

ZUIDERWATERLINIE

NOORD-BRABANT

een open boek

sterck volck te kunne hebben, wij hebben hier
 geen nūt, als dat de Franse leinne gelden gaven
 sij, ende datte oeffen niet moette in passieffie
 nemen, men rapporteert mij datte verdelde affen,
 en ingeniens genacht sij, om dat inspectie van
 tenen, men leit mede dat vliegt in een fust
 slechte staet is, als menendelyc ugen liggende
 dat waer duren op ontboden, om dat te varen
 te varen in een rijkste quamen, Ende de Franse
 dat metten van vrede liden ons niet veel hooren
 verheven met veel respect
 Mijland W. Reede onderdanige en gehoorzame
 dienaar M. S. Coehoorn

Een brief van de vestingbouwer Menno van Coehoorn uit 1701. Bron: Ruitenbergh, VSBfonds, 2016.

“In de gedurige ocupasie daar ick in ben.” Een citaat uit een brief van Menno
 van Coehoorn aan opperbevelhebber Godard van Reede. De bekende
 vestingbouwer kon in 1701 niet ingaan op een uitnodiging van stadhouder-
 koning Willem III om naar Engeland te komen. Hij was druk doende om Bergen
 op Zoom en andere plaatsen voor te bereiden op een dreigende nieuwe oorlog
 met Frankrijk. De Spaanse Successie Oorlog stond op het punt te beginnen...

Inhoudsopgave

	Inleiding	6
	<i>De Zuiderwaterlinie op de kaart</i> , Henri Swinkels, gedeputeerde Leefbaarheid en Cultuur provincie Noord-Brabant	
1	Sporen van oorlog en vrede	16
	<i>Bevochten Brabant</i> , Arnoud-Jan Bijsterveld, hoogleraar Cultuur in Brabant, Tilburg University	
	<i>Er was eens...</i> Patrick Timmermans, directeur Erfgoed Brabant	
2	Plaatsen van herinnering	56
	<i>Zuiderwaterlinie: het belang van zwarte bladzijden in het geschiedenisboek</i> , Arnoud-Jan Bijsterveld, hoogleraar Cultuur in Brabant, Tilburg University	
3	De toekomst van het verleden	72
	<i>De Zuiderwaterlinie in/als perspectief</i> , Joks Janssen, buitengewoon hoogleraar Ruimtelijke Planning en Cultuurhistorie, Wageningen University	
4	Baat bij het verhaal	90
	<i>Verdiene en beleven op de Zuiderwaterlinie</i> , Wim Haarmann, senior-onderzoeker Telos en Kristel Zegers, promovenda Storytelling and Clustering, Telos	
5	Ruimtelijk DNA	112
	<i>Eendracht maakt macht</i> , Marco Vermeulen, ruimtelijk ontwerper Studio Marco Vermeulen (SMV)	
6	De Zuiderwaterlinie in vijf stellingen: ontwikkelingsvisies	156
	<i>Stelling Bergen op Zoom - Steenbergen, Bakermat van inundatie</i> , Studio Marco Vermeulen	
	<i>Stelling van Willemstad, Forten rond het open water</i> , Studio Marco Vermeulen	
	<i>Stelling Breda - Geertruidenberg, Linies en schansen</i> , Hans van Engen, landschapsarchitect bnt/adviseur omgevingskwaliteit provincie Noord-Brabant	
	<i>Stelling 's-Hertogenbosch - Heusden, Bekroonde vestingsteden</i> , Feddes/Olthof landschapsarchitecten en Huibert Crijns, gemeente 's-Hertogenbosch	
	<i>Stelling Grave - Ravenstein, Aan de Maas</i> , Stichting Monumentenhuis Brabant	
	Epiloog	226
	<i>Brabantbreed werk in uitvoering</i> , René Kwant, regisseur Zuiderwaterlinie	
	Register	248
	Literatuur	258
	Colofon	260

De Citadel 's-Hertogenbosch

Nadat prins Frederik Hendrik de stad 's-Hertogenbosch in 1629 voor de Hollandse Republiek veroverde op de Spanjaarden, bouwde hij onder meer de Citadel. De Citadel is een vijfhoekig fort met bastions, aangelegd tussen 1637 en 1645, aan de Citadellaan in de noordpunt van de vesting 's-Hertogenbosch. Het Kruithuis hier stamt nog uit de Spaanse overheersing, namelijk uit 1618. De Citadel moest de stad verdedigen tegen eventuele Spaanse aanvallen. Tegelijkertijd moesten de Bosschenaren in de gaten gehouden worden. Later gebruikte men de Citadel ook als tribunaal, militaire gevangenis en rijksarchief. Het fort is tussen 1982 en 1985 gerestaureerd en dient nu als onderkomen voor het Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC).

Inleiding

De Zuiderwaterlinie op de kaart

Henri Swinkels, gedeputeerde Leefbaarheid en Cultuur provincie Noord-Brabant

De geschiedenis van Nederland en het water is een uniek cultuurhistorisch verhaal. Al eeuwenlang verdedigen we ons niet alleen tégen het water maar gebruiken we het water ook om ons te verdedigen. Dat zien we terug in een ingenieus stelsel van waterlinies dat dwars door ons land heenloopt. De Zuiderwaterlinie¹ is daarvan de oudste, langste en meest benutte. De linie loopt in Brabant van Bergen op Zoom in het westen tot Grave in het meest oostelijke puntje, en verbindt elf historische Brabantse vestingsteden met elkaar. De linie is niet alleen belangrijk militair erfgoed maar ook een culturele grens: tussen noord en zuid, rooms-katholiek en protestant, zand en klei, de harde en de zachte 'g'. Toch is de linie nog vrij onbekend bij de meeste Nederlanders, en zelfs bij de Brabanders. Daar willen we verandering in brengen.

Samenhang

De afgelopen tien jaar zijn er op lokaal en regionaal niveau initiatieven genomen om onderdelen van de Zuiderwaterlinie weer zichtbaar te maken. Ik noem bijvoorbeeld het herstel van de linie Bergen op Zoom - Steenbergen met onder meer Fort de Roovere en zijn spraakmakende 'Mozesbrug'. De provincie leverde hieraan een flinke bijdrage via het programma 'Landschappen van Allure'. Een ander voorbeeld is het herstel van de vestingwerken in 's-Hertogenbosch. En zo zijn er meer. In die afgelopen jaren werd echter ook de roep steeds sterker om de Zuiderwaterlinie als *samenhangend geheel* tot ontwikkeling te brengen, naast al die losse projecten. Dit ligt niet alleen voor de hand vanuit historisch perspectief, maar ook vanwege de kansen die het biedt. De linie als geheel is immers sterker dan de som der delen.

Verbeeldings- en verbindingskracht

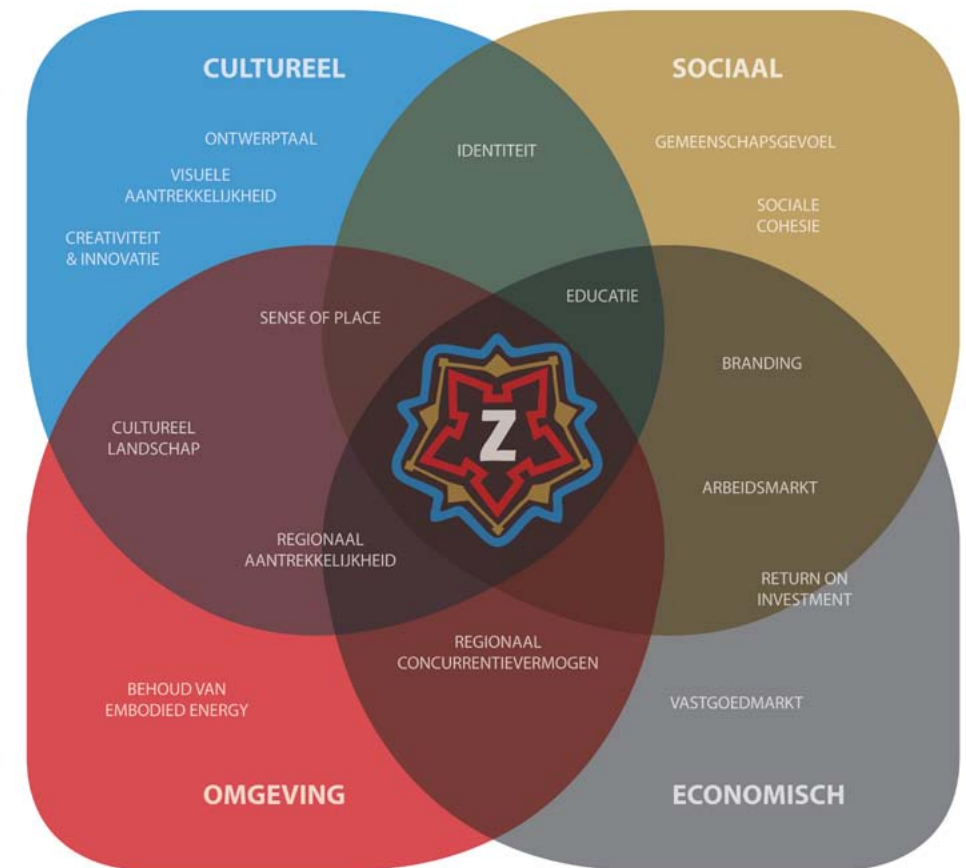
In ons nieuwe erfgoedbeleid 'De verbeeldingskracht van erfgoed' onderstrepen wij het belang van erfgoed voor Brabant. Erfgoed staat niet op zichzelf, maar vormt een belangrijk onderdeel van de samenleving. Wij gaan daarbij uit van de kracht van erfgoed als verbeelder én verbindend.

Die verbeeldingskracht van erfgoed werken we uit in 'De verhalen van Brabant'. Dat zijn de verhalen die we over vijftig jaar nog willen vertellen en waarvan beeldbepalende gebouwen, collecties en landschappen de stille getuigen zijn. Deze verhalen houden we levend via vier verhaallijnen: Religieus Brabant, Innovatief Brabant, Bestuurlijk Brabant. En, ook een heel belangrijke: 'Bevochten Brabant', over de militaire geschiedenis van Brabant als eeuwenlang strijdtoneel.

Ontwikkeling Zuiderwaterlinie

Zeven redenen op een rij

- *De Zuiderwaterlinie is de oudste, langste en meest benutte waterlinie van Nederland. Zo'n omvangrijk en onderscheidend erfgoed ensemble laat goed zien hoe groot het cultuurhistorisch belang van Brabant is.*
- *Nederland is waterland. De Zuiderwaterlinie koppelt dat nationale thema aan het verhaal van Brabant. Zo is zij een identiteitsdrager van formaat, die lokale gemeenschappen versterkt. De Zuiderwaterlinie brengt de onderscheidende kwaliteiten van Brabant nog beter over het voetlicht.*
- *De wereldwijde promotie van 'Nederland waterland' mét het unieke fenomeen van de waterlinies, zet de Zuiderwaterlinie ook in een internationaal perspectief.*
- *De verbinding van elf vestingsteden en hun ommeland maakt niet alleen cultuurhistorisch, maar ook (cultuur)toeristisch massa. De Zuiderwaterlinie is een bestemming met potentie. Het geheel is meer dan de som der delen.*
- *De verdedigingswerken en het linielandschap, en de verhalen en tradities van de Zuiderwaterlinie inspireren de gebiedsontwikkeling. Dat gaat van waterveiligheid tot natuurprogramma, van stedenbouwkundige opgave tot landschappelijke inrichting, van regiomarketing tot cross-sectoraal samenwerken.*
- *De kwaliteiten van de Zuiderwaterlinie sluiten direct aan op trends in de markt en behoeften van bewoners, bezoekers en consumenten. De linie is hét antwoord op de vraag naar authentieke verhalen, naar 'couleur locale', én op de vraag naar nieuwe bestemmingen voor shortbreaks. De belangstelling voor (de eigen) geschiedenis is groot, en de markt voor bijvoorbeeld riviercruises groeit.*
- *Tot slot: het water stroomt al. Er zijn al veel initiatieven in dit gebied, en die energie voedt de ontwikkeling van de Zuiderwaterlinie. Relatief bescheiden investeringen zullen daardoor veel effect sorteren.*

De subdomeinen die in verschillende studies in kaart gebracht zijn: de holistische vier domeinen benadering. Origineel van: BERTELSMANN (2015), Cultural Heritage Counts for Europe, bewerkt door SMV, 2016.

De Zuiderwaterlinie (als onderdeel van de waterlinies in Brabant én Nederland) is een belangrijk icoon van 'Bevochten Brabant'.

We benutten ook de verbindingskracht van erfgoed. Erfgoed mobiliseert en activeert mensen die zich inspannen voor behoud, restauratie, en duurzaam gebruik. Erfgoed bindt en verbindt, geeft identiteit en maakt trots, het inspireert en werft. Juist die energie, kennis en betrokkenheid willen we benutten. Met de verbindingskracht van erfgoed vergroten we de leefbaarheid, de mogelijkheden tot ontmoeting en het gevoel van saamhorigheid. Zo verbeeldt erfgoed de verhalen die deze provincie gemaakt en gevormd hebben tot het Brabant van nu, en verbindt het de mensen van nu met elkaar en met de vele Brabanders die hen voorgingen.

Inspiratieatlas

Deze inspiratieatlas, waarin u alles over deze Linie leest, is een indrukwekkend boekwerk geworden. En in tweeërlei opzicht is het ook een open boek. Ten eerste doet de atlas letterlijk een boekje open over

de Zuiderwaterlinie. U treft een schat aan informatie die nog niet eerder op deze schaal was ontdekt en samengebracht: overzichten van belangrijke historische gebeurtenissen en van veel andere bepalende elementen van de linie, verschillende ontwikkelingsperspectieven etc.

De atlas is, zoals de naam al aangeeft, bedoeld om inspirerende bouwstenen aan te reiken voor de ontwikkeling van de Zuiderwaterlinie in de komende jaren. Daarmee is het geen afgesloten verhaal, maar ook in tweede opzicht een open boek: een boek met een open einde. Er valt namelijk nog veel meer te ontdekken en iedereen is ook nadrukkelijk uitgenodigd om de komende jaren visie, kennis, ideeën en plannen in te brengen. Hoe dan ook: wie het materiaal in deze atlas overziet, zal het met mij eens zijn dat de Zuiderwaterlinie aan de vergetelheid moet worden onttrokken.

Ambitie

Wat betreft de ambitie voor de ontwikkeling van de Zuiderwaterlinie past de traditionele, Brabantse bescheidenheid ons eigenlijk niet.

¹ Wij gebruiken de naam Zuiderwaterlinie in dit boek over het algemeen als verzamelnaam voor een aaneenschakeling van vestingsteden en andere verdedigingswerken vanaf de Tachtigjarige Oorlog. De strikt historische naam Zuider Waterlinie heeft slechts betrekking op het deel van de linie tussen Geertruidenberg en Grave gedurende de periode 1874-1920.

Prins Frederik Hendrik en graaf Ernst Casimir bij het beleg van 's-Hertogenbosch, 1629 (Pauwels van Hillegaert, 1635).
Bron: www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/SK-A-60

Daarvoor is de linie te bijzonder en te kansrijk. Ik vind in elk geval dat we de uitdaging aan mogen gaan om de Zuiderwaterlinie nationaal en internationaal op de kaart te zetten. In de eerste plaats als cultuurhistorisch ensemble en in het verlengde daarvan ook als impuls voor ontwikkeling op andere gebieden. We kunnen de intrinsieke, cultuurhistorische waarde van de Zuiderwaterlinie immers verbinden met het werken aan de kwaliteit van onze omgeving en aan ons verdienvermogen.

Zo kunnen de verhalen van de linie lokale gemeenschappen versterken, kan het landschap nog aantrekkelijker worden als we onze geschiedenis er weer uit kunnen aflezen, kan een toeristische bestemming van formaat ontstaan en daarmee een nog inspirerender plek voor toeristische en andere bedrijven. Het gaat kortom om het beter benutten van het maatschappelijke, cultuurhistorische, sociaal-economische en ruimtelijke potentieel van de Zuiderwaterlinie.

Partners

Het is in de afgelopen tijd duidelijk geworden dat de ontwikkeling van de Zuiderwaterlinie als samenhangend geheel op draagvlak bij heel veel partijen kan rekenen: gemeenten, waterschappen, kennisinstellingen, natuurbeheerders, culturele en toeristische organisaties, ondernemers en bevlogen particulieren. Dat is belangrijk omdat de ontwikkeling die we willen alleen maar tot stand kan worden gebracht in een netwerk van partners, op basis van gedeeld eigenaarschap. Bij het verschijnen van deze atlas zijn de contouren van een Brabantbrede samenwerking al duidelijk en ik vertrouw erop dat zich daarbij nog vele partijen aansluiten. Vanuit dit samenwerkingsverband willen we activiteiten in gang zetten die de Zuiderwaterlinie als samenhangend geheel versterken. In deze atlas komt u daar al een aantal aansprekende voorbeelden van tegen. Maar het programma Zuiderwaterlinie is ook een 'programma in ontwikkeling' dat we met elkaar verder vormgeven.

In Coehoorns voetspoor

Het was de grote vestingbouwer Menno van Coehoorn die rond 1700 de afzonderlijke vestingsteden en andere verdedigingswerken in Brabant met elkaar verbond en versterkte met nieuwe onderdelen. Zo maakte hij een robuust geheel. Met ons programma van 'verbinden en versterken' treden wij direct in zijn voetspoor.

Ik ben ervan overtuigd dat het *verbeeldend én verbindend* vermogen van de Zuiderwaterlinie groot is. Zij kan uitgroeien tot een icoon voor Brabant als we planmatig werken aan meer samenhang in activiteiten, profilering en organisatie. Zo versterken we de positie van Brabant op het gebied van wonen, werken, leven en beleven. Wat minder algemeen en abstract geformuleerd: het er gaat er om dat bewoners en bezoekers, werkers en kenners van Brabant de vruchten kunnen plukken van de omgang met het rijke verleden. Het biedt verbinding, trots, plezier en perspectief. ■

Henri Swinkels
gedeputeerde Leefbaarheid en Cultuur

Doelstellingen

Met het programma Zuiderwaterlinie werken we aan:

- behoud, herstel en ontwikkeling van de beeldbepalende elementen van de linie²;
- kennis over de linie, zowel historisch-wetenschappelijk als toegepast;
- een sterk leefklimaat in de regio, vol verbindende verhalen, aantrekkelijke voorzieningen en lokaal-regionaal eigenaarschap;
- economische activiteit, eerst vooral binnen de vrijetijdseconomie maar later ook daarbuiten;
- ruimtelijke kwaliteit, doordat we landschap en stedenbouw verbinden met historische identiteit.

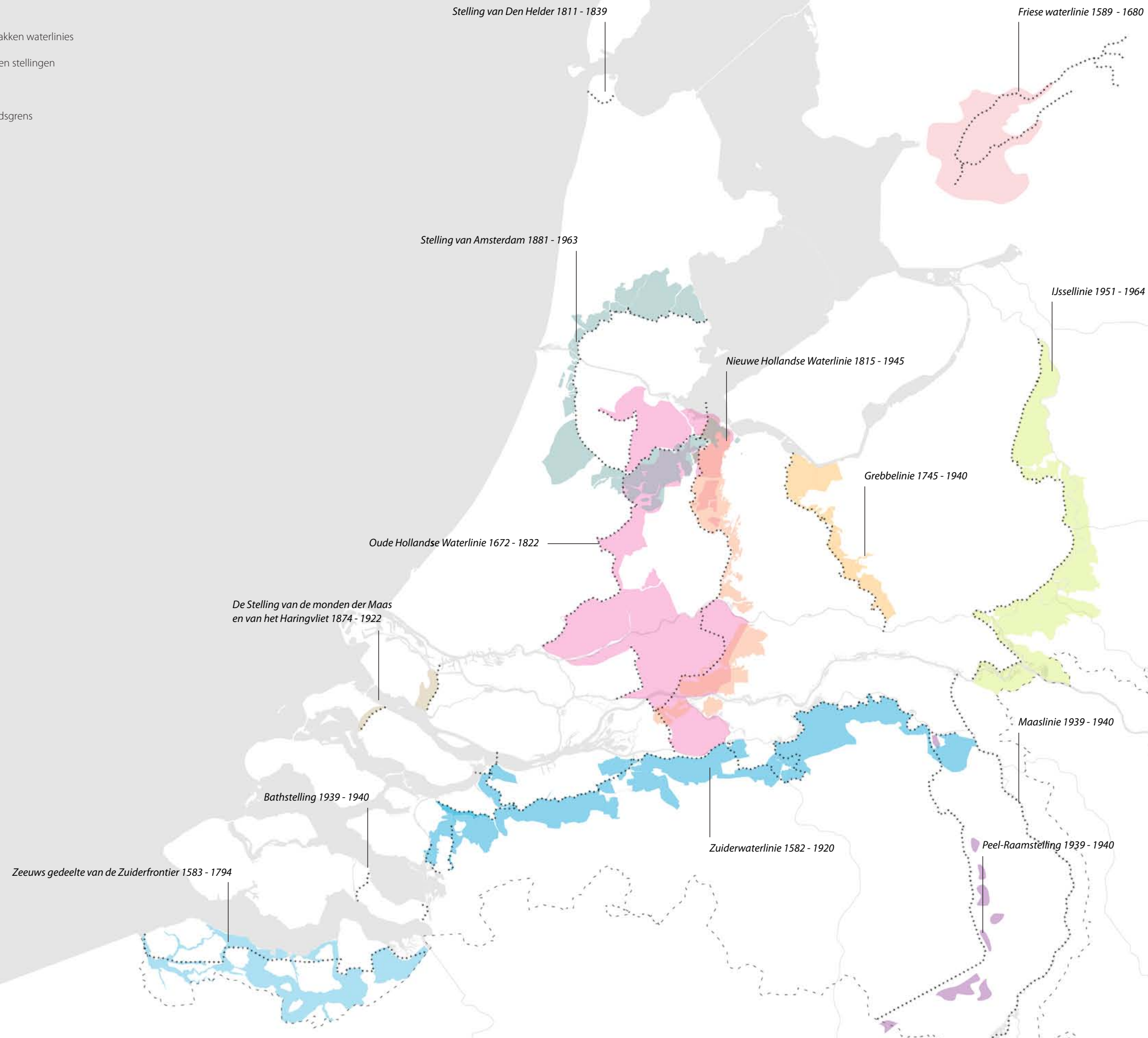
Voorwaarde om deze doelstellingen te realiseren zijn: het vergroten van bekendheid, herkenbaarheid en waardering van de Zuiderwaterlinie. Die zijn dan ook integraal onderdeel van het programma.

² Het programma zelf is geen restauratieprogramma maar de benadering van de Zuiderwaterlinie als één groot erfgoedcomplex sluit bijvoorbeeld wel aan op de doelstellingen en werkwijze van de Erfgoedfabriek, het provinciale programma voor restauratie en herbestemming.

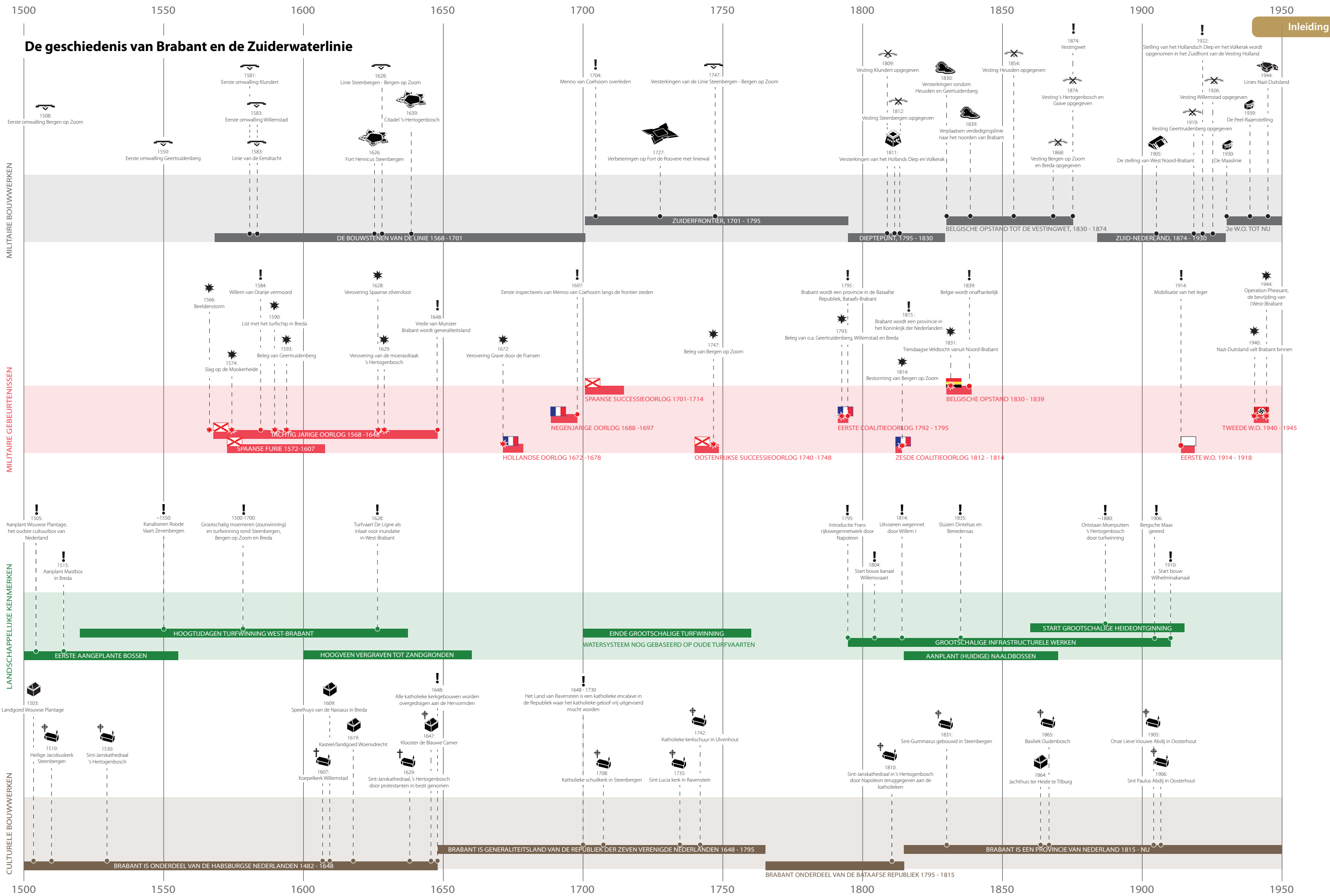

De Zuiderwaterlinie in zijn (historische) context

- inundatievlakken waterlinies
- waterlinies en stellingen
- water
- huidige landsgrens

Bron: BOSATLAS, 2014, Van de geschiedenis van Nederland. BOSCH SLABBERS, 2006. Tijdperk Wateratelier Van Defensie tot Retentie.

Kleine Schans, Terheijden

Op een zandrug parallel aan de Mark ontstond in de veertiende eeuw het West-Brabantse dorp Terheijden. De ligging van het dorp was van grote invloed op de ontwikkeling en geschiedenis van het gebied. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog bouwden afwisselend Staatse en Spaanse troepen hun tentenkampen en forten bij het dorp. Ook raakten ze er meermaals in zware gevechten. Spaanse troepen legden de schans in 1590 aan op de plek van hun kamp. In 1637 gaven Staatse troepen de schans zijn huidige vorm. Die diende sindsdien om de scheepvaart op de Mark en de verbinding Breda-Moerdijk te beschermen. De schans is gerenoveerd en voorzien van recreatieve faciliteiten.

1. Sporen van oorlog en vrede

Bevochten Brabant

Arnoud-Jan Bijsterveld, hoogleraar Cultuur in Brabant, Tilburg University

Noord-Brabant neemt al decennialang een gunstige positie in op het gebied van logistiek, dienstverlening en maakindustrie. Dat is een direct gevolg van de geografische ligging van de provincie: grenzend aan België, vlakbij Duitsland, dichtbij de werelddhavens van Rotterdam en Antwerpen. Bovendien doorkruizen goede verkeers- en spoorwegen en kanalen Noord-Brabant. En is er directe toegang tot de grote rivieren de Schelde, Maas en Waal. Diezelfde ligging maakt Noord-Brabant al eeuwenlang militair en strategisch tot een uiterst belangrijke regio.

De beheersing van water- en landwegen en de toegang tot de Hollandse en Zeeuwse delta waren en zijn essentieel voor elke macht en leger die in de loop van 2000 jaar de Brabantse bodem hebben betreden. De oudst bekende veldslag op Brabants grondgebied vond zelfs al plaats voor het begin van de jaartelling. Sinds kort weten we dat de Romeinse veldheer Julius Caesar in 55 voor Christus twee Germaanse stammen vernietigde nabij het Noord-Brabantse Kessel, gelegen aan de Maas. Dit is niet ver van de plek waar eeuwenlang Maas en Waal met elkaar verbonden waren. De lijst van veldslagen en militaire confrontaties die sindsdien op Noord-Brabants grondgebied zijn uitgevochten, is ongelooflijk lang.

Texandrië

De strategische ligging van Noord-Brabant maakt dat, al vanaf de Romeinse tijd, grens- en verdedigingslijnen door de provincie lopen, meestal parallel aan de grote rivieren. Ten tijde van de Romeinse limes langs de Rijn fungeerde de Maas als een soort tweede verdedigingsgordel.

Al vanaf de Romeinse tijd lopen grens- en verdedigingslijnes door Noord-Brabant

De militaire invloed was hier duidelijk merkbaar in de inheems-Romeinse nederzettingen. Achter de linies woonden soldaten en veteranen. Cuijk ontwikkelde zich tot een regionaal centrum, met naast een handels- en ambachtswijk en twee tempels, ook een Romeins castellum. Toen het Romeinse leger zich in de vierde

eeuw na Christus definitief achter de Maas moest terugtrekken, werd Cuijk zelfs 'frontstad'. Ook elders langs de Maas verschenen kleine fortificaties, deels in steen. Keizer Julianus gaf rond 360 na een nederlaag de opdringende stam der Salische Franken toestemming zich te vestigen in Texandrië. Die naam kreeg het gebied van het huidige Noord-Brabant tot in de twaalfde eeuw. Enkele jaren later, in 373, werden binnenvallende Saksen verslagen *apud Deusone*, dat mogelijk verwijst naar (een plaats aan) de rivier de Dieze.

Machtsopbouw

Hoe belangrijk de beheersing van land- en waterwegen was, zien we ook aan de machtsontplooiing van koningen, hertogen, graven en bisschoppen in de volle middeleeuwen (tussen 900 en 1200). Heel duidelijk blijkt dat belang uit de machtsopbouw van de bisschop van Luik en de met hem verbonden kerkelijke instellingen vanaf het jaar 1000. Hij bezat bijvoorbeeld versterkingen bij de splitsing van de Rijn en de Waal nabij Pannerden en bij de samenvloeiing van de Waal en de Maas bij Heerwaarden. Die laatste naam betekent overigens 'uitkijkpost van het leger'. Andere goederen lagen langs routes waarlangs men vanaf de Midden-Maas met droge voeten de benedenstroom van de Maas kon bereiken.

Strategisch belang

Vanaf ongeveer 1050 bouwden aristocraten met lokale en regionale macht hun versterkingen: langs de rivieren en verspreid over het Brabantse zandgebied. Die hadden vaak de vorm van houten en later stenen torens op kunstmatige heuvels, de zogenoemde motteburchten.

Voorbeelden kennen we uit Breda, Altena, Sint-Oedenrode, Boxtel, Heeswijk en Eindhoven. Ze vormden een volgende fase in de opbouw van verdedigbare plaatsen in Noord-Brabant. Toen de hertog van Brabant vanaf ongeveer 1190 zijn macht naar het noorden uitbreidde tot aan de Maas, moet ook hij het strategisch belang van de regio hebben gezien. Aan weerszijden van de Maas nam hij posities in. Tijdelijk in Dordrecht en Tiel, en blijvend in de handelsnederzetting 's-Hertogenbosch. Deze stad gaf hij rond 1195 'stadsrechten'. Ook toen al vielen militair en economisch belang grotendeels samen. Dat zagen ook de concurrerende Hollanders, die vanuit Heusden in 1202 een geslaagde raid op de nieuwe stad uitvoerden. Later, in de veertiende eeuw, heette 's-Hertogenbosch 'een veste ende een slot ... ons lands op dat einde'. Dat betekent: een vesting en een burcht aan Brabants noordgrens.

Waar adellijke heren verdedigingswerken bouwden, vielen inkomsten, rijkdom en rechten te verdedigen. Ze moeten dan ook geregeld slaags zijn geraakt met elkaar. Zo weten we van gewapende campagnes rond 1200 in westelijk Brabant, waarbij de heer van Breda en de graaf van Holland samen optrokken tegen de hertog van Brabant. In de Kempen raakte de hertog slaags met de graaf van Gelre.

Eeuwenlang strijdgebied

Deze gevechten waren nog maar incidenten. Ze vormden de opmaat tot een periode waarin Noord-Brabant eeuwenlang bijna ononderbroken frontgebied, bufferzone en slagveld zou zijn. De opvolgingsstrijd in het hertogdom Brabant in 1356-1357 had zich nog grotendeels buiten Noord-Brabant voltrokken. Daarmee ging wel het Land van Heusden 'voorgoed' voor Brabant verloren. De daaropvolgende Gelderse Oorlogen tussen de hertogdommen Brabant en Gelre raakten Noord-Brabant echter ingrijpend.

Eeuwenlang is onze provincie frontgebied, bufferzone en slagveld

Deze steeds weer oplaaiende strijd om macht en territorium speelde zich met tussenpozen af tussen 1366 en 1543. In de Slag bij Niftrik, ook wel Slag van Ravenstein genoemd, wisten Gelderse ruiters, gesteund door inderhaast opgetrommelde Nijmegenaren, in 1388 een gigantisch Brabants invasieleger tegen te houden. In de jarenlange strijd raakten ook andere gewesten en zelfs internationale partijen als Engeland en Frankrijk betrokken. De Bourgondische en Habsburgse hertogen van Brabant namen in de vijftiende eeuw de leiding in de oorlog tegen Gelre. Plundertochten in het Maasland waren Brabants deel.

Dr. Frank Petter,
burgemeester Bergen op Zoom

'Een Europees kennisnetwerk om de Zuiderwaterlinie internationaal te ontwikkelen'

"Bergen op Zoom ligt aan het westelijke uiteinde van de Zuiderwaterlinie en is een belangrijk onderdeel van dit ingenieuze liniestelsel. Als poort naar Zeeland en de Hollandse gewesten, hebben ze aan het einde van de 17de eeuw de vestingwerken rond Bergen op Zoom drastisch onder handen genomen. Dit gebeurde naar de plannen van Menno van Coehoorn. De verdedigingswerken die – als onderdeel van de linie – daardoor ontstonden, droegen bij aan het imago van de onneembare stad."

"De Zuiderwaterlinie is qua opzet, inrichting en oorspronkelijk verdedigingsbelang zo uniek dat die op Europese schaal onder de aandacht moet komen. Denk aan verschillende thema's, zoals de waterbouwkundige reputatie van Nederland. De kennis die we vroeger toepasten om het water in te zetten als vriend, is nu van onschatbare betekenis als het gaat om duurzaam waterbeheer. En op het gebied van vrijetijdseconomie biedt de Zuiderwaterlinie uitgelezen kansen om tot internationale ontwikkeling te komen. Het opbouwen van een Europees kennisnetwerk over linies brengt die ambities binnen bereik."

Prof. dr. Wim Klinkert,
hoogleraar militaire geschiedenis

‘Het soldatenleven onderzoeken’

“Als je je eigen land en provincie wilt begrijpen, dan heb je kennis nodig van de militaire geschiedenis. Militaire elementen bepalen sterk hoe Brabant eruit ziet. De laatste decennia is er veel wetenschappelijk onderzoek gedaan naar hoe militairen leefden. Dus niet alleen de hoge heren, maar ook de soldaten in de forten. Waar kwamen ze vandaan, wie waren ze, hoe gingen ze om met elkaar en met de mensen in de garnizoenen?”

“De stellingen van de Zuiderwaterlinie ontstonden in verschillende tijden en waren in verschillende periodes belangrijk. De linie was niet één historisch project, zoals de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Menno van Coehoorn was de eerste die er samenhang in aanbracht. Gemene deler is dat de onderdelen van de linie altijd in dienst stonden van de verdediging van Holland en Zeeland. Daarover is nog meer kennis nodig. Gelukkig doen ze lokaal veel onderzoek naar objecten. Dat levert bouwstenen op voor onderzoek naar de linie als geheel.”

Leestips

1. *Atlas Historische vestingwerken in Nederland, Noord-Brabant* redactie: J. Sneepe e.a.; Stichting Menno van Coehoorn/Walburg Pers, Zutphen 1996; ISBN 90 5730 048 6.
2. *Reeks Militaire Geschiedenis van Nederland: Deel 1 De Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) Van Opstand naar geregelde oorlog* redactie: P. Groen (NIMH) e.a.; Uitgeverij Boom, Amsterdam 2013; ISBN: 97 8946 1054 753.

Desastreuze zestiende eeuw

Nog desastreuzer dan de oorlogen in de late veertiende en vijftiende eeuw, was de strijd in de zestiende eeuw. Die eeuw telde maar liefst 85 jaren oorlogsjaren. Maarten van Rossem, de gevreesde veldheer in dienst van de hertog van Gelre, hield in 1542 met 14.000 voetsoldaten, 2.000 ruiters en 18 stukken geschut een afschuwelijke strooptocht door de Meierij. Na slechts enkele vredesjaren begon in 1568 de opstand of burgeroorlog. Die zou uitgroeien tot de Tachtigjarige Oorlog die in Noord-Brabant vreselijk heeft huisgehouden. Herhaalde brandstichting, verovering, inkwartiering en plundering door zowel de Spaanse als de opstandige Staatse legers – vooral bestaande uit huurlingen uit bijvoorbeeld Schotland en delen van het Duitse rijk – leidden tot ongekende verwoesting en ontvolking. Leo Adriaenssen schatte dat de bevolking in de jaren 1579-1588 met maar liefst 70 procent in omvang afnam als gevolg van geweld, ziekte, honger en vlucht. Decennialang liepen de frontlinies dwars door Noord-Brabant. Er werd grootscheeps geïnvesteerd in de aanleg van de modernste verdedigingslinies en vestingwerken die Europa in die tijd kende.

Bergen op Zoom en het omringende Markiezaat bleven vanaf 1577 steeds in handen van het Noorden. Na de herovering van Breda door de Staatse troepen in 1590, liep de stad in de jaren daarna vrijwel leeg door ziekte en ontvluchting. In 1625 viel de stad weer in Spaanse handen, maar vanaf 1637 was ze weer Staats, net als het omringende gebied van de Baronie. De Republiek veroverde 's-Hertogenbosch en zijn Meierij in 1629. De Brabantse bevolking bevond zich dus decennialang tussen hamer en aambeeld.

Staats-Brabant

Na de Vrede van Münster in 1648 keerde de vrede in Noord-Brabant, nu Staats-Brabant, allerm minst terug. Als buffergebied moest het de klappen opvangen van de Franse invasies en bezettingen: de reeks van oorlogen die Lodewijk XIV tegen de Republiek voerde: de Hollandse Oorlog (1672-1678), de Negenjarige Oorlog (1688-1697) en de Spaanse Successieoorlog (1702-1713). De invallen van 1747 en 1794 troffen vooral het platteland in het zuiden en oosten van Noord-Brabant. De gevolgen waren groot. Zo hadden in 1688 de dorpen in Kempenland het zwaar te verduren: bij de inval van de Fransen gingen Bladel en zeven andere dorpen in vlammen op. Ook de vestingsteden ontsnapten niet aan verwoesting. De Staatse legers schoten in 1674 Grave in puin in een poging de Fransen te verdrijven. In 1747 was het de beurt aan Bergen op Zoom om beschoten en verwoest te worden,

Bombardement van Bergen op Zoom, 1747, Simon Fokke, Cornelis Pronk, 1772. Bron: www.rijksmuseum.nl, 2015.

ditmaal door de Fransen. In 1794 trof het Franse invasieleger onder bevel van generaal Pichegru bij Boxtel het geallieerde leger: troepen uit Groot-Brittannië, Hessen en Hannover. Zoals een slag op Brabants grondgebied het begin van de ‘Franse tijd’ markeerde, zo was het ook een slag in Brabant die het einde inleidde: tijdens de slag bij Strijbeek in januari 1814 raakte een geallieerdenleger onder Pruisisch bevel slaags met de Napoleontische troepen. Die waren op terugtocht uit een herrijzend Nederland. Al met al waren in de periode van Staats-Brabant (1648-1795) twee op de drie jaren oorlogsjaren. Geen wonder dat de regio berooid en verarmd achterbleef.

Buffer en verdedigingsgordel

Al zou Nederland nadien tot 1940 niet meer formeel betrokken raken bij een oorlog, ook de negentiende eeuw bracht weer troepen en oorlogsdreiging naar Noord-Brabant. Tussen 1830 en 1839, toen

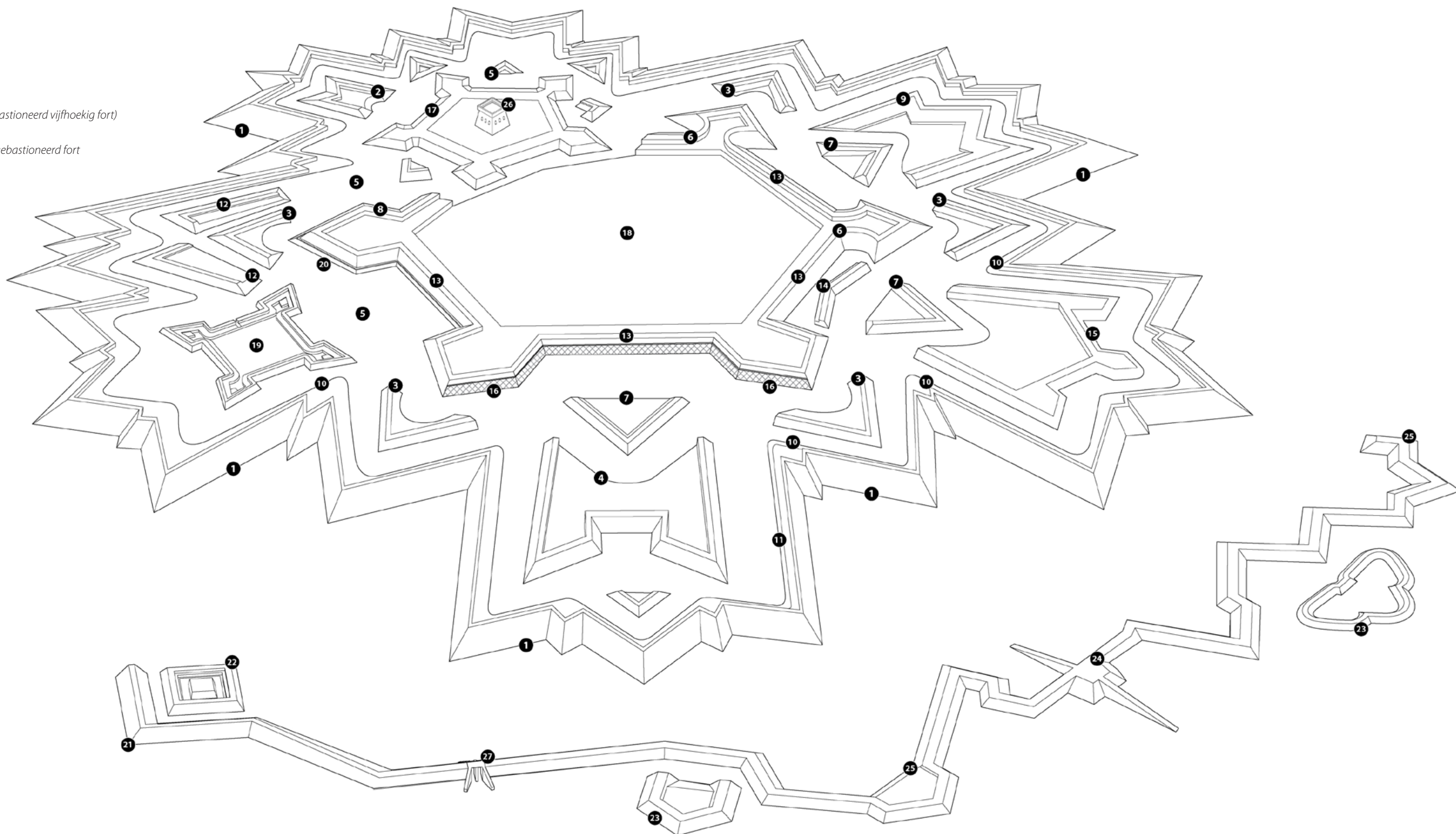
koning Willem I de Belgische onafhankelijkheid weigerde te erkennen, waren in Noord-Brabantse legerkampen tienduizenden soldaten gelegerd. Uiteraard mobiliseerde het Nederlandse leger ook tijdens de Eerste Wereldoorlog. Opnieuw brachten duizenden mannen vier lange, saaie jaren door in kazernes, legerkampen en forten en ingekwartierd bij Brabanders thuis. Het militair opperbevel bleef zodoende Noord-Brabant de gehele negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw tijd zien als buffer en verdedigingsgordel van de Hollandse tuin, later de Vesting Holland.

Fundamentele veranderingen in de landsverdediging kwamen er pas na de ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Toen vloog de Duitse invasiemacht simpelweg over de verdedigingslinies heen en daalden parachutisten achter de als onneembaar beschouwde Hollandse Waterlinie neer. ■

Terminologie vestingwerken

- 1 glacis
- 2 tenaille (als buitenwerk)
- 3 halve maan
- 4 hoornwerk
- 5 vestinggracht
- 6 bastion (met gebogen flanken en orreillons)
- 7 ravelijn
- 8 bastion (oud-Nederlands vestingstelsel)
- 9 dubbele Tenaille (als voorwerk)
- 10 wapenplaats
- 11 bedekte weg
- 12 contre garde
- 13 courtine (gordijn)
- 14 tenaille (als verdediging van de courtine)
- 15 kroonwerk
- 16 revetement (stenen bekleding van de wal)
- 17 citadel (Oud Nederlands vestingstelsel, gebastioneerd vijfhoekig fort)
- 18 terreplein
- 19 oud-Nederlands vestingstelsel, vierhoekig gebastioneerd fort
- 20 fausse-braye (onderwal)
- 21 redan
- 22 redoute
- 23 lunet
- 24 acces
- 25 linie(wal)
- 26 Tour Modèle
- 27 inundatiesluis

Bron: Kamps, P. J. M., (1999) Terminologie vestingwerken, inrichting, aanval en verdediging. Stichting Menno van Coehoorn.

Terminologie vestingwerken

- 1. Glacis**

Flauw aflopend talud, gelegen buiten een vesting.
- 2. Tenaïlle**

Een losse geknikte onderwal tussen twee bastions in. Een binnenwaarts gebroken wal, die voor de courtine ligt met aan de einden soms voorzien van een omgebogen flank.
- 3. Halve maan**

Een soort ravelijn vóór de punt (saillant) van een bastion.
- 4. Hoornwerk**

Een buitenwerk bestaande uit twee halve bastions met een courtine ertussen.
- 5. Vestinggracht**

Al dan niet met water gevulde greppel die benadering van de wal of buitenwerken moet bemoeilijken.
- 6. Bastion (met gebogen flanken en orreillons)**

Vijfhoekige uitbouw in een vestingwal, speciaal ter bestrijding van een dode hoek.
- 7. Ravelijn**

Verdedigbaar eilandje in een vestinggracht, ter verdediging van een erachtergelegen vestingwal.
- 8. Bastion (oud-Nederlands vestingstelsel)**

Vijfhoekige uitbouw in een vestingwal, speciaal ter bestrijding van een dode hoek. Het oud-Nederlands vestingstelsel is een aan de Nederlandse grondstoffen en landschappen aangepaste manier van het ontwerpen en bouwen van vestingwerken.

- 9. Dubbele Tenaïlle (als voorwerk)**

Als voorwerk wordt met Dubbele Tenaïlle een in- en uitspringende, zigzaggende wal bedoeld.
- 10. Wapenplaats**

Open ruimte achter een in- of uitspringende punt van de buitenwal of glacis om manschappen en/of wapens bijeen te brengen.
- 11. Bedekte weg**

Doorlopende weg om een vesting heen, gedekt door het glacis.
- 12. Contregarde**

Een langwerpig aarden buitenwerk, gelegen voor de facen van bastions, ravelijnen e.d., ter dekking tegen direct vuur.
- 13. Courtine (gordijn)**

Wal tussen twee bastions in.
- 14. Tenaïlle (als verdediging van de courtine)**

Een binnenwaarts onder een stompe hoek gebroken wal, gelegen in de gracht voor de courtine en aan de einden soms voorzien van een omgebogen flank; veelvuldig toegepast bij gebastioneerde stelsels ter bescherming van courtines en aansluitende flanken van bastions tegen bresschieten.
- 15. Kroonwerk**

Het buitenwerk van een vesting, bestaande uit meestal twee aaneensluitende gebastioneerde fronten en twee lange, enigszins naar elkaar toelopende flanken die veelal aansluiten op de vestinggracht.

- 16. Revetement**

Stenen bekleding van het buitentalud van de vestingwal.
- 17. Citadel (Oud Nederlands vestingstelsel, gebastioneerd vijfhoekig fort)**

Fort in of bij een stad dat als laatste toevluchtsoord kon dienen voor een in de stad gelegerd garnizoen, maar ook als basis van waaruit een opstandige burgerij kon worden onderdrukt.
- 18. Terreplein**

Plein of ruimte binnen een bastion of klein zelfstandig vestingwerk.
- 19. oud-Nederlands vestingstelsel, vierhoekig gebastioneerd fort**

Regelmatig vierhoekig fort met bastionnen aan de hoeken.
- 20. Fausse-braye (onderwal)**

Lage wal gelegen voor de hoofdwal van een vesting en bedoeld voor de nabijheidsverdediging van een vesting. Vanaf de onderwal konden soldaten met musketvuur aanstormende vijandelijke soldaten bestoken.
- 21. Redan**

Klein vestingwerk bestaande uit twee wallen en een open keel.
- 22. Redoute**

Kleine, geheel omsloten veldschans (aarden fort) met alleen uitspringende en geen inspringende hoeken.

- 23. Lunet**

Een lunet is een klein vestingwerk met twee schuine, naar buiten gerichte zijden (facen genoemd) en twee naar achter gerichte zijden (flanken). De keel is open of op een eenvoudige wijze afgesloten door een borstwering of een muur met schietgaten. Lunetten kwamen voor als buitenwerken van een vesting of als onderdeel van een linie.
- 24. Acces**

In het algemeen een toegang of doorgang; in Nederland specifiek gebruikt voor een toegang die door een inundatie voert, in de vorm van een hoog terreingedeelte, dijk, kade, land-, spoor- of waterweg; wanneer enkele dicht bijeen gelegen accessen de mogelijkheid bieden tot onderlinge steunverlening spreekt men wel van een meervoudig acces.
- 25. Linie(wal)**

Een aarden wal die verschillende onderdelen met elkaar verbindt.
- 26. Tour Modèle**

Een met geschut bewapende, vierkante bomvrije stenen toren voor de (kust)verdediging; ingevoerd onder Napoleon in enkele standaardtypen, zoals die rondom Willemstad.
- 27. Inundatiesluis**

Een inundatiesluis is een sluis die bedoeld is om er land mee onder water te zetten. De constructie kan eenvoudig met schuiven of puntdeuren zijn, maar ook met waaierdeuren die tegen de waterdruk in kunnen worden geopend.

Bron: Kamps, P.J.M., (1999) Terminolgie vestingwerken, inrichting, aanval en verdedeing. Stichting Menno van Coehoorn.

Vestingstad Willemstad

Ooit luisterde Willemstad naar de illustere naam Ruigenhil. Zo heet namelijk de nederzetting die in 1565 op deze strategische plek, op een eiland aan het Hollandsch Diep, werd gevestigd. Vanaf hier kon de scheepvaart tussen Holland, Zeeland en Antwerpen worden beheerst. Dé reden waarom Willem van Oranje in 1583 opdracht gaf tot de versterking van Ruigenhil, nadat de Spanjaarden Steenberghe bezetten. Er kwamen onder meer een gracht, een aarden omwalling in een zeshoek en vijf bolwerken. Na de moord op Willem van Oranje in 1584, gaf zijn zoon, prins Maurits, Ruigenhil stadsrechten en een nieuwe naam: Willemstad, naar de vermoorde Vader des Vaderlands. Maurits liet de vesting verder uitbreiden tot zevenpuntige ster.

Toen het Twaalfjarig Bestand in de Tachtigjarige Oorlog afliep, werd de vesting tussen 1621 en 1627 opnieuw verbeterd. Ook

Napoleon gebruikte, veel later, de omgeving van Willemstad om zich te verdedigen. Hij was bang voor een invasie van de Engelsen vanaf de kust en bouwde daarom een aantal forten, waaronder Fort Sabina, Bovensluis en De Hel. Zo ontstond een stelling om de oude vesting heen die de stad op afstand beschermde. In 1926 is de vesting opgeheven. De Duitsers gebruikten de stad in 1943 en 1944 echter opnieuw als vesting. Willemstad werd toen een landinwaarts gelegen onderdeel van de Atlantikwall.

Tegenwoordig is Willemstad een aantrekkelijke plaats voor toeristen en met name geliefd bij pleziervaarders. Het stratenplan komt nog bijna helemaal overeen met het ontwerp van het oorspronkelijke Ruigenhil. Ook de stervorm van de vesting is goed te zien. Over de oude wallen liggen nu wandelpaden, die het mogelijk maken om de contouren van de stervormige vesting na te lopen.

Er was eens...

Patrick Timmermans, directeur Erfgoed Brabant

Romeinen, Hollanders, Pruisen, Gelren, Fransen, Canadezen, Spanjaarden, Schotten, Duitsers, Belgen, Amerikanen: ze hebben allemaal rondgelopen in Brabant, als vriend of als vijand. Door de eeuwen heen is het Brabantse grondgebied vaak strijdtoneel geweest. Van deze woelige tijden zijn talloze sporen bewaard gebleven. Bommen en granaten in archeologische verzamelingen, dagboeken van ingekwartierde soldaten in archieven, wapenuitrustingen en schilderijen in musea, Brabanders met Spaans of Frans bloed in hun aderen. En dan zijn er natuurlijk de vele relictten in het landschap: van fraai gerestaureerde vestingsteden tot dat ene vreemde beboste dijkje met die rare knik erin. Zichtbare en minder herkenbare sporen van oorlog en vrede in collecties, in mensen en in het landschap.

Dit is een verhaal over aanvallen en verdedigen. Over hertogen die steden stichtten met stoere vestingmuren eromheen. Erbinnen was je beschermd, erbuiten was je aan de plunderingen en brandschattingen van rondtrekkende soldatenbendes overgeleverd. En toen kwam die grote oorlog die tachtig jaar zou duren, een oorlog die geesten spleet en Brabant splitste. De uitkomst: wat nu Noord-Brabant heet, kreeg de status van buffergebied. Dat had ook alles te maken met het strategisch gelegen landschap, een overgangszone tussen hoge horsten en lager stromende rivieren.

Geboorte van de Zuiderwaterlinie

In de jaren die volgden woedde hier menige strijd, veldslagen en schermutselingen waren aan de orde van dag. Gevaarlijke ontwikkelingen, want als de vijand eens zou doorbreken en over de grote rivieren zou steken, dan lag Holland, het economisch hart van de Republiek, voor het oprapen. En dat mocht nooit ofte nimmer gebeuren! De Hollandse vestingbouwer Menno van Coehoorn kreeg eind zeventiende eeuw opdracht van de Raad van State om de landsverdediging in het Zuiden te verstevigen. Hij kwam met een ingenieus plan: 'Wat nou als we de bestaande vestingsteden en linies in het zuiden aan elkaar rijgen in een keten van verdedigingswerken? We maken gebruik van de natuurlijke kwaliteiten van het landschap en zetten de boel gereguleerd onder water en bouwen dan op de tussenliggende strategische punten aarden forten en schansen.' Zie hier de geboorte van wat we vandaag de dag, als blijvende herinnering aan de essentiële defensieve toevoeging van het water, de Zuiderwaterlinie noemen.

Het verhaal van de Zuiderwaterlinie

De Zuiderwaterlinie maakte deel uit van een uitgebreid verdedigingssysteem. Dat liep van de kust in Zeeland tot aan Bourtange in Groningen. De linie was bedoeld

om weerstand te bieden aan vijandelijke dreigingen uit het zuiden en het oosten. Maar de Zuiderwaterlinie heeft ook een eigen verhaal, een verhaal dat het waard is om te vertellen, beleven en bewaren. Hoe is de Zuiderwaterlinie ontstaan en welke ontwikkeling heeft deze linie doorgemaakt? Een overzicht van de belangrijkste wapenfeiten.

De Tachtigjarige Oorlog (1568-1648): verdedigen met water

Brandpunten in de strijd

Lang voordat in de zestiende eeuw de strijd tussen protestants Staats en katholiek Spaans losbarstte, waren langs de noordrand van Brabant vestingsteden ontstaan: niet alleen 's-Hertogenbosch, Breda, Bergen op Zoom, maar ook Willemstad, Heusden, Megen, Ravenstein en Grave. Deze steden waren telkens weer de brandpunten in tijden van strijd. Immers, wie een vestingstad in handen had, controleerde ook de ommelanden. De vestingen breidden zich in de loop der tijd telkens weer uit en pasten zich aan aan de eisen van de militaire ontwikkelingen. De vuurkracht en precisie van kanonnen namen bij elke nieuwe belegering toe, wat noodzaakte tot verdedigen op steeds meer afstand. Hoge middeleeuwse muren van baksteen maakten plaats voor aarden wallen met bastions, ravelijnen, hoornwerken, tenailles en halve manen. Waar eerst het accent van de verdediging op de steden lag, raakte nu het ommeland meer en meer bij de defensie betrokken.

Menno van Coehoorn: het brein van de Zuiderwaterlinie

'De vorst der ingenieurs': zo noemden zijn tijdgenoten de belangrijkste Nederlandse vestingbouwkundige Menno van Coehoorn (1641-1704). Of, naar zijn herkomst, 'De Friese Vuurleeuw'. Naast theoreticus was hij ook in de praktijk actief: als militair strateeg, vestingbouwer, belegeraar én infanterist.

Menno van Coehoorn belegerde in 1674 Grave. Daar ontplooidde hij zijn talenten als ontwerper en bouwer van vestingwerken. Hij stond aan de wieg van wat wij in Brabant nu de Zuiderwaterlinie noemen.

Methodes voor het vlakke land

Zijn eerste grote werk was de versterking van de stad Coevorden in 1680. Daarop volgden ook Groningen, Zwolle, Nijmegen, Breda en Bergen op Zoom. Van Coehoorn was verantwoordelijk voor de planning van een serie linies die de 'frontieren' (grenzen) van de Republiek moesten beschermen tegen invasies. Dit systeem ontleende zijn kracht aan een aaneengesloten geheel van inundatielinies. Het bleef als geheel tot diep in de negentiende eeuw gehandhaafd. Hij bracht in 1685 zijn boek 'Nieuwe vestingbouw, Op een natte of lage Horisont' uit. Hierin omschrijft hij drie methodes van vestingbouw die speciaal ontworpen zijn voor het Nederlandse landschap én die bij de modernste manieren van oorlog voeren standhouden.

Keten

Vanaf het jaar 1700 verbond Van Coehoorn verschillende vestingsteden en verdedigingswerken in het Zuiden. Met nieuwe versterkingen vulde hij de werken aan tot een keten: de geboorte van zijn Zuiderfrontier, nu dus Zuiderwaterlinie. Van Coehoorn stierf in 1704 en ligt begraven in de Vaste Burcht in het Friese Wijckel. Een groot monument markeert de plek van zijn graf.

De bouwstenen van de linie 1568-1701

De Dintelse Gorzen, 1582

Een Spaanse verkenners bedenkt een list. Hij steekt het riet aan de noordkant in brand en laat enkele manschappen onder dat rookgordijn net doen alsof het Spaanse leger Steenberg van die kant aanvalt. Terwijl de calvinisten in spanning naar de rook turen, valt de Spaanse bevelhebber razendsnel de stad binnen via de Zuidwal.

Merck toch hoe sterck, 1621

De Spanjaarden kregen in 1621 onverwacht steun van de katholieke inwoners van Halsteren. Onder de inwoners van Bergen op Zoom heerste er verdeeldheid tussen protestant en katholiek. Toen de Spaanse bevelhebber Spinola de stad op 18 juli wilde innemen met behulp van de katholieken die de poorten open zetten, sloten de protestanten die weer. De getoonde inundatievlakken zijn van het beleg uit 1583 (linie van den Eendracht) en het beleg uit 1622 (linie Bergen op Zoom - Steenberg).

Het Turfschip van Breda, 1590

Een Brabantse schipper smokkelt soldaten van de Republiek onder de turf in zijn boot de door de Spanjaarden ingenomen stad in. Zij winnen de stad weer terug. Het is de Bredase variant op het beroemde verhaal en de klassieke list van het Paard van Troje: zonder het te beseffen laat de vijand zijn tegenstanders toe achter de muren. De herovering van Breda in 1625 was de laatste overwinning van de Spanjaarden op de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. De getoonde inundatievlakken zijn van het beleg uit 1637 toen Frederik Hendrik de stad heroverde op de Spanjaarden.

Het wonder van Empel, 1585

Spaanse troepen zaten vijf dagen vast in de kou en de regen, ingesloten tussen de Staatse troepen met hun schepen. Vanaf die schepen vuurden schutters voortdurend op de Spaanse stellingen. Om zich te beschermen, groeven die zich in rond de kerk van Empel. Eén van hen vond daarbij een onbeschadigd schilderij dat de Onbevleete Ontvangenis van Maria voorstelde. Als door een wonder begon het later die dag hard te vriezen. De schepen, die dreigden in te vriezen, moesten zich terugtrekken naar het open water van de Maas. Zo konden de Spaanse troepen zich veilig terugtrekken naar 's-Hertogenbosch.

Slag op de Mookerheide, 1574

De Slag op de Mookerheide vond plaats op 14 april 1574 tussen het Spaanse leger en huurtroepen onder Lodewijk en Hendrik van Nassau voor de Republiek. De Spanjaarden wonnen de veldslag en zowel Lodewijk als Hendrik van Nassau sneuvelden.

Inval van de Fransen, 1672

Inval van Franse en Münsterse troepen; twaalf steden (waaronder Grave) komen in Franse handen (1672).

De Moerasdraak 's-Hertogenbosch, 1629

De 'Moerasdraak' was de bijnaam van 's-Hertogenbosch tijdens de Tachtigjarige Oorlog. De naam kreeg de stad omdat ze onneembaar werd geacht, mede vanwege haar ligging in een moerasgebied. Tot 1629, toen belegerde prins Frederik Hendrik 's-Hertogenbosch om de stad voor de Republiek te veroveren op de Spanjaarden. Door op een slimme manier de natte zone rond de stad in te polderen en leeg te pompen, ontsloot hij de toegang tot de stad voor de troepen van Frederik Hendrik. Die konden 's-Hertogenbosch zo onder vuur leggen en innemen. De getoonde inundatievlakken zijn van het beleg uit 1629.

De overgave van Breda, 1625

De belegering van Breda onder leiding van Ambrogio Spinola was een logistiek meesterstuk. De Spanjaarden brachten een gigantische troepenmacht op de been; de strijd om de stad was een enorme prestigewestie. Het uitwissen van de Spaanse schandvlek na de Staatse list van het turfschip speelde hierbij een grote rol. De overgave van Breda was wereldnieuws. Het is niet verwonderlijk dat de Spanjaarden er in tal van kunstwerken uiting aan gaven. Voorbeelden zijn: het boekverslag 'Obsidio Bredana'; het toneelstuk El Sitio de Breda van Pedro Calderón de la Barca en de kopergravure Le Siège de Bréda van Jacques Callot. Het meest beroemde kunststuk is La rendición (de overgave) de Breda, van Diego Velázquez (zie pagina 30-31).

- vestingstad
- aangelegd vestingwerk
- inundatievlakken
- inundatievlakken van de Linie van de Eendracht, 1583, de oudste waterlinie van Nederland
- veroverde stad door het Spaanse Rijk
- afgeslagen beleg
- veroverde stad door Nederlandse opstandelingen
- polderdijken
- marsrouten legers
- legers Nederlandse opstandelingen
- legers Spaanse Rijk
- legers Franse Republiek

*Geprojecteerd op huidige kaart van Nederland.

Voor verklaring nummering zie register pagina 248-257.

**De overgave van Breda, 1634
Diego Velázquez (1599-1660)**

Dit meesterwerk van de wereldberoemde schilder Diego Velázquez verbeeldt de overgave van Breda. Links in het midden overhandigt Justinus van Nassau de sleutel van de stad aan de Spaanse bevelhebber Spinola. Bijzonder is de eervolle aftocht die de verslagen troepen van de Republiek krijgen aangeboden: voordat Spinola de sleutel aanneemt, legt hij vriendschappelijk zijn hand op de schouder van Justinus. Spinola roemde de dapperheid van zijn verslagen vijand. Hij gaf het bevel om het Bredase garnizoen te laten vertrekken zonder tekenen van vreugde of vijandigheid. Het was de Spaanse troepen ook verboden de veroverde stad te plunderen. Het Beleg van Breda (1624-1625), dat aan de overgave vooraf ging, duurde bijna tien maanden. Het was een van Spinola's successen voor Spanje tijdens de Tachtigjarige Oorlog.

De 'Nachtwacht van de Zuiderwaterlinie' zou een passende bijnaam zijn voor dit schilderij. Vooralsnog heeft het 'Las Lanzas' als officiële naam, naar de vele lansen die zo bepalend zijn voor de compositie. Overigens heeft de schilder zichzelf ook afgebeeld, rechts van het paard vooraan. Het origineel van 'Las Lanzas' hangt in het Prado Museum te Madrid, een kopie in het stadhuis van Breda.

Zuiderwaterlinie in de kunsten

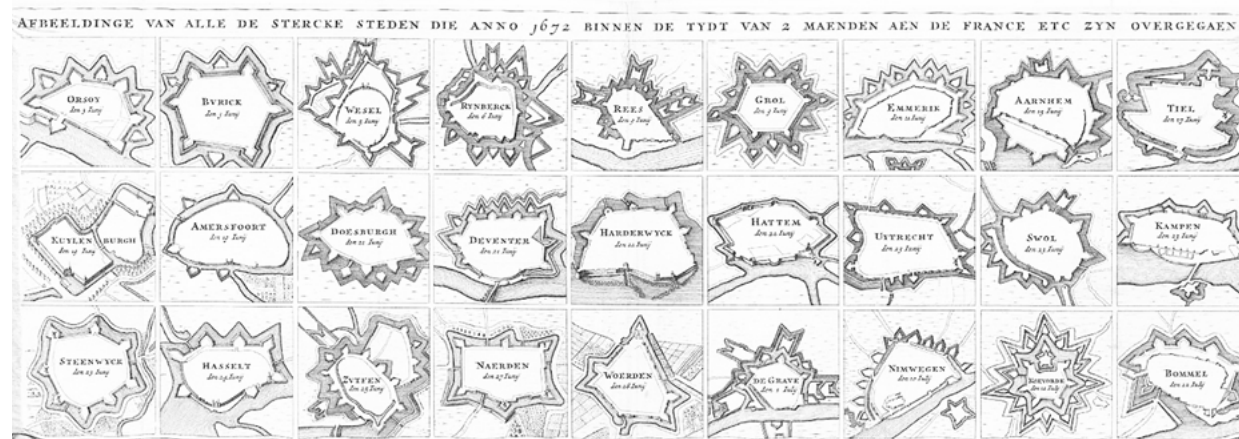
De roerige geschiedenis van de Zuiderwaterlinie heeft ook haar weerslag gevonden in de kunsten. Vandaag de dag zijn de gebeurtenissen en verhalen terug te vinden in de schilderkunst, literatuur en volkskunst. Verspreid door dit boek zijn hier voorbeelden van opgenomen.

Schilderkunst

Nationaal en internationaal, verdeeld over veel musea, zijn vele stukken van het verhaal van de Zuiderwaterlinie te bewonderen. Het schilderij 'Las Lanzas' (zie pagina 30) van Velázquez (uit 1634-1635) over de overgave van Breda hangt in het Museo del Prado in Madrid. Pauwels van Hillegaert vereeuwigde Frederik Hendrik en zijn neef Ernst Casimir bij het beleg van 's-Hertogenbosch (circa 1629 tot circa 1635). Het olieverfschilderij (zie pagina 204-205) is te bewonderen in het Rijksmuseum in Amsterdam.

Literatuur

Ook in de geschiedenis van literatuur en dichtkunst zijn allerlei gebeurtenissen en verhalen uit de Zuiderwaterlinie terug te vinden. Recent schreef de Bredase dichteres Yvonne Né in 2007 17 gedichten gewijd aan vestingen en forten langs de hele Zuiderwaterlinie: Branding de Zuiderwaterlinie (uitgeverij Nieuwe Brabantse Kunst Stichting). De roman Ik kom terug van Adriaan van Dis (uit 2014) is voor een deel gebaseerd op de jeugdherinneringen van zijn moeder die opgroeide naast Fort Sabina. Uit veel vroeger tijden dateert Journal du siège de Bergopzoom. Dit is het dagboek van Jacob Eggers over het beleg van Bergen op Zoom en Fort de Roovere in 1747. Constantijn Huygens, secretaris van prins Frederik Hendrik, deed in dichtvorm verslag van diens bezoek in 1628 aan de West-Brabantse Waterlinie. Dit reisverslag is opgenomen in het boek Koren-Bloemen.

Afbeelding van alle Nederlandse vestingsteden die in 1672 (door de Fransen) veroverd werden. Marcus Willemsz. Doornick. Bron: www.rijksmuseum.nl, 2015.

Linie van de Eendracht

Terwijl deze defensieve bolwerken nog in ontwikkeling waren, raakte het noorden van Brabant betrokken bij de Opstand. Nieuwe militaire tactieken maakten andere vormen van verdediging noodzakelijk. Daarbij konden de ingenieurs handig gebruikmaken van het landschap: door grote stukken land onder water te zetten, werd een oprukkende vijand een halt toegeroepen.

Nieuwe militaire tactieken noodzaakten tot andere vormen van verdediging

En zo ontstond in 1583 langs de Eendracht, een zijarm van de Schelde, de eerste echte waterlinie in de Nederlanden. Doel: Zeeland en Tholen tegen een inval vanuit Brabant te beschermen. De waterlinie was een reactie op de inname van Steenberghe door de Spaanse bevelhebber Parma een jaar eerder en de daaropvolgende versterking van de stad. Polders langs de Eendracht werden geïnundeerd. Alleen de hogere gedeelten (accessen) bleven begaanbaar en werden versterkt: overzichtelijk en wel zo goedkoop!

In 1578 bouwden ze een fortenlinie langs de Eendracht, gevolgd door de aanleg van de Nieuwe Haven van Bergen op Zoom met daarbij het Zuiderfort. De stad was strategisch van belang, omdat van hieruit de toegang tot de Schelde beheersbaar was. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Parma in 1588 ook Bergen op Zoom belegerde. Prins Maurits ontzette de stad. Twee jaar later kreeg hij na een kort beleg ook Steenberghe in handen. Tussen 1584 en 1593 versterkte men de Linie van de Eendracht met aarden verschansingen, redoutes geheten, die tussen 1619 en 1620 plaats moesten maken voor forten. Inmiddels was al een paar keer het nut van strategische inundaties bewezen. De eerste inundaties hier gebeurden rond 1583.

Linie Bergen op Zoom-Steenbergen

In 1622, kort na afloop van het Twaalfjarig Bestand, nam de nieuwe Spaanse bevelhebber Spinola de vesting Steenberghe in en sloeg vervolgens een beleg voor Bergen op Zoom. Hoewel de stad niet werd ingenomen, bleek tijdens dit beleg dat met name het noordfront kwetsbaar was. Toen de Spanjaarden de vesting

Zantvliet, tussen Bergen op Zoom en Antwerpen, van bolwerken begonnen te voorzien en een aantal forten aanlegden langs de Schelde, besloten de Staten van Holland en Zeeland rond 1628 om drie forten aan te leggen op de accessen tussen de moerassen ten noorden van Bergen op Zoom: Moermont, Pinssen en De Roovere. In 1627 was al het Fort Henricus ten noorden van Steenberghe aangelegd. Zo ontstond tussen 1628 en 1629 de Linie Bergen op Zoom-Steenbergen.

De moerasdraak

1629 is ook het jaar waarin elders in Brabant water als verdediging diende. In het voorjaar had de Staatse legeraanvoerder prins Frederik Hendrik zijn zinnen gezet op de vestingstad 's-Hertogenbosch. De Spanjaarden hadden daarop de hele omgeving van de stad onder water gezet, door slim gebruik te maken van afdammingen en sluizen in de Dommel en de Aa. De Moerasdraak, zoals 's-Hertogenbosch genoemd werd, zou het zo maandenlang kunnen uithouden. Het pakte echter anders uit: door de inzet van duizenden boeren die een vijftig kilometer lange dijk om de stad heen opwierpen en het gebruik van rosmolens – naar men zegt een slimme vondst van ingenieur Leeghwater die bij het hele project betrokken was – wist Frederik Hendrik het gehele inundatievlak rond de vesting leeg te pompen. Daarna konden ze de stad vanuit het acces in Vught benaderen. In de vroege ochtend van 11 september 1629 slaagde een mineur erin een bom onder het Vugterbolwerk tot ontploffing te brengen. Een flinke bres in de muur was het gevolg. Gouverneur Van Grobbendonck moest zich overgeven en zo kwam de stad in Staatse handen.

De voorbeelden in West-Brabant en 's-Hertogenbosch laten zien dat gedurende de Tachtigjarige Oorlog op verschillende plekken ervaringen zijn opgedaan met de inzet van water als verdedigingsmiddel. Maar hoeveel sterker en effectiever zou de verdediging zijn als er een waterlinie door heel Brabant zou komen?

Zuiderfrontier (1701-1795): over de hele linie

Rampjaar

Opnieuw was er dreiging vanuit het zuiden. In zijn zoektocht naar natuurlijker grenzen, viel de Franse koning Lodewijk XIV met een leger van 120.000 manschappen in 1672 de Republiek aan. Het hele land was in rep en roer. Want de Fransen konden vrij gemakkelijk doorstoten, omdat de Nederlanders de voorgaande jaren meer hadden geïnvesteerd in de

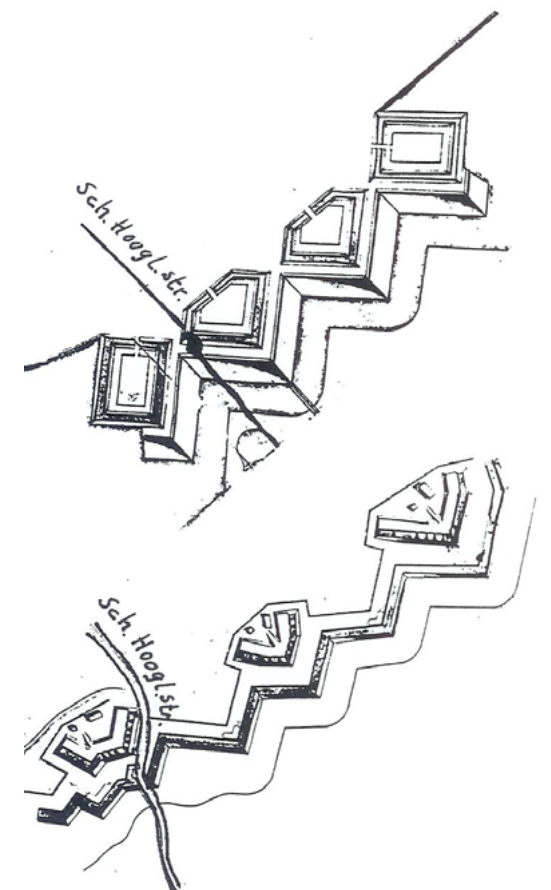
oorlogsvloot dan in de verdedigingswerken op het land. In allerlei werd het land tussen Muiden en Gorinchem onder water gezet: het ontstaan van de Hollandse Waterlinie. Holland bleef zo gespaard, maar 1672 is wel de boeken ingegaan als rampjaar.

Defensieve gordel

“Dat nooit meer!”, moeten de leden van de Raad van State hebben gedacht. Daarop kreeg vestingbouwer Menno van Coehoorn dus de opdracht om met een innovatieve maar tegelijk goedkope oplossing te komen om toekomstige invasies het hoofd te kunnen bieden.

Vestingbouwer Menno van Coehoorn kreeg de opdracht een oplossing te bedenken om toekomstige invasies het hoofd te bieden

Van Coehoorn had op dat moment reeds grote naam gemaakt als fortificatiespecialist. De stad Bergen op Zoom had hij in moderne, schier onneembare vestingsteden veranderd.

Het retranchement/batterij bij Waspik, het versterken van de zwakke plekken (hoger gelegen terrein) in de Zuiderwaterlinie in 1701. Bron: www.forten-brabant.nl, 2016.

Zuiderfrontier 1701-1795

Het Beleg van Steenberg, 1747

Fransen troepen belegerden Steenberg als onderdeel van hun strategie Bergen op Zoom in te nemen. Toen die stad eenmaal was gevallen, staakte het Franse beleg op Steenberg.

Uitbreiding van de Waterlinie

In de omgeving van Breda vormden de bossen een obstakel voor ruiters en artillerie. De rivieren de Mark en de Aa en andere stromen vormden eveneens een hindernis voor belegeraars. Toch had de waterlinie hier nog zwakke plekken omdat er geen aaneengesloten gebied was om te inunderen. Daarom liet Menno van Coehoorn versterkingen op het land aanleggen in de vorm van nieuwe linies.

De achilleshiel van de Waterlinie, 1794

In de strenge winter van 1794 waren de rivieren bevroren. De Fransen konden zo de Maas oversteken en Holland binnenvallen.

La Pucelle Bergen op Zoom, 1747

Bergen op Zoom gold als het meesterwerk van de beroemde vestingbouwer Menno van Coehoorn: men zag het als de meest onneembare vesting van Nederland en zelfs van Europa. De stad ontleent er haar bijnaam La Pucelle (de Maagd) aan. In 1744 waren de nieuwe vestingwerken van Bergen op Zoom gereed. Desondanks namen de Franse troepen van Lodewijk XV de stad later in via de enige plek in de verdediging die niet kon worden geïnundeerd. Er sneuvelden vele duizenden soldaten aan beide zijden.

*Geprojecteerd op huidige kaart van Nederland. Sommige van de getoonde inundatievlakken waren wel onderdeel van het inundatiesysteem, maar zijn niet uitgevoerd. Informatie hierover ontbreekt nog.

- vestingstad
- aangelegd vestingwerk
- versterkt vestingwerk
- verdwenen vestingwerk
- inundatievlakken
- veroverde stad door Franse Republiek
- afgeslagen beleg
- polderdijken
- marsrouten legers
- legers Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden
- legers Franse Republiek

Voor verklaring nummering zie register pagina 248-257.

Ook in steden als Breda, Nijmegen en Zwolle bracht hij verbeteringen aan de bestaande vestingwerken aan. In zijn concept voor een verdedigingslinie verbond hij de bestaande vestingsteden met de inundatievlakken en aan te leggen vestingwerken in het ommeland. Het doel was om, gebruikmakend van terreinomstandigheden en bestaande en nieuwe verdedigingswerken, een defensieve gordel aan te leggen. Die moest voor de verdediger het gebruik van wegen en waterlopen garanderen, terwijl die de vijand juist in zijn opmars moest belemmeren. En zo ontstond er een samenhangende, langgerekte verdedigingslinie, vanaf het Zwin aan de Noordzeekust in Zeeuws-Vlaanderen tot aan Nieuweschans in Groningen. Grofweg ging het daarbij dus om een noord-zuidgeoriënteerde waterlinie in het oosten (het Oosterfrontier) en een oost-westlopende waterlinie in het zuiden (het Zuiderfrontier), waarbij de rivieren rond Grave en Nijmegen het scharnierpunt vormden.

Zuiderfrontier

De start van de aanleg van het Zuiderfrontier was in 1701. Om kosten te besparen, maakte Menno van Coehoorn handig gebruik van de bestaande militaire infrastructuur. Zo was het deel in Zeeland tijdens de Tachtigjarige Oorlog ontstaan in steeds weer wisselende machtsverhoudingen. Van Coehoorn moderniseerde deze linie, die mede bedoeld was om het scheepvaartverkeer op de Schelde in de gaten te houden en daarmee de economisch belangrijke haven van Antwerpen te controleren. Ook bij het liniedeel in het huidige Noord-Brabant, dat ook wel 'Noord-Brabantse (Water)linie' of 'Groote Waterlinie' werd genoemd, maakte Van Coehoorn gebruik van de kennis, ervaringen en reeds bestaande verdedigingswerken van zijn voorgangers.

Zo raakte de West-Brabantse Waterlinie samen met de vestingsteden Bergen op Zoom en Steenbergen geheel en al geïncorporeerd in het Zuiderfrontier. Ook de steden Willemstad, Breda, Heusden, 's-Hertogenbosch en Grave maakten er, nadat hun vestingwerken andermaal aan de eisen van de tijd waren aangepast, onderdeel van uit. De bestaande wateren aan de Brabantse noordgrens, de Eendracht, het Hollands Diep, de Biesbosch en de Maas, dienden om de aangelegen landerijen te inunderen. Dit gebeurde in eerste instantie door de afwatering vanuit kleinere riviertjes naar deze grote wateren tegen te houden. Wanneer dit niet werkte, liet men rechtstreeks water uit de grotere rivieren in. Er kwamen ook nieuwe werken, bedoeld om de zwakke schakels in de ketting die het Zuiderfrontier vormde, te versterken: de Linie van Den Hout, de Linie van de Munnikenhof en het Retranchement bij Waspik.

De maquette 'Een versterkt landschap' van Bergen op Zoom en omgeving in 1747

gebouwd door de Fransen. Te bezichtigen in het Markiezenhof te Bergen op Zoom. Bron: www.geschiedkundigekringboz.nl, 2015.

Even minder urgent

De uitvoering van veel van deze werken verliep echter nogal traag. Dat kwam onder meer doordat de aanleg van zo'n verdedigingslinie na verloop van tijd minder urgent leek te zijn. In 1697 was namelijk bij de Vrede van Rijswijk een clause opgenomen, die bekend staat als het Barrièretraktaat. Dit verdrag stond de Republiek toe om garnizoenen te houden in een achttal grenssteden met Frankrijk in de Oostenrijkse Nederlanden. In 1715 vernieuwde dat traktaat nog een keer. Daarmee kwam het zwaartepunt van de verdediging van de zuidgrens van de Republiek feitelijk in de Zuidelijke Nederlanden te liggen en niet in Brabant. Maar het tij zou al spoedig keren.

In 1747, tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog, vielen Franse soldaten de Republiek opnieuw aan, waarbij zij

Maastricht en Bergen op Zoom veroverden. Toen bleek opnieuw een integrale, massieve verdedigingsgrens in Staats-Brabant van levensbelang. En zo ontstond tussen circa 1700 en 1750 in Staats-Brabant een uiterst doeltreffend verdedigingsmiddel. Het Zuiderfrontier was de langste aaneengeschakelde linie van vestingsteden, forten en inundatiegebieden die Nederland ooit heeft gekend.

De zwakte van water

Maar daarmee is de vraag of deze militaire structuur ook effectief was, niet beantwoord. Zo lukte het revolutionaire Franse troepen, die Nederland in 1793 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' kwamen brengen, in 1747 om Bergen op Zoom in te nemen. Dit ondanks het feit dat zij in Steenbergen niet door de inundaties heen konden breken. Ze plunderden Tholen, maar

moesten zich toch weer terugtrekken. De Fransen kwamen echter kort daarna terug en maakten toen gebruik van de zwakte van water in defensief opzicht: het kan bevriezen. In de strenge winter van 1794-1795 zagen zij hun kans schoon en trokken de bevroren Maas over. Dit was het begin van de Bataafse Opstand en uiteindelijk ook van de inlijving van de Republiek bij het Franse keizerrijk. Omdat de defensieve perspectieven hiermee keerden, kwam er zo een roemloos einde aan het Zuiderfrontier. Want onder het Franse bewind in de jaren 1795-1814 verviel de noodzaak van een verdedigingslinie tegen een vijand uit het zuiden.

Een dieptepunt van de Waterlinie 1795-1830

- vestingstad
- aangelegd vestingwerk
- versterkt vestingwerk
- verdwenen vestingwerk
- afgeslagen beleg
- polderdijken
- marsrouten legers
- legers Verenigd Koninkrijk
- legers Franse Republiek

Voor verklaring nummering zie register pagina 248-257.

Versterking van het Hollands Diep en Volkerak, 1811
Napoleon bouwde in 1811 een aantal 'Tour Modèle' forten ter bescherming van het Hollands Diep: vierkante, gemetselde torenforten met een bezetting van 50 man.

Beleg van Breda, 1813
Een Franse troepenmacht belegerde Breda toen de Nederlanden zich van de Franse overheersing bevrijdden in 1813. Een provisorisch staatsleger hield het beleg af, samen met troepen van het Keizerrijk Rusland en Pruisen.

Bestorming van Bergen op Zoom, 1814

Engelse Troepen vielen Bergen op Zoom aan om de Fransen te verdrijven. De Franse Generaal had echter 2700 soldaten in het garnizoen toen de Engelsen aanvielen. De Fransen waren ook goed gepositioneerd en de bevolking vocht samen (!) met de Fransen in de straten. De aanvallende Britse troepen leden zware verliezen. Tot het tekenen van de vrede hielden de Fransen de controle over Bergen op Zoom.

Noord-Brabantse Waterlinie (1815-1874): opnieuw in stelling gebracht

Koninkrijk der Nederlanden

Het Congres van Wenen in 1815 bepaalde dat Frankrijk nooit meer zo machtig mocht worden als voorheen. Het directe gevolg was de oprichting van het Koninkrijk der Nederlanden, waarbij de voormalige Zuidelijke Nederlanden moesten dienen als buffer tegen eventuele Franse expansie richting het noorden. Hiermee verschoof het zwaartepunt van de verdediging andermaal naar de grens van Frankrijk en het huidige België.

Lang zou deze situatie evenwel niet duren. In 1830 kwamen de Belgen in opstand. Korte metten maken met dat 'muitziek rot der Belgen', dacht koning Willem I. Hij stuurde zijn zoon kroonprins Willem met een flink leger

naar het zuiden. De Belgen konden de opmars van de Tiendaagse Veldtocht enkel stuiten met militaire steun van de Fransen. De koning wilde echter niet verwikkeld raken in een nieuwe oorlog met Frankrijk en besloot de wapens neer te leggen. Met deze veldtocht had hij wél bereikt wat hij voor ogen had: hij had de Grote Mogendheden laten zien dat België als militaire buffer niet veel voorstelde. Op 15 oktober 1831 kwam men tot een nieuw verdrag: de XXIV Artikelen stonden de gebieden op de linkeroever van de Schelde, in Zeeuws-Vlaanderen, af aan Nederland, evenals de helft van Limburg en Luxemburg. Zo had Nederland voldoende slagkracht om zelf de rol van bufferstaat te vervullen.

*Geprojecteerd op huidige kaart van Nederland.

Van Belgische Opstand tot vestingwet 1830-1874

- vestingstad
- aangelegd vestingwerk
- versterkt vestingwerk
- verdwenen vestingwerk
- inundatievlakken
- veroverde stad door Franse Republiek
- polderdijken
- marsrouten legers
- legers Koninkrijk der Nederlanden

Voor verklaring nummering zie register pagina 248-257.

Versterkingen rondom Willemstad
Men bouwde rond de vesting Willemstad nieuwe forten of verbeterde bestaande forten, zoals de forten De Ruyter (later: Sabina) en Bovensluis.

De Tiendaagse Veldtocht, 1831
De Tiendaagse Veldtocht van 2 tot 12 augustus 1831 was een veldtocht van de latere koning Willem II der Nederlanden om de Belgische opstand te onderdrukken. Vanuit de kazernes in Breda (kasteel van Breda), Rijen en Eindhoven werd het leger richting Brussel gestuurd.

Versterkingen rondom Heusden, vanaf 1830
Na de Belgische opstand komt de linie weer in staat van verdediging en begint een herstelperiode. Opgeheven vestingen als Heusden en Geertruidenberg kregen hun functie weer terug. Geertruidenberg kreeg zelfs grotendeels nieuwe verdedigingswerken.

Lunet aan de Luttergraaf

Stelling bij Hintham

Ravels, 3 augustus 1831

In Ravels vochten Nederlandse en Belgische troepen met name rondom de pastorie. Er kwam geen versterking voor de Belgische troepen. Al snel namen de Nederlanders het hele dorp in. Zij maakten er hun rustplaats terwijl de Belgen nog verder terrein verloren en naar Turnhout vertrokken.

Nieuwe stellingen

In 1839 was de onafhankelijke staat België officieel een feit. Inmiddels waren er vele duizenden soldaten in Noord-Brabant ingekwartierd, lijdzaam wachtend op een strijd die er uiteindelijk niet zou komen. En met de komst van de militairen kwam ook het Noord-Brabantse gedeelte van het vroegere Zuiderfrontier weer in staat van verdediging. Die ging nu Noord-Brabantse Waterlinie heten en kreeg gemoderniseerde en nieuwe versterkingen.

De belangrijkste nieuwe stellingen rond 's-Hertogenbosch waren de Stelling Vught en de Stelling Hintham. Koning Willem II financierde overigens mee aan de laatstgenoemde met zijn privévermogen, die

hierdoor bijna bankroet stierf. In deze jaren werden ook andere onderdelen van de waterlinie gebouwd: het Lunet aan de Donge als onderdeel van de grootschalige verbetering van de vesting Geertruidenberg, de inundatiesluis bij Hedikhuizen met fort Hedikhuizen om deze sluis te beschermen, het fort aan het Luttereind en het Lunet aan de Luttergraaf, een onderdeel van de Stelling van Lithoijen, een zwakke plek in de linie die nodig moest worden versterkt. In het noordwesten van Brabant verbeterde men de forten rond Willemstad.

Zo is de Zuiderwaterlinie in deze jaren opnieuw in stelling gebracht, compleet met nieuwe werken die het systeem nog weerbaarder moesten maken.

*Geprojecteerd op huidige kaart van Nederland. Sommige van de getoonde inundatievlakken waren wel onderdeel van het inundatiesysteem, maar zijn niet uitgevoerd. Informatie hierover ontbreekt nog.

De verdediging van Zuid-Nederland na de vestingwet 1874-1930

- vestingstad
- aangelegd vestingwerk
- versterkt vestingwerk
- verdwenen vestingwerk
- inundatie systeem 1874, niet uitgevoerd
- inundatie systeem 1917-1918, niet uitgevoerd
- polderdijken
- dreiging van de geallieerden

Voor verklaring nummering zie register pagina 248-257.

Stelling Hollands Diep en Volkerak, 1881
Tour Modèle 1811-forten werden uitgebreid met aarden wallen en meer stenen gebouwen, inclusief aanpassing aan het landschap.

Zuidfront, 1922
In 1922 werd de Stelling van het Hollands Diep en het Volkerak opgenomen in het nieuw gevormde Zuidfront van de Vesting Holland ter bescherming van Holland.

De Eerste Wereldoorlog
Deze stelling is ingericht in de Eerste Wereldoorlog om een eventuele geallieerde aanval via Zeeland in de richting van Antwerpen op te vangen. Nederland was dit min of meer verplicht om de neutraliteit te kunnen bewaren.

Restant Zuiderwaterlinie, 1874
Het gebied tussen Geertruidenberg en fort Nieuw Sint-Andries bleef als enig onderdeel bestaan onder de officiële, historische naam Zuiderwaterlinie.

Vesting Holland (1874-1920): neutraal tussen oost en west

Nieuw verdedigingsplan

Rond 1870 veranderde het strategische perspectief, omdat de politieke en militaire verhoudingen tussen de grootste tegenspelers in West-Europa wijzigde. De vorming van het machtsblok Groot-Brittannië en Frankrijk aan de ene zijde en de nieuwe eenheidsstaat Duitsland aan de andere zijde zorgde ervoor dat de eventuele dreiging meer in het westen en oosten kwam te liggen. Zo maakte de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871 pijnlijk duidelijk dat Nederland een nieuw verdedigingsplan nodig had. In een nieuwe confrontatie tussen de beide mogendheden zou Zeeland het mogelijke strijdtoneel vormen van een Brits-Franse aanval richting Duitsland of België. Vreemd was die gedachte niet, want eerder al – in 1809 – hadden Britse troepen geprobeerd via Walcheren de Antwerpse haven aan te vallen.

Vestingwet: negen stellingen

Deze ontwikkeling vormde de achtergrond van de nieuwe Vestingwet van 1874. De Wet tot regeling en voltooiing van het vestingstelsel van 18 april van dat jaar legde de nadruk op de verdediging van de Vesting Holland in het westen. De inzet van de Nieuwe Hollandse Waterlinie moest bescherming bieden bij een mogelijke aanval uit het Oosten. Hiermee lag het accent van verdedigen andermaal op het economisch hart van Nederland. De rest was buffergebied en kreeg in militair opzicht een lagere prioriteit. Zo zou de Zuiderwaterlinie moeten gaan fungeren als opvang voor naar Holland terugtrekkende troepen, in geval de tactiek daartoe noopte. Het inunderen van grote gebieden bleef hierbij een beproefd middel om een achtervolgende vijand een halt toe te roepen.

*Geprojecteerd op huidige kaart van Nederland.

De Vestingwet bepaalde dat het Nederlandse vestingstelsel voortaan uit negen stellingen zou bestaan: de Nieuwe Hollandse Waterlinie, de Grebbelinie, de Stelling van het Hollandsch Diep en het Volkerak, de Stelling van de Monden der Maas en van het Haringvliet, de Stelling van Den Helder, de werken ter dekking van de rivierovergangen en opname van troepen aan de IJssel, Maas en Waal, de Stelling van Amsterdam, de werken aan de Westerschelde en de Zuider Waterlinie.

Voor het eerst valt de naam Zuider Waterlinie; met een spatie

Met laatste stelling – deze naam werd toen pas voor het eerst gebruikt – werd overigens het gebied tussen de posities Geertruidenberg, Heusden en 's-Hertogenbosch bedoeld, niet de hele linie zoals in dit artikel omschreven.

Nieuwe accenten

De Vestingwet van 1874 betekende ook het einde van verschillende gedateerde vestingwerken, met name in de provincies Friesland en Groningen. Maar ook steden als Nijmegen, Deventer, Grave, Zutphen, Breda en 's-Hertogenbosch raakten hun vestingstatus kwijt. De vestingwerken moesten zoveel mogelijk gesloopt worden. De ontmanteling bracht de steden nieuwe voorspoed. Dit omdat zij nu buiten de inmiddels zeer beknellende vestingmuren konden gaan uitbreiden in gebieden die tot dan toe tot de Verboden Kringen behoorden.

Fort de Ruyter (Sabina) tijdens de Eerste Wereldoorlog. Bron: Rijckevorsel, J. (2015).

Dat waren stukken terrein waar sinds de Kringenwet van 1814 om militair-strategische redenen niet gebouwd mocht worden. In Noord-Brabant kwam het accent van de verdediging derhalve te liggen op de stelling tussen Geertruidenberg en 's-Hertogenbosch – ter verdediging van het zuidelijke sluitstuk (Fort Altena) van de Nieuwe Hollandse Waterlinie – en op de stelling bij de open wateren in het westen. Het Hollandsch Diep, het Volkerak en het Haringvliet werden van levensbelang geacht om een aanval via de kust te voorkomen. De belangrijkste Brabantse onderdelen van de stelling waren de in 1583 gestichte vestingstad Willemstad en Fort Bovensluis, Fort de Hel en Fort Sabina Henrica in de gelijknamige polder.

Oefeningen op de Brabantse Wal

In de periode 1905-1908 bleef de westhoek belangrijk. In deze jaren hield de Generale Staf verschillende verkenningen en stafoefeningen met het oog op vijandelijke aanvallen. Niet iedereen achtte het waarschijnlijk dat er een aanval via Zeeland zou plaatsvinden. Onder meer bij de discussies over de bouw van een nieuw kustfort bij Vlissingen meenden de tegenstanders van zo'n fort dat het veldleger – in het onwaarschijnlijke geval van een geallieerde landing in Zeeland – daartegen effectief zou kunnen optreden vanaf de Brabantse Wal.

De Zuiderwaterlinie bezongen

Er heeft zich zó veel afgespeeld in de Zuiderwaterlinie. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er veel liederen over zijn geschreven.

Geuzenliederen

'Merck toch hoe sterck...' (zie pagina 60) is een van de bekendste Nederlandse geuzenliederen. Het overwinningsslied wordt ook wel 'Het beleg van Berg(en)-op-Zoom' genoemd. Het gaat over het ontzetten van de stad, op 2 oktober 1622, na een drie maanden durend beleg door Spaanse troepen. Ook het Wilhelmus is een geuzenlied. Het weerspiegelt Willem van Oranjes tweestrijd in de opstand in de Nederlanden. Enerzijds probeert hij trouw te zijn aan de Spaanse koning ('de koning van Hispanje heb ik altijd geëerd'); anderzijds is hij boven alles trouw aan zijn geweten. Dat schrijft hem voor God en het Nederlandse volk te dienen. Het lied 'Jan Klaassen was trompetter in het leger van de prins...' is gebaseerd op een historische persoon. Jan Claessen of Jan Klaassen zou trompetter zijn geweest in het leger van Frederik Hendrik. Daarna gaf hij waarschijnlijk met zijn vrouw Katrijn poppenkastvoorstellingen.

Koekje van eigen deeg

Het beleg en de inname van de stad 's-Hertogenbosch behoren tot de meest bezongen gebeurtenissen van de Tachtigjarige Oorlog. In het politieke lied 'Gebedt voor de belegering van 's-Hertogen-Bos' (zie pagina 69) geeft dominee-dichter Revius de katholieken een koekje van eigen deeg. Het lied heeft de vorm van een gebed voor Frederik Hendrik en wordt gezongen op de melodie van een gregoriaanse litanie. De melodie en de tekst zijn terug te vinden op de cd 'De Vrede van Münster: Politieke muziek uit de 80-jarige oorlog'.

Henk Buijks, regiohistoricus Noordoost-Brabant

'Het erfgoed vertelt ook een waterstaatkundig verhaal'

"Naast het militair erfgoed levert ook het waterstaatkundig aspect van de Zuiderwaterlinie mooie verhalen op. Het West-Brabantse deel van de linie is lager en natter dan het oostelijk deel. Dat was meer overgeleverd aan de grillen van de Maas. Er zijn in het oosten minder militaire vestingwerken. Maar in de polders zie je nog wel de verschillen tussen het hoge land en lege stroken. Door die lege stroken stroomde vroeger de Beerse Maas, van de overlaten bij Beers en Cuijk naar 's-Hertogenbosch. Door middel van het overlaatstelsel konden ze een deel van Noordoost-Brabant onder water zetten om het teveel aan Maaswater kwijt te raken. Maar zo voedde dit systeem ook de Zuiderwaterlinie. Wel gingen de overlaten 's zomers dicht, zodat het gras kon groeien. Als het water in Beers en Cuijk dan onverhoopt toch over de dijken dreigde te stromen, vuurden ze in Grave twee kanonnen af. Dat gaf de boeren de tijd om hun vee in veiligheid te brengen. Die kanonnen staan er nog. Naast een herinnering aan militaire geschiedenis vertellen ze dus ook een waterstaatkundig verhaal."

De rijksweg bij Grave onder water 1926. Bron: www.flickr.com/groups/1212226@N21/pool/with/4386557079/lightbox, 2016.

In 1910 stelde de Generale Staf zogeheten Strategische Aanwijzingen op, waarin men rekening hield met een landing van Britse troepen in Zeeland. In 1914 waren er in het latere stellinggebied oefeningen in het bezetten en verdedigen van een stelling op de Brabantse Wal. Er zijn hier nog altijd restanten van loopgraven en betonnen schuilplaatsen te vinden uit de periode vanaf 1916, toen men weer aan deze stelling werkte.

Tijdens de mobilisatie was men in opperste staat van paraatheid; vele strategische posities in de linie kregen extra manschappen

Dankzij de neutrale positie die Nederland wist te behouden tijdens de Eerste Wereldoorlog, hoefden de waterlinies niet actief gebruikt te worden. Waakzaamheid was echter geboden. Hoewel geen partij in de conflicten tussen de vijandelijke partijen, moest Nederland er terdege rekening mee houden dat het land bij een eventuele strijd aan zijn landsgrenzen betrokken kon raken. Beide partijen konden er strategisch voordeel bij hebben een aanval of omtrekkende beweging over Nederlands grondgebied

te laten lopen, maar konden ook baat hebben bij een goed verdedigd Zeeland. Als Nederland echter de verdediging van Zeeland verwaarloosde, kon een van de partijen daarin een voorwendsel zien om de ander voor te zijn en het gebied te bezetten. Duitsland zou door Zeeland te bezetten zijn opstellingen en verbindingslijnen in België beter kunnen beschermen en eventueel ook gebruikmaken van Antwerpen als haven. Engeland daarentegen zou via Zeeland en Noord-Brabant de Duitse aanvoerlijnen naar het front in Noord-Frankrijk kunnen bedreigen. De aanvallende partij riskeerde dan wel dat Nederland zich zou aansluiten bij de tegenstander. De Nederlandse regering hoopte uiteraard dat beide partijen voordelen zouden zien van een neutraal Nederland.

Samenvattend: tijdens de mobilisatie kregen vele strategische posities in de linies extra manschappen. Men was in opperste staat van paraatheid, maar de jaren 1914-1918 gingen in militair opzicht relatief geruisloos aan Nederland voorbij.

Van de Tweede Wereldoorlog tot nu **1930-2016**

De tweede achilleshiel van de Waterlinie, 1940
Parachutisten landden op 10 mei buitendijks bij het Hellegat. Met rubber boten rukten zij op naar Fort de Hel.

Bruggenhoofd bij Moerdijk
Tijdens de Duitse inval was het de hoofdtak van het Nederlandse leger om de bruggenhoofden bij Willemstad en Moerdijk te verdedigen.

De Peel-Raam Stelling en de Maaslinie, 1939
Vanwege de dreiging vanuit Nazi-Duitsland richtte de Nederlandse verdediging zich weer op de oost-westelijke richting in plaats van de zuid-noordelijke richting die eeuwenlang daarvoor bepalend was geweest.

Operation Pheasant, oktober 1944

Het doel van deze operatie van de geallieerden was de Scheldemonding vrij te maken. Zodat zij gebruik konden maken van de haven van Antwerpen voor de aanvoer van materieel en voorraden. Een tweede doel was om het Duitse Vijftiende Leger af te snijden van de rest van het front. De Duitse verdedigers hadden zich op 30 oktober teruggetrokken achter de Mark-Dintellinie. Deze linie bestond uit het Wilhelminakanaal tussen Geertruidenberg en Oosterhout, het Markkanaal tussen Oosterhout en Terheijden en de Mark/Dintel tussen Terheijden en Dintelsas. De Poolse troepen probeerden op 31 oktober bij Het Nieuwe Veer de Mark over te steken, maar stiitten op te sterke Duitse weerstand. De Polen begonnen op 3 november met de oversteek van het Markkanaal ten westen van Oosterhout.

Duitse toevoegingen, 1942
Bunkers als onderdeel van de Vordere Wasserstellung.

*Geprojecteerd op huidige kaart van Nederland.

- vestingstad
- aangelegd vestingwerk
- versterkt vestingwerk
- verdwenen vestingwerk
- inundatie systeem 1940, niet uitgevoerd
- inundaties Nazi-Duitsland, 1944
- marsroutes legers
- veldslag
- Nazi-Duitsland Vordere Wasserstellung
- Peel-Raam Stelling & de Maaslinie
- legers Nazi-Duitsland
- 1^e Poolse Pantserdivisie
- 4^e Canadese Pantser divisie
- 104^e Amerikaanse Infanterie divisie
- 7^e Engelse Pantserdivisie

Voor verklaring nummering zie register pagina 248-257.

Rob Smouter, hoofd regio Midden-Zuid, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

‘Verrassend linieland’

“Heusden en Willemstad zijn als vestingsteden bijna net zo bekend als Naarden. Maar de Zuiderwaterlinie heeft nog niet die bekendheid die de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Stelling van Amsterdam hebben. Deze linie verdient dat wel. Gezamenlijk vertellen de stellingen een uniek stuk geschiedenis van Nederland. Met een ruimtelijke neerslag die over het algemeen nog steeds goed herkenbaar is en die mogelijkheden biedt voor verdere ontwikkeling. Regelmatig ontdek ik nog nieuwe en mooie plekjes, stukjes verrassend linieland.”

Interbellum en Tweede Wereldoorlog (1920-1945): de linie achterhaald

Inundatiestation Willemstad

In 1922 maakte de cruciale stelling bij het Volkerak en het Hollandsch Diep onderdeel uit van het nieuwgevormde Zuidfront van de Vesting Holland. Kort daarna bepaalden de strategen dat de zuidgrens van het Zuidfront zou bestaan uit de noordoever van het Hollands Diep en het Haringvliet. Dat betekende het opheffen van alle werken ten zuiden van die wateren, maar dat betekende nog niet het einde van Willemstad als vestingstad. Want tijdens de mobilisatie in 1939-1940 legerden er in en rond Willemstad nog troepen. Dit om de overtocht te beveiligen van troepen die vanuit West-Brabant terugtrokken naar de Vesting Holland. Ook was in de stad het zogeheten inundatiestation gevestigd, van waaruit men de inundaties rondom de stad regelde. Het waterpeil moest hoog blijven om te kunnen garanderen dat bij het bevel ‘inunderen’ de inundatiegebieden ook snel zouden kunnen vollopen. De weersomstandigheden zaten die winter niet mee. De nachttemperaturen schommelden lange tijd tussen

Duitse inundaties in 1944. Bron: NRC, 2011, www.nrc.nl

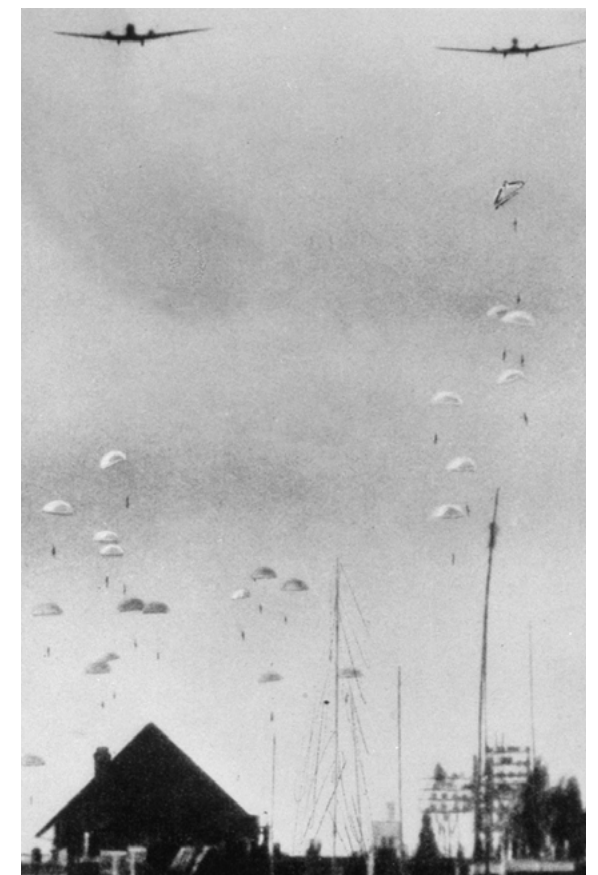
de min 10 en min 20 graden Celsius. Dat betekende voortdurend hakken, zagen en breken om de vele cruciale punten voor de waterinlaten ijsvrij te houden. Toen de lente aanbrak, begonnen boeren te klagen over de hoge peilen: die waren schadelijk voor de landbouw. De politiek gaf Defensie de opdracht om te bekijken of de peilen van de inundatieboezems niet omlaag konden. Dat leidde tot de instructie op 2 mei 1940 om de waterpeilen beduidend te verlagen. Met de nieuwe standaard moesten de betreffende polders en weilanden twee tot drie dagen na het bevel ‘inunderen’ drassig zijn.

Een achterhaald systeem

Aan de vooravond van de Duitse inval, op 9 mei om 23.00 uur, bezetten Nederlandse troepen de bruggen bij Dintelsas, Stampersgat en Standdaarbuiten. Het bevel tot inunderen was toen nog niet gegeven. Het kwam er dus op neer dat op 10 mei vrijwel nergens rondom Willemstad een werkzame inundatie kon worden gesteld. Bij het inundatiestation kwam het bericht binnen dat er parachutisten geland waren, buitendijks bij het Hellegat. Die parachutisten zouden oprukken richting Fort de Hel, die gewone grondtroepen met pantservoertuigen overigens innamen. Na de overval door de Duitse parachutisten en luchtlandingstroepen was de staf in de Vesting Holland in rep in roer. Vrijwel iedere bevelvoerder sloeg op eigen houtje aan het improviseren. Vanaf het eerste moment raakten zo alle communicatielijnen overbezet.

Het beproefde verdedigingssysteem van waterlinies leek steeds meer achterhaald. De krijgshandelingen in West-Brabant in de eerste dagen van de Duitse bezetting maakten dat meteen duidelijk. Vliegtuigen vlogen gewoon over de linies heen en dwongen via het desastreuze bombardement op Rotterdam de Nederlandse krijgsmacht al snel tot overgave.

Daarmee kwam er een eind aan de Zuiderwaterlinie als integraal defensief systeem. Evenwel maakten de Duitsers in West-Brabant nog dankbaar gebruik van enkele onderdelen van de linie. Zo moest de zogeheten Vordere Wasserstellung een eventuele geallieerde doorbraak van de Atlantikwall (het defensieve paradepaardje van de Duitsers langs de kust) opvangen. En ook bij de bevrijding van West-Brabant zijn vroegere polders van de Zuiderwaterlinie onder water gezet.

Duitse parachutisten landen in Nederland. Bron: NRC, 2011, www.nrc.nl

Het Nachleben (1945-nu): verloren en onzichtbaar

Aan het einde van dit 'Er was eens...' kunnen we constateren dat de Zuiderwaterlinie haar einde vond waar zij begon. Geen 'En zij leefde nog lang en gelukkig', maar wel een rond verhaal. Nadat de Vestingwet, en daarmee ook de verschillende linies, formeel in 1938 werd ingetrokken, hief men de laatste werken van de Zuiderwaterlinie pas in 1952 officieel als militaire verdedigingslinie op.

Er was eens een prinses die wakker werd gekust

Sindsdien leidt deze voor het verhaal van Noord-Brabant zo belangrijke defensieve infrastructuur een sluimerend bestaan. Slechts weinigen zien nog de samenhang tussen een verloren dijkje en een andere vreemde, hoekige verhoging in het landschap een paar kilometer verderop. De natuur heeft bezit genomen van de forten, vleermuizen houden er hun winterslaap. Op andere plekken zijn oude forten in gebruik als onderkomen voor toeristen, sporters of congresgangers. Maar vrijwel niemand van hen ziet meer dat die bijzondere plekken ooit deel uit maakten van de oudste, de langste en de meest gebruikte waterlinie die Nederland ooit heeft gekend. Het verhaal van de Zuiderwaterlinie is het meer dan waard om te vertellen en door te geven. Laten we als eendrachtige wapenbroeders de strijd opnemen tegen de onverschilligheid ten opzichte van cultuurhistorische waarden, tegen de vergetelheid van een meeslepend verleden en tegen een uniform landschap zonder eigen gezicht. De Zuiderwaterlinie: 'Er was eens een prinses die wakker werd gekust.' ■

Duitse tankversperring langs de Zoom in Bergen op Zoom.
Bron: NRC, 2011, www.nrc.nl

Voorbeeld van een Tankgracht in Mill, de Peel-Raam Stelling.
Bron: NRC, 2011, www.nrc.nl

Luchtwachttoren bij Fort St. Andries, gebouwd ten tijde van de koude oorlog, jaren vijftig vorige eeuw. Bron: NRC, 2009.

Zichtbare en verdwenen vestingwerken 2016

1 linie, 11 vestingsteden, 1001 ontdekkingen

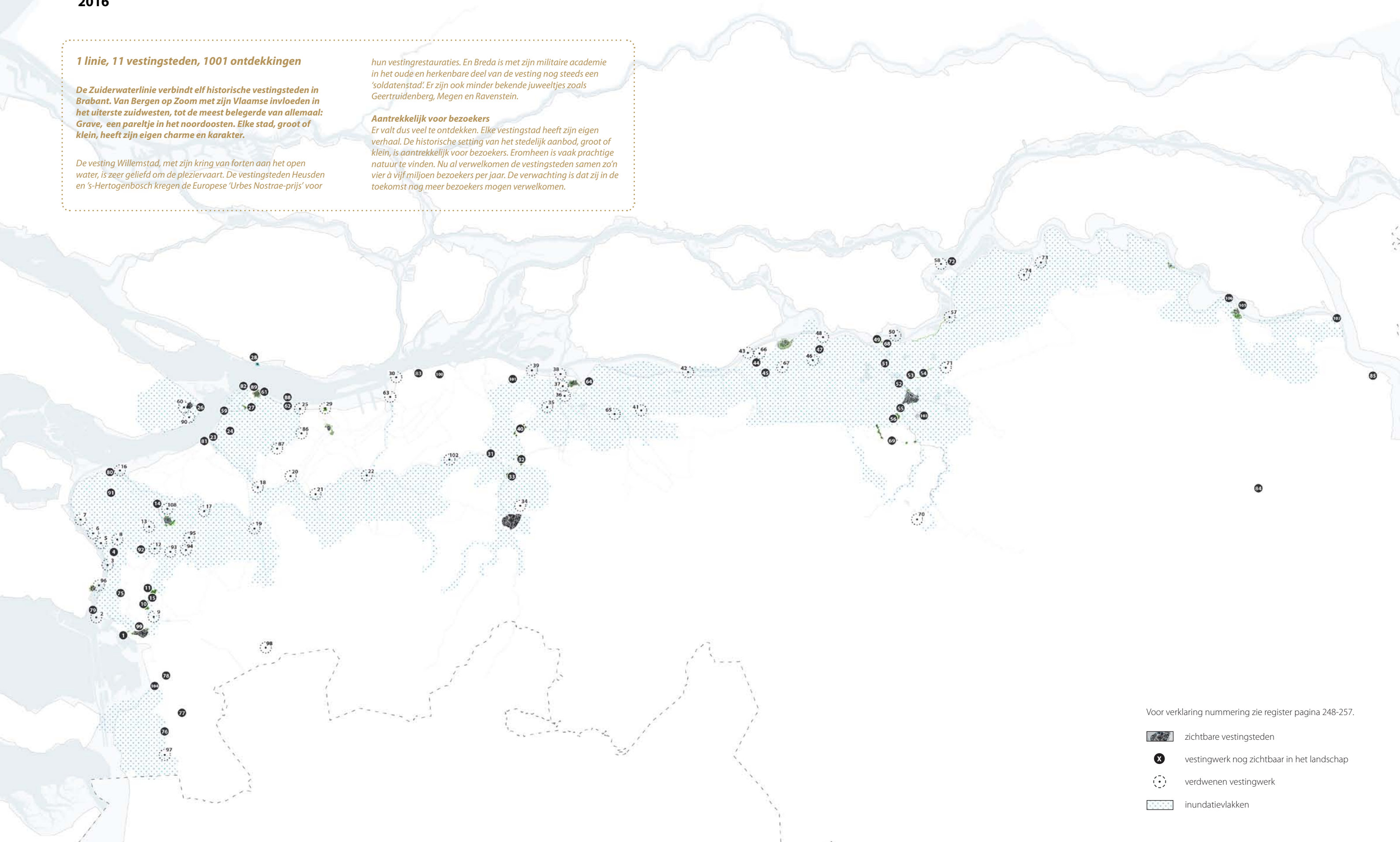
De Zuiderwaterlinie verbindt elf historische vestingsteden in Brabant. Van Bergen op Zoom met zijn Vlaamse invloeden in het uiterste zuidwesten, tot de meest belegerde van allemaal: Grave, een pareltje in het noordoosten. Elke stad, groot of klein, heeft zijn eigen charme en karakter.

De vesting Willemstad, met zijn kring van forten aan het open water, is zeer geliefd om de pleziervaart. De vestingsteden Heusden en 's-Hertogenbosch kregen de Europese 'Urbes Nostrae-prijs' voor

hun vestingrestauraties. En Breda is met zijn militaire academie in het oude en herkenbare deel van de vesting nog steeds een 'soldatenstad'. Er zijn ook minder bekende juweeltjes zoals Geertruidenberg, Megen en Ravenstein.

Aantrekkelijk voor bezoekers

Er valt dus veel te ontdekken. Elke vestingstad heeft zijn eigen verhaal. De historische setting van het stedelijk aanbod, groot of klein, is aantrekkelijk voor bezoekers. Eromheen is vaak prachtige natuur te vinden. Nu al verwelkomen de vestingsteden samen zo'n vier à vijf miljoen bezoekers per jaar. De verwachting is dat zij in de toekomst nog meer bezoekers mogen verwelkomen.

Voor verklaring nummering zie register pagina 248-257.

- zichtbare vestingsteden
- vestingwerk nog zichtbaar in het landschap
- verdwenen vestingwerk
- inundatievlakken

Stelling van Vught, lunet nr. 3

De stelling van Vught bestaat uit acht lunetten rond Fort Isabella, gebouwd tussen 1844 en 1846 in opdracht van Koning Willem II. De beperkte ruimte binnen de omwalling maakte de lunetten ongeschikt voor langdurig verblijf. Ten zuiden van Vught zijn in totaal acht werken in boogvorm aangelegd. Met behulp van 45 stuks geschut verdedigden de soldaten dit gebied. Na de Belgische onafhankelijkheid in 1839 moest België zich neutraal opstellen. Met het wegvallen van de verdedigingslinie langs de Frans-Belgische grens (ook wel de Wellingtonbarrière genoemd) kwam de noodzaak voor een zuidelijke linie terug. Het Zuidelijke Frontier werd weer als verdedigingslinie in gebruik genomen.

2. Plaatsen van herinnering

Zuiderwaterlinie: het belang van zwarte bladzijden in het geschiedenisboek

Arnoud-Jan Bijsterveld, Tilburg University

Behalve natuurlijk groen is Noord-Brabant ook bij uitstek legergroen. De herinnering aan oorlog, inkwartiering, plundering en brandschatting zit ingebakken in het collectief geheugen van de Brabanders. Natuurlijk richt die herinnering zich vooral op de Tweede Wereldoorlog. Maar wie let op de zichtbare sporen van strijd en bezetting in het Brabantse landschap en in de steden en dorpen, ziet dat dit eeuwenlang oorlogsland is geweest.

Noord-Brabant telt enorm veel herdenkingen en monumenten die herinneren aan veldslagen en oorlogshandelingen. Misschien wel meer dan andere provincies. Wat doet dat met de Brabander? Om maar eens iets te noemen: het gevoel te leven in een buffergebied, alleen goed om ter verdediging van 'Holland' de klappen op te vangen. Dat gevoel komt

bovendrijven wanneer een politicus of journalist – al dan niet terecht – meent te moeten constateren dat Noord-Brabant 'nog steeds aan de achterste mem hangt'.

In onze tijd zijn we ons sterk bewust van de psychologische sporen die oorlog en vervolging nalaten. Bij hen die het meemaakten, maar ook bij hun kinderen en zelfs kleinkinderen. Ook nu nog, ruim zeventig jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog, gaat er geen week voorbij zonder dat er een boek of documentaire verschijnt waarin ouders en kinderen de wurggreep van het oorlogsverleden proberen te doorbreken. Na al die jaren deelt men verzwegen herinneringen en onderdrukte gevoelens in een poging zin te ontlelen aan het ondergane leed. Dit delen leidt in elk geval vrijwel steeds tot empathie. Het stelt mensen in staat zich opnieuw of voor het eerst met elkaar te verbinden, zelfs over oude scheidslijnen van 'goed' en 'fout', slachtoffer en dader heen.

Places remember events

Herinneringen

Als we nadenken over herinneringen, dan zijn we geneigd die te zien als een ontastbaar fenomeen, opgeslagen in ons brein. Deels is dat natuurlijk zo. Psychologen, historici en filosofen hebben ons ook duidelijk gemaakt dat veel herinneringen getriggerd worden door externe impulsen.

Staatsvormend geweld "Van alle ambachten bevalt dit ons zeer. Alleen maar buit te hoeven halen, daar wordt een soldaat vrolijk van." Christian Richter, Soldatenbüchlein, 1642.
Bron: Adriaenssen, L., 2008. Staatsvormend geweld, Overleven aan de frontlinies in de meierij van Den Bosch.

*Dieß handwerg vndt allen, gefelldt ons beyden wohl,
Fröhlich wird ein Soldat, wan er nütze beduht hoh soll,*

**Henk Hellegers,
voorzitter Brabants Heem**

'Kennis nóg beter delen door krachten te bundelen'

"Veel vrijwilligers van onze heemkundekringen houden zich bezig met behoud en verspreiding van kennis over de Zuiderwaterlinie. Heemkundigen doen allerlei vormen van onderzoek in plaatsen waar de linie sporen heeft nagelaten. De kringen beschikken over een schat aan informatie. Die dragen ze graag uit tijdens lezingen en via publicaties voor belangstellenden voor de Zuiderwaterlinie."

"De heemkundekringen zijn trots op hun geschiedenis. Waar mogelijk helpen ze dan ook om de overblijfselen voor een breed publiek toegankelijk te maken. Met rondleidingen, tentoonstellingen, wandelingen en fietsroutes. Een mooi samenspel tussen historie, toerisme en recreatie! We kunnen onze kennis echter nóg beter delen door onze krachten te bundelen. Samen initiatieven nemen en activiteiten afstemmen. Onderling en met andere maatschappelijke partners. Brabants Heem wil daarin zeker een rol spelen."

In het geval van Prousts beroemde Madeleine is dat de smaak van een koekje; het kan ook een geur zijn, een visuele impuls of zelfs een geluid. En een souvenir (Frans voor herinnering) noemen we niet voor niets zo: het object vertolkt de herinnering en houdt die vast.

Herinneringen zijn onlosmakelijk verbonden met een zintuiglijke ervaring

Herinneringen aan gebeurtenissen zijn immers altijd onlosmakelijk verbonden met een zintuiglijke ervaring in een concrete ruimte of op een bepaalde plaats. Dat betekent dat herinneringen minstens voor een deel vastgeklonken zijn aan plekken en voorwerpen. In een aantekening bij zijn beroemde boek *Ulysses* drukte James Joyce het kort en krachtig uit: 'Places remember events'; 'plaatsen herinneren zich gebeurtenissen'.

Dit idee ligt ook ten grondslag aan Pierre Nora's concept van *lieux de mémoire*, ofwel 'herinneringsplaatsen', waar de mens de verbinding ervaart met het verleden. Dat hoeven trouwens niet alleen plekken te zijn. Dit kunnen ook andere materiële en zelfs niet-materiële zaken zijn. Zoals een lied als 'Merck toch hoe sterck - Bergen op Zoom hout u vroom', een voorwerp als de boekenkast van Hugo de Groot en een traditie als carnaval. Proust en Nora leerden ons dat mensen hun identiteit niet alleen ontleen aan geschiedschrijving (de geleerde, analytische weergave van de geschiedenis)

maar dat vooral de eigen herinnering daar een rol in speelt. Mensen zoeken bewust het contact met plekken, objecten en verhalen waar zij het verleden ervaren. Zodoende kunnen zij hun eigen ervaring verbinden met een ervaring van het verleden. Daarom bezoeken mensen musea, kastelen, slagvelden en concentratiekampen.

Identiteitsvorming

De ontwikkeling en maatschappelijke herwaardering van materieel en immaterieel erfgoed levert zo een bijdrage aan individuele en collectieve identiteitsvorming. Zorg voor en behoud en ontsluiting van erfgoed maken dat mensen zich kunnen identificeren met hun leef- en werkomgeving, en met de mensen om hen heen. De uitkomst hiervan heet 'identiteit'. En dan niet als de statische en onveranderlijke essentie buiten onszelf, maar als de gedeelde opvatting over wie wij zijn en wat ons bindt. Zo ontstaat een nieuwe herinneringscultuur: persoonlijke, individuele herinneringen worden expliciet gemaakt en 'opgevoerd'. Passief herinneren verandert in actief herinneren: we delen onze herinneringen met een breder publiek. We schrijven artikelen en boeken, maken websites, films en documentaires. We richten musea en plekken in waar we herinneringen tot leven brengen. Mensen gaan gericht op zoek naar die belevingservaring. Om zich zo even in te kunnen leven in de mensen van toen, om empathie te ervaren.

Eén linie, vijf karakteristieke stellingen

Langs de Zuiderwaterlinie liggen vijf regio's oftewel stellingen. Elke stelling heeft zijn eigen kenmerken. Die karakteristieken zijn toe te schrijven aan de historie van het gebied, de bebouwing, het landschap en de ligging ten opzichte van het water als verdedigingsmiddel.

De Stelling Bergen op Zoom - Steenbergen vormt het allereerste begin van de waterlinie. Die is aangelegd in de Tachtigjarige Oorlog om de Spanjaarden tegen te houden. Hier ligt ook de bakermat van het inunderen. Om het gebied onder water te laten lopen, gebruikte men zowel zoet als zout water. De Stelling van Willemstad is het fortencoluster bij uitstek. Er liggen er vijf, gebouwd in een grote kring aan het open water.

In de Stelling Breda - Geertruidenberg staan linies en schansen centraal. Dat komt doordat ze het land hier maar gedeeltelijk onder water konden zetten.

De Stelling 's-Hertogenbosch - Heusden bestaat uit de grote vestingstad 's-Hertogenbosch met gerestaureerde vestingwerken, en het kleine, charmante Heusden. Beide steden kregen ooit de Europese 'Urbes Nostrae-prijs' voor stadsrestauratie.

In het meest oostelijke deel van de Zuiderwaterlinie, de Stelling Grave - Ravenstein, is de Maas beeldbepalend.

Het unieke profiel van elke stelling maakt de linie extra aantrekkelijk voor bezoekers, ook voor een langer verblijf. Daarnaast vormen de stellingen natuurlijke samenwerkingsverbanden voor regionale initiatieven en voor overkoepelende vertegenwoordiging.

De jachthaven van Ravenstein aan de Maas. Bron: Flickr Creative Commons, 2016.

Herinnering – trauma – toeëigening– identiteit

Fascinatie voor oorlog en strijd

Wat is het toch dat ons zo onweerstaanbaar aantrekt in de geschiedenis van oorlog en strijd? Zijn er geen betere en leukere triggers in het verleden te bedenken?

Wat is het toch dat ons zo onweerstaanbaar aantrekt in de geschiedenis van oorlog en strijd

Er lijkt hier in elk geval geen of amper sprake van nostalgisch verlangen. Het is geen zoektocht naar een esthetische ervaring zoals voor een mooi schilderij of in een pittoresk stadje. Onmiskenbaar spreken de heroïek van het slagveld en de spanning van de strijd mensen aan. Op zich is er natuurlijk niets mis mee dat bijvoorbeeld het technisch vernuft, de tragiek en het heldendom van oorlogsvoering bezoekers lokken naar slagvelden en oorlogsmusea vol wapentuig. Maar de historicus Willem Frijhoff wees op dieper liggende psychologische en sociaal-culturele redenen die ten grondslag liggen aan onze fascinatie voor een verleden van oorlog en strijd. Hij schreef in 2011, in een essaybundel getiteld *De mist van de geschiedenis*, dat ons

persoonlijke en collectieve beeld van de geschiedenis bepaald wordt door vier begrippen: herinnering, trauma, toeëigening en identiteit.

De herinnering eigen maken

Zoals gezegd is elk mens aangewezen op zijn of haar herinnering om te weten wie hij of zij is, om zich verbonden te weten met de mensen om zich heen en de plek waarop hij of zij woont. Dan gaat het om herinneringen aan het eigen leven, het leven van de eigen familie en aan de geschiedenis van de gemeenschap waarvan je deel uitmaakt. *La condition humaine* maakt dat de herinnering aan pijn en verdriet – trauma dus – ons als individu en gemeenschap vaak meer tekent dan de herinnering aan blijdschap en geluk. Pijn en verdriet leveren de breukpunten in ons leven op. Die herinnering vormt ons, geeft ons onze identiteit, biedt ook de mogelijkheid van mededogen en empathie. Dat kan ook als die herinnering aan oorlog, strijd en vervolging niet teruggaat naar een eigen ervaring, maar wordt overgeleverd. Bijvoorbeeld door ooggetuigen, door geschiedverhalen of door een bezoek aan een speciale plaats van herinnering. We moeten er wel wat voor doen om ons die vervolgens eigen te maken: namelijk actief inhoud en vorm geven aan die herinnering.

Joost van Rijkevoorsel, fortbeheerder van Fort Sabina

‘De inspiratie vergroot je kansen’

“Hier op het fort denken we in mogelijkheden. Als je uitgaat van je eigen kracht, kun je kansen pakken. Fort Sabina heeft een bijzondere kracht: het is een inspiratieplek. Ik maak deel uit van een groep creatieve ondernemers, en wij voelen die inspiratiekracht allemaal. We werken voor verschillende opdrachtgevers, maar ook autonoom. Zo maakten we op eigen initiatief ‘Seinpost Sabina’, een multimediaal kunstwerk. In het donker projecteert een beamer een audiovisueel spektakel op het torengebouw en andere locaties. Een kunstenares uit Zevenbergen benaderde ons voor de ‘Midzomernachtdroom’. Dat resulteerde in een gigantische amateurtoneelproductie, waarbij we samenwerkten met negen verschillende organisaties. Dat zette het fort lokaal echt op de kaart.”

“Het is onze hoop én bedoeling dat mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt goed en prettig op het fort kunnen werken. Iedereen heeft namelijk een talent. En Fort Sabina is de perfecte plek om dat te ontdekken. Want deze omgeving dóet iets met je. En je bent eerder trots op je werk wanneer je er iets bij voelt, wanneer het iets bij je losmaakt. Dat is hier bij uitstek het geval.”

Merck toch hoe sterck, Bergen op Zoom, 1622

Valerius schreef het geuzenlied ‘Merck toch hoe sterck’ in 1622. Bergen op Zoom was in 1576 na de Spaanse plundering van Antwerpen in Staatse handen gekomen. Daarna hebben ook de grote Spaanse veldheren als Parma en Spinola Bergen op Zoom nooit meer in kunnen nemen. Die bleef als enige Brabantse stad een belangrijke frontiervestiging voor de Nederlandse Republiek, ver vooruitgeschoven in vijandelijk gebied.

Dat kan door te herdenken en herinneren, door een toeristisch bezoek aan een museum of historische plek, het lezen van een boek en het bekijken van een schilderij of historisch voorwerp.

Moreel ijkpunt

Zo komt het ook dat voor ons en de generaties die na ons komen, de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust, de vervolging van mensen om hun geloof en etnische afkomst, zulke onontkoombare herinneringen zijn. Ook al heeft nog maar een klein deel van ons ze zelf meegemaakt. Marianne Hirsch noemt ze ‘na-herinneringen’ (postmemories). We beleven ze namelijk wel degelijk als nabij en als een deel van ons eigen leven, ook al zijn we van na de oorlog – en willen we dat zo houden. Ze vormen voor ons een moreel ijkpunt en een leidraad bij actuele maatschappelijke kwesties en internationale vraagstukken. De vluchtelingencrisis, herlevend nationalisme, regionalisme en populisme in Europa, de verhouding met andere godsdiensten of met landen als Rusland en Turkije: steeds weer speelt de herinnering aan onze eigen bezetting en de toen gepleegde genocide mee in onze overwegingen.

Herinneringen bepalen ons zelfbeeld en ons wereldbeeld

‘Opdat wij niet vergeten’ is dus meer dan een individueel stilstaan bij of het één keer per jaar collectief herdenken van slachtoffers. Oorlogen en conflicten spelen een grote rol in de zelfidentificatie van elke cultuur en elke samenleving, ook de Noord-Brabantse.

Geschiedenis betekenisvol maken

Zelfbeeld en wereldbeeld

Historici en psychologen zijn zich steeds bewuster geworden van de mate waarin herinneringen, de persoonlijke gekleurde verhalen over het verleden, ons beeld van het verleden én onze identiteit bepalen: de manier waarop wij onszelf zien en waarop wij naar anderen kijken (ons wereldbeeld). Frijhoff bepleit in zijn eerdergenoemde essaybundel een vorm van cultuurgeschiedenis die ‘de manier (analyseert) waarop mensen met het verleden omgaan en er zin aan geven, als een vorm van geschiedenis die op hen persoonlijk betrokken is.’ Expliciet er dan voorheen gaan professionals en liefhebbers op zoek naar die herinneringen: die van henzelf, van familieleden of dorps- en stadgenoten. Bewust maakt Frijhoff het verleden tot iets persoonlijks: ‘Geschiedenis is verleden dat in het spel van herinneren en vergeten door elk van ons, u en ik, wordt toegeëigend.’

110. Merck toch hoe sterck.
(Valerius¹⁾, Gedencck - Clanck²⁾ (1622.)

Levendig en pittig.

1. Merck toch, hoe sterck nu in 'twerck sich al steld, Die 't al - len tij soo ons
2. 't Moe - di - ge, bloe - di - ge, woe - di - ge swaerd Blonck en het klonck, dat do
3. Die van O - ran - jen quam Span - jen aan boord, Om uit het velt als een

1. set - ten! Siet hoe komt hij trek - ken aan, Ber - gen te be -
2. hoor - de, Me - nig Span - jaert in sijn hut In sijn bloet ver -
3. win - nen, Don Ve - las - co liep go - stoort: 't Vlas³⁾ was niet te

1. set - ten. Berg op Zoom, hout u vroom, Stui⁴⁾ de Spaen - sche scha - ren;
2. smoor - de. Berg op Zoom, hout sich vroom, 't Stui de Spaen - sche scha - ren;
3. spin - nen! Berg op Zoom, hout sich vroom, 't Stui de Spaen - sche scha - ren;

1. draeft met go - weld, Om on - ze goet en ons bloet en on - so
2. ge - ving der aerdt, Won - der ge - don - der nu on - der was - dan
3. la 't heeft ge - hoord, Treect hij flux heen op de been met al sijn

1. Laet 's Lands boom end' sijn stroom⁵⁾ Trouw - lijk toch be - wa - ren!
2. 't Heeft 's Lands boom end' sijn stroom Trouw - lijk doen be - wa - ren!
3. 't Heeft 's Lands boom end' sijn stroom Trouw - lijk doen be - wa - ren!

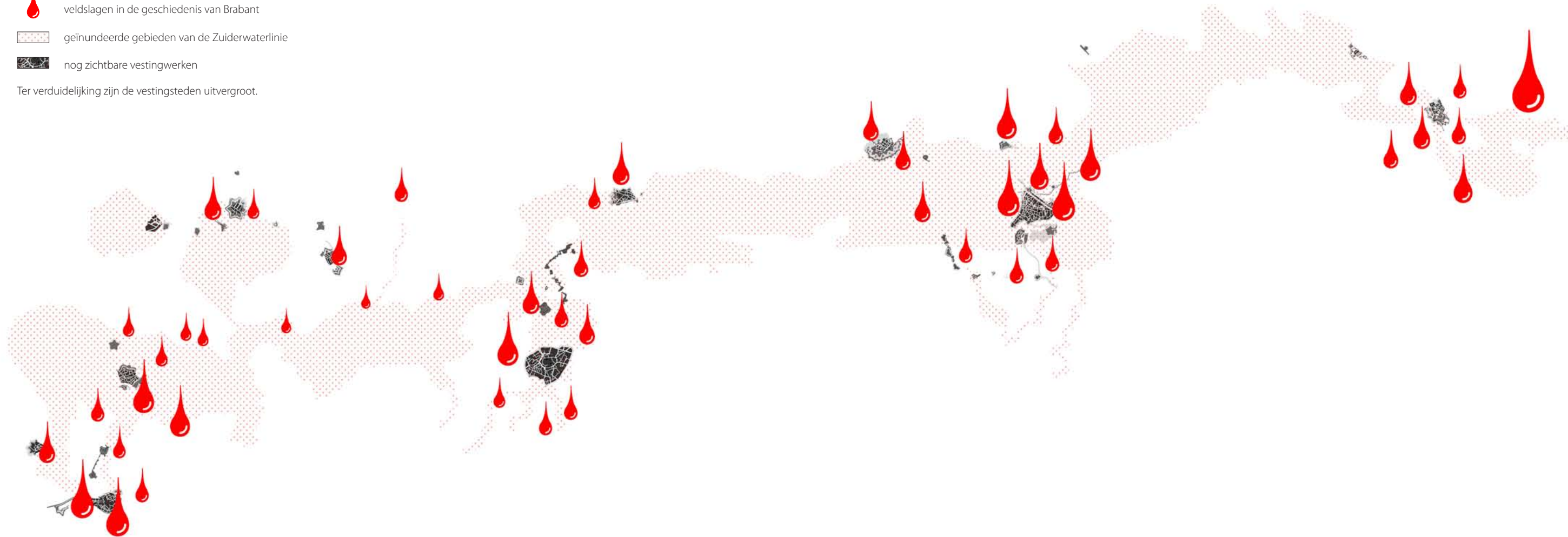
¹⁾ des Spanjaards. ²⁾ stult. ³⁾ Schelde. ⁴⁾ kroyd vlas, spinnen; woordenspel met Cordus, Velasco en Spinola.

Bloedvergieten - grote veldslagen in Brabant

- veldslagen in de geschiedenis van Brabant
- geïndegebieden van de Zuiderwaterlinie
- nog zichtbare vestingwerken

Ter verduidelijking zijn de vestingsteden uitvergroot.

Einde aan de grote verhalen

De laatste decennia zijn de uitgangspunten van de mens- en maatschappijwetenschappen sterk veranderd. In hun zoektocht naar de waarheid zijn onderzoekers doordrongen geraakt van de subjectiviteit van eigen en andermans waarnemingen en oordelen. Dat heeft geleid tot het einde van de zogenoemde grand narratives: de 'grote verhalen' waarmee naties, religies en volken hun bestaan legitimeerden. Uiteraard leidde dat bij velen tot een gevoel van ontworteling. Sociale, nationale en religieuze cohesie lijken zoek en instituties als staat, kerk en wetenschap verliezen aan autoriteit. Toch blijven mensen zoeken naar datgene wat hen bindt: normen en waarden, een gedeelde cultuur, een gezamenlijk verleden. Zo zoeken ze naar hun identiteit, of liever gezegd: naar ideeën, beelden en waarden waarmee zij zich kunnen identificeren om een nieuwe gemeenschappelijkheid op te bouwen. Studie van geschiedenis en zorg voor erfgoed dragen daaraan bij.

Voor het publiek

In het buitenland is Public History, ofwel publieks-gerichte geschiedenis, populair. Vakhistorici geven

samen met hun publiek betekenis aan het verleden. In de Verenigde Staten en in de ons omringende landen zetten historici zich onder deze noemer in om het verleden bij het brede publiek bekend te maken. Dat doen ze op zo'n manier, dat mensen met uiteenlopende afkomst, leeftijd en opleidingsniveau hun eigen levenservaring kunnen verbinden met die van mensen uit het verleden. Het is de bedoeling om bij hedendaagse mensen een gevoel van empathie teweeg te brengen, waarmee ze zich kunnen inleven in mensen uit het verleden én meer begrip krijgen voor hun tijdgenoten. Ook in Noord-Brabant spannen professionals in archieven, musea, in de media, bij erfgoed- en onderwijsinstellingen – net zo goed als alle vrijwilligers en heemkundigen – zich in om mensen op deze manier een gevoel voor het verleden bij te brengen. Het gaat daarbij niet om het overdragen van dé historische waarheid, het ene, allesverklarende verhaal (al zullen deskundigen altijd kiezen voor een waarheidsgetrouw beeld of verhaal) maar om het boven water halen van persoonlijke verhalen. Daarbij schuwen ze emoties en gevoelens van verdriet, schaamte of blijdschap niet, integendeel.

Gefundeerde vertaalslag

In de zoektocht naar identiteit als voedingsbodem voor solidariteit en burgerschap, is een belangrijke taak weggelegd voor de erfgoedsector. Die opereert op het scherpst van de snede, want de vertaalslag van geschiedenis en erfgoed naar het publiek moet goed gefundeerd zijn: gebaseerd op inhoudelijke keuzes en actuele kennis. Het gevaar ligt op de loer om te kiezen voor afgezaagde, nostalgische of gefolkloriseerde of – nog erger – politiek wenselijke beelden van het verleden. Commercieel gewin kan ertoe leiden alleen de aantrekkelijke kanten van het verleden te belichten. Zoals hiervoor uiteengezet, is dat een gemiste kans. Want veel mensen zijn juist wél gefascineerd door de zwarte bladzijden uit de geschiedenis. Zij willen behalve vermaak ook onderwezen en geïnspireerd worden. De almaar groeiende stroom naar musea en naar herinneringsplekken als Nationaal Monument Kamp Vught spreekt in dat licht boekdelen.

Democratiseren

Bij de doorontwikkeling van erfgoed geldt dus niet: 'u vraagt, wij draaien' of 'anything goes'. In dit verband

haal ik graag Jan Willem Sieburgh aan, interim-directeur van het veelgeplaatste Wereldmuseum in Rotterdam. Onlangs zei hij in een interview in NRC Handelsblad over het 'democratiseren van kunst en geschiedenis': 'Dat is iets anders dan populariseren. Populariseren is doen wat het volk wil. Democratiseren is het delen van je kennis en visie met zoveel mogelijk mensen.'

Democratiseren is iets anders dan populariseren: het is het delen van kennis en visie met zo veel mogelijk mensen

Die balans tussen maatschappelijke dienstverlening (het bedienen van een divers publiek) en professionele autonomie (waarborgen van overdracht van actuele en relevante kennis) moeten we steeds bewaken. Buitenlandse erfgoedorganisaties als de Britse National Trust en English Heritage laten op een aansprekende manier zien hoe je kennis en vermaak, ontspanning en inspanning met elkaar kunt verbinden.

**De plundering van Wommelgem
(1625-1630)
Sebastian Vrancx, 1573**

Veroverde dorpen en steden moesten belasting betalen aan de bezetter, het zogenaamde bezettingsrecht. De dorpen veroverd door de Staatse troepen rondom Antwerpen dus ook. Onwil om te betalen kon voor dorpen brand- en plunderacties inhouden. Er gingen geen waarschuwingen aan vooraf, het waren overvallen bij verrassing. Ritmeester Marcelis Bacx in Bergen op Zoom rukte op 26 mei 1589 met zijn compagnie uit, overviel het dorp Wommelgem nabij Antwerpen en verbrandde de kerktoeren waar velen op waren gevlucht. Drieëndertig inwoners lieten het leven. Dit schilderij hangt in het Museum Kunstpalast te Düsseldorf.

Ans van den Berg, voorzitter van de Stichting Vrienden West Brabantse Waterlinie

‘Vrijwilligers maken dromen waar’

“Als Stichting Vrienden kunnen wij het niet alleen. Om écht wat te bereiken, heb je veel medestanders nodig. Enthousiastelingen, ‘gouden mensen’, die geestdrift verspreiden in de gemeenschap én de aandacht vragen bij bestuurders. De West-Brabantse Waterlinie moest iets van iederéén worden. Vanuit de gemeenschap zochten we aanknopingspunten. We hielden overal Powerpoint presentaties. Onder meer bij de Lions, Rotary en Heemkundekringen. En dat werkte. Leden van de Geschiedkundige Kring Bergen op Zoom brachten nieuwe kennis in de samenleving. Vrijwilligers van de Borgerij luisteren in oude kostuums evenementen op in historische omgeving. De Stichting Bezichtiging Monumenten verzorgt rondleidingen op Fort de Roovere. Dankzij dit soort inspanningen groeit bij steeds meer mensen de belangstelling.”

“Uiteindelijk deed een ongelooflijk sneeuwbaaleffect zijn werk. Als je me bij de oprichting van ‘De Vrienden’ had verteld welke mooie plannen we inmiddels gerealiseerd hebben en welke resultaten we de komende anderhalf jaar nog gaan behalen, dan had ik gezegd: ‘Tja, ik droom ook wel eens.’”

Dynamiek en ontwikkeling

Functie en betekenis

Het motto ‘behoud door ontwikkeling’ geldt sinds eind vorige eeuw, toen de erfgoed- of Belvédèrebenadering ingang vond in de Nederlandse sectoren van monumentenzorg, archeologie, landschapsbehoud en geschiedenis. Die benadering houdt in dat het bij het behoud van erfgoed (“Datgene wat wij uit het verleden aangereikt hebben gekregen met de opdracht er iets mee te doen en het door te geven aan volgende generaties”, aldus Frijhoff) vooral gaat om het geven van nieuwe functies en betekenissen daaraan. Dat vergt per definitie een dynamische omgang met en benadering van dat erfgoed. Elke tijd en elke generatie geeft eigen betekenissen en functies aan gebouwen, voorwerpen en verhalen. Dat ontwikkelingsperspectief houdt ook in dat je betekenissen niet kunt dicteren of dat ze voorgoed vastliggen.

Antwoord op maatschappelijke vragen

In dit licht is het vooral van belang eerst een helder beeld te krijgen van hedendaagse vragen en behoeften ten aanzien van het verleden. Als wij om economische, toeristische of praktische redenen (waterberging, infrastructuur en dergelijke) een nieuwe invulling willen en moeten geven aan onze leefomgeving, inclusief de vestingwerken van de Zuiderwaterlinie, moeten we op zoek gaan naar manieren om onze behoeften te laten aansluiten bij de historische functies daarvan. Ook in

het verleden van de linie stond men voor dergelijke vragen. Als we in onze tijd een antwoord willen op maatschappelijke vragen, dan kunnen we kijken naar de geschiedenis van de Zuiderwaterlinie. Bijvoorbeeld bij de vraag naar de toekomstige verhoudingen tussen staten, naties, volken en religies in Europa en in ons land. De Zuiderwaterlinie diende immers ter verdediging en handhaving van machtsverhoudingen tussen staten en volken met uiteenlopende belangen. Daarbij moeten we niet vergeten dat in de garnizoenen die de forten en vestingsteden bemanden, honderden, ja duizenden buitenlanders werden ingehuurd, die hier uiteraard op allerlei manieren hun sporen nalieten. In onze genen, onze achternamen en in onze taal, bijvoorbeeld.

Slag op de Mookerhei, 1574 ➤ F. Hogenberg, 1576

De veldslag tussen de Oranjes en de Spanjaarden tijdens de Tachtigjarige Oorlog. In die tijd strekte de Mookerheide zich nog uit tot aan de stadswallen van Nijmegen.

Verslagen door de Spanjaarden
Lodewijk en Hendrik van Nassau wilden met hun troepen via de oostelijke Maasoever richting de Betuwe trekken, waar op dat moment hun broer Willem van Oranje verbleef. De Spanjaarden onderbraken hun beleg van Leiden om de troepen te verhinderen Holland binnen te trekken. De twee aanvoerders Lodewijk en Hendrik van Nassau sneuvelden samen met ongeveer 3000 man uit het leger. Aan Spaanse zijde vielen 150 man. De overlevenden sloegen op de vlucht Gennep, waar zij echter in een moerassengebied terechtkwamen.

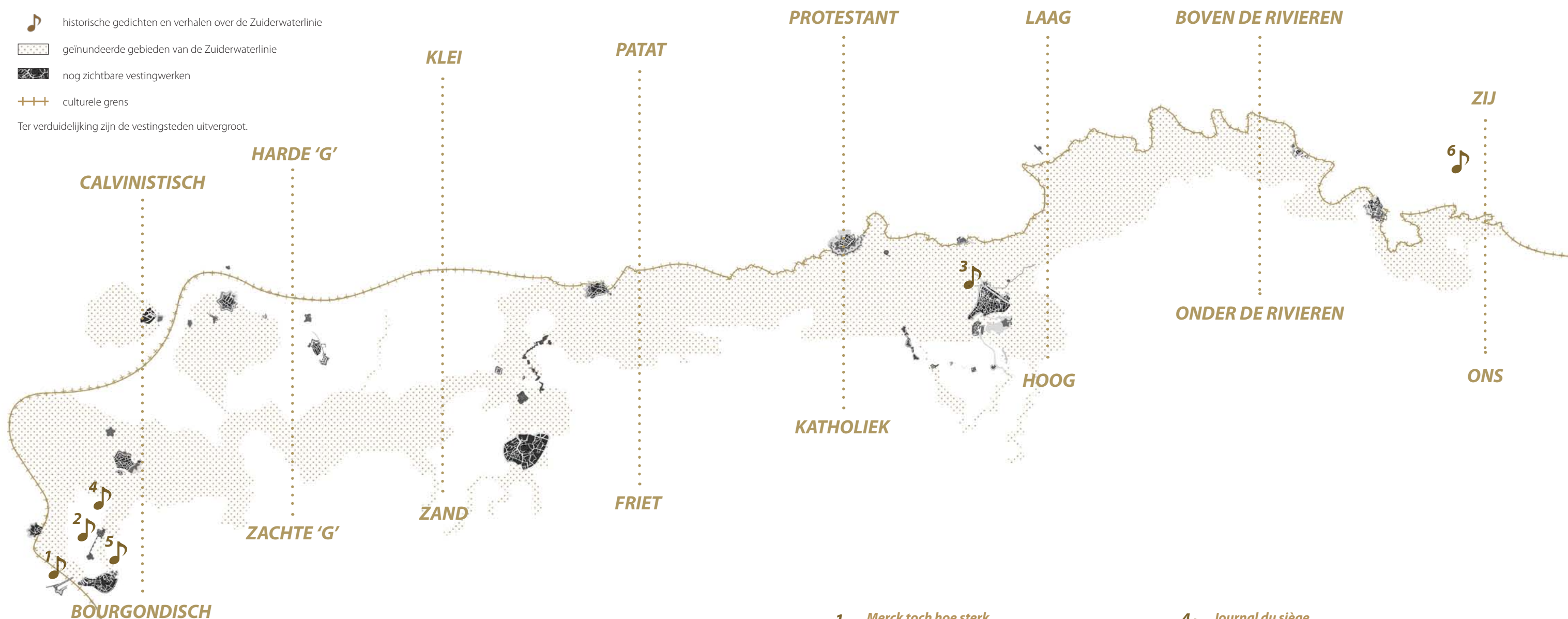
Plaatsen van herinnering

Immaterieel erfgoed

- historische gedichten en verhalen over de Zuiderwaterlinie
- geïnundeerde gebieden van de Zuiderwaterlinie
- nog zichtbare vestingwerken
- culturele grens

Ter verduidelijking zijn de vestingsteden uitvergroot.

Ontwikkelen, delen en inspireren

Juist door dynamisch om te gaan met het erfgoed van de Zuiderwaterlinie, gericht op toeëigening en betekenisgeving, zorgen we dat het verleden het heden inspireert. Dat vereist een goede inventarisatie van hedendaagse vragen en behoeften en om gedegen kennis van het verleden. Er is al veel kennis over de Zuiderwaterlinie. Het is nu de kunst die kennis te verbinden, waar nodig aan te vullen en op aansprekende manieren te delen. Dat delen moet breed gebeuren: op locatie, in publieksactiviteiten, als onderdeel van toeristische arrangementen, als wandel- en fietsroutes, op internet, in publicaties, enzovoort. Daarbij moeten we romantisering vermijden. Want waarom is bijvoorbeeld de strijd in de Tachtigjarige Oorlog omgeven met heroïek en wekt de Tweede Wereldoorlog vooral afschuw op? Terwijl de gevolgen

van beide oorlogen minstens even gruwelijk waren? In de ontwikkeling en verbreiding van verhalen over de Zuiderwaterlinie moeten we dus niet alleen de 'safe stories' van helden en heldinnen vertellen, maar ook de zwarte bladzijden niet schuwen. Historisch accurate, persoonlijke verhalen uit het verleden zijn het meest geschikt om mensen van nu te verbinden met de geschiedenis van de linie. Inleving en empathie bieden immers de beste garantie voor eigentijdse toeëigening en betekenisgeving. Dat geldt voor de omwonenden van de Zuiderwaterlinie en de toeristen uit eigen land en van verder weg, én voor de producenten en consumenten die elkaar via de linie vinden. Via kennisontwikkeling van inhoud naar vorm, van verleden naar heden: dat is de juiste weg. ■

1 *Merck toch hoe sterk,
Adriaen Valerius, 1626*
*Berg op Zoom hout u vroom,
Stut de Spaensche scharen;
Laet 's Lands boom end' zijn stroom
Trouwlijck doen bewaren!*

2 *Het aerdige geback,
Constantijn Huygens, 1628.*
*Wy naeckten by de wey,
de nieuwe Zeeën over,
Daer t aerdige geback,
van Moermont, Pinssen, Roover.*

3 *Gebedt voor de belegering van
's-Hertogenbosch,
J.Revius, 1629*
*Jaget eenmael uyt Den Bos
Beyde wollef ende vos (= Spaanse soldaat en
katholieke priester)
Schikt (=stuurt) daer uwe trouwe knapen
Weydet de verdoolde schapen
Met u goddelijcke leer.
Wilt ons horen lieve Heer.*

4 *Journal du siège,
Jacob Eggers, 1750*
*Dagboek over het beleg en de inname van Bergen op
Zoom en het fort de Roovere in 1747.*

5 *De zure druiven van 1747,
Johannes Janssen, 1777*
*Kort en beknopt verhaal van het
gepasseerde ten tyde van de over-
rompeling der stad Bergen op Zoom.*

6 *Jan Klaassen de Trompetter,
Lennaert Nijgh / Rob de Nijs, 1973*
*De oorlog was voorbij. Maar 't leger is nooit
teruggekeerd, van de Mookerhei.
Geen mens die van Jan Klaassen, ooit iets terug-
gevonden heeft. Maar alle kinderen kennen hem,
hij is niet dood hij leeft.*

Vestingstad Heusden

Heusden kent een roerige geschiedenis. Al in de middeleeuwen is het stadje ommuurd. In 1569 slaagden de Spanjaarden er echter toch in de stad in te nemen en te verwoesten. Na nog eens een grote brand in 1572 was er niet veel meer van over. In 1581 echter gaf Willem van Oranje opdracht tot modernisering van de vestingwerken. Ook de haven en het kasteel uit de twaalfde eeuw kwamen binnen de vestingmuur te liggen. Na verbeteringen tussen 1613 en 1620 had Heusden de reputatie 'onneembaar' te zijn als frontiervesting van de Republiek der Nederlanden. In de eeuwen daarna maakte het stadje deel uit van het Zuiderfrontier van Menno van Coehoorn.

Wie nu door Heusden loopt, ziet een bezienswaardig en historisch stadje. Met een middeleeuws stratenplan, gerestaureerde kerken, resten van het in 1680 door blikseminslag verwoeste kasteel, stadsgrachten, molens én de vestingwerken zoals ze er bij lagen in 1774. Voor deze restauraties heeft Heusden de prestigieuze Europese 'Urbes Nostrae-prijs' gekregen, evenals 's-Hertogenbosch.

3. De toekomst van het verleden

De Zuiderwaterlinie in/als perspectief

Joks Janssen, buitengewoon hoogleraar Ruimtelijke Planning en Cultuurhistorie, Wageningen University

Een verlaten fort in een prachtig open landschap. Natuurlijk, dat is erfgoed. De bordjes tonen het. Kijk maar, dit staat er al meer dan driehonderd jaar! Bijzonder. Zeldzaam. Authentiek ook. Sterk afwijkend van wat we vandaag de dag bouwen. Afblijven dus. Niet te koop, want onvervangbaar. Beschermen? Zeer zeker! Herbestemmen misschien? Ja, ook. Want het mag in elk geval niet verloren gaan. We moeten het doorgeven aan de volgende generatie, hoe dan ook. Het is immers een erfstuk. We gaan prat op dat fort in het landschap.

Erfgoed is mensenwerk

Het lijkt zo vanzelfsprekend. Maar schijn bedriegt. Want erfgoed verschijnt nooit zomaar aan ons geestesoog. Het is geen eigenschap die vastgebakken zit aan dat fort of gebouw, hoe graag men in de monumentenzorg ook spreekt over 'intrinsieke waarden'. Maar intrinsieke waarden bestaan niet, die kennen we toe, of het nu om cultuurhistorische, economische of sociaal-culturele waarden gaat. Het oordeel is afhankelijk van de beoordelaar. Erfgoed is een 'label'. Mensen zelf brengen dat label of verwijderen het, afhankelijk van hun kennis, opvattingen en mening. Kortom, we waarderen erfgoed actief en daarmee creëren we het ook telkens opnieuw. Want wat eerst nog een onooglijk en functieloos object is, onhandig en sta-in-de-weg, (h)erkennen we – vaak als het nét dreigt te verdwijnen – door een proces van betekenisgeving en waardering opeens als onvervreemdbaar erfgoed (Rooijackers, 2005: 207-217).

Erfgoed is mensenwerk en daardoor een bij uitstek dynamisch proces. Het vergt de nodige culturele arbeid en verbeeldingskracht. Het vraagt actieve inzet van betrokken burgers en experts om een gebouw, fort of landschap op de kaart te zetten, letterlijk en figuurlijk. Om zo'n object betekenis te geven en te waarderen als bijzonder, het behouden en beschermen waard. Wat zou de Zuiderwaterlinie zijn geweest zonder de even deskundige als enthousiaste initiatieven en acties van de Stichting Menno van Coehoorn? Die door haar congressen, jaarboeken en onderzoek en via allerlei acties en procedures is opgekomen voor het behoud

van het rijke vestingverleden van Nederland? Of wat te denken van de vele enthousiaste burgers (veelal mannen) die, zonder de hulp van organisaties als Stichting Menno van Coehoorn, op geheel eigen wijze 'hun' forten en vestingsteden hebben ontdekt?

Erfgoed is mensenwerk; een dynamisch proces dat culturele arbeid en verbeeldingskracht vergt

De spannende, militaire geschiedenis en de robuuste schoonheid van verlaten bouwsels in het landschap trok hen aan. Meer recent zien we de groeiende interesse van het brede publiek, dat zich vooral lijkt te engageren met het recreatieve en landschappelijke potentieel van de linie (Taverne, 2008: 9-13).

Een fort is nog geen linie

Betrokkenheid alleen is echter onvoldoende. Erfgoed ontstaat door een subtiel spel van afstand en betrokkenheid. Afstand is nodig om het gewaardeerde object in perspectief te kunnen plaatsen. Om samenhang en context te kunnen zien. Een fort is immers nog geen vesting, laat staan een complete linie. Die verschijnt pas als je de grotere verbanden ziet en beseft dat de forten onderdeel zijn van een groter geheel. Perspectief is cruciaal als het om grootschalige verdedigingswerken als de Zuiderwaterlinie gaat.

Renovatie van de stadspoorten in Heusden. Bron: provincie Noord-Brabant, 2016.

Zowel in de letterlijke betekenis van 'doorzichtkunde', de kunst om je voorwerpen op een plat vlak ruimtelijk voor te stellen, als in de figuurlijke betekenis van 'vooruitzicht, toekomst, mogelijkheid tot ontwikkeling'. Want hoe kom je van een reeks afzonderlijke vestingwerken, forten, schansen en inundatiegebieden, in wisselende staat van onderhoud en gebruik, tot een overkoepelend en onderling samenhangend ensemble? Hoe plaats je alle elementen die onderdeel uitmaken van de Zuiderwaterlinie – van Bergen op Zoom tot Grave – in perspectief? En, belangrijker nog, hoe zorg je ervoor dat de linie vervolgens zelf ook weer perspectief biedt? Perspectief op een grotere toeristische aantrekkingskracht van onze regio, op het klimaatbestendig maken van onze delta en op het circulair maken van onze economie? Perspectief ook op de veelheid van gemeenschappen die zich actief verbinden met (onderdelen van) de Zuiderwaterlinie. Dat gaat van kleinschalige, *bottom-up* burgercollectieven tot meer grootschalige en professionele ondernemersverbanden. Een linie, kortom, die richting geeft aan de bredere gebiedsontwikkeling van stad en land in Noord-Brabant.

Om bovenstaande vragen te kunnen beantwoorden, plaats ik de ontwikkeling van de Zuiderwaterlinie eerst in historisch perspectief. Om de linie vervolgens als kansrijk perspectief voor de toekomst van Brabant te positioneren. De (h)erkenning van en omgang met de Zuiderwaterlinie als militair-historisch erfgoed is uniek noch bijzonder. Wie zich verdiept in de geschiedenis

van de Zuiderwaterlinie ziet dat deze vestingwerken onderhevig zijn aan de universele en dynamische wetten van het erfgoed. Ook herkennen we de veranderende opvattingen over behoud, revitalisering en ontwikkeling in de manier waarop burgers, overheden en ondernemers zich verhouden tot de fysieke restanten van deze voormalige vestingwerken.

Richtinggevende vector

Er is een ontwikkeling zichtbaar van een vrij sectorale en objectgerichte benadering van het militair-historische erfgoed van de Zuiderwaterlinie naar een meer integrale en ontwikkelingsgerichte benadering. De Zuiderwaterlinie is uitgegroeid tot een factor van belang in de gebiedsontwikkeling van afzonderlijke steden en gemeenten die er onderdeel van uitmaken, zoals Bergen op Zoom, Willemstad, Heusden, 's-Hertogenbosch en Grave. In deze ontwikkeling staat het erfgoed niet langer op zichzelf. Het wordt de fysieke en mentale drager van bredere gebiedsontwikkelingen, en dat is positief.

Erfgoed staat niet langer op zichzelf, maar draagt bredere gebiedsontwikkelingen

Maar in de context van de grote maatschappelijke uitdagingen waar Brabant voor staat, is een volgende stap vereist. Ik pleit voor een benadering van de Zuiderwaterlinie als richtinggevende vector voor de (door)ontwikkeling van de Noord-Brabantse stedenrij.

Onder een glazen stolp

De linie krijgt de betekenis van erfgoed vanaf het moment dat de verschillende onderdelen hun oorspronkelijke functie verliezen. Bepalend is de Vestingwet van 1874, die zorgt voor een heroriëntatie op de militaire verdedigingsstructuur van Nederland. Eind negentiende eeuw verwacht men eerder dreiging uit het oosten in plaats van uit het zuiden. Vanaf dat moment wordt meer nadruk gelegd op verdediging van de Vesting Holland door middel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. De betekenis van de Zuiderwaterlinie als relevante verdedigingslinie marginaliseert. Er worden nog wel stellingen verbeterd en aangelegd om het zuiden van de Vesting Holland te beschermen. Maar de militaire betekenis daarvan is kleiner dan die van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Nadat het westelijk gedeelte van de Zuiderwaterlinie tijdens de Tweede Wereldoorlog iets van de voormalige militaire status terugwint als onderdeel van de Duitse Atlantikwall, worden de verdedigingswerken begin jaren vijftig definitief opgeheven en ontmanteld. Begin jaren zestig raken alle vigerende wetten (Vesting-, Kringen- en Inundatiewet) buiten werking. Het is in het spoor van de nietsontziende modernisering van stad en land (cityvorming, ruilverkaveling) dat de waardering voor de linie langzaam maar zeker groeit.

Monumentenwet

De Monumentenwet van 1961 biedt een legitimatie voor interventie van de zijde van de overheid. Die biedt een kader voor een, zij het zeer selectieve, bemoeienis met de voormalige vestingwerken; een bemoeienis waarvoor de eerdergenoemde Stichting Menno van Coehoorn dan al enkele decennia pleit. Zo wordt het in de Monumentenwet opgenomen instrument van het Beschermd Dorps- en Stadsgezicht ingezet om een aantal onderdelen, zoals de vestingsteden Willemstad en Heusden, te beschermen tegen al te rigoureuze verandering.

Het Beschermd Gezicht dient vooral als een instrument tegen modernisering en 'vooruitgang'. Dit instrument functioneert daardoor als glazen stolp waarbinnen de historische condities optimaal kunnen worden 'geconserveerd' (Meurs, 2011: 14-39). In het geval van Heusden gaat het overigens niet zozeer om conservering als wel om de totale reconstructie van het oude stadsbeeld. Het 17de-eeuwse stadsbeeld op basis van de kaart van Blaeu vormt het referentiekader voor deze reconstructie. Monumenten van een latere bouwdatum worden zonder problemen teruggebracht tot het 17de- of 18de-eeuwse beeld. Deze aanpak blijft in de monumentenzorg tot eind jaren zeventig in zwang.

De verschillende aspecten van de Zuiderwaterlinie.

Binnen de vesting regeert zodoende het pseudo-historische beeld. Daarbuiten vermaakt de ruilverkavelingsmachinerie elke referentie aan het verleden.

Bescherming en collectievorming

Hoewel de Monumentenwet, via het instrument van het Beschermd Stads- en Dorpsgezicht, aandacht heeft voor het grotere geheel en de stedenbouwkundige structuur, is in de praktijk nauwelijks sprake van perspectief op de linie als geheel. De linie als een samenhangende, landschappelijke totaalstructuur is nog niet in beeld. Men concentreert zich op bijzondere objecten en ensembles, zoals de vestingstad Heusden. Het is een sectorale benadering van erfgoed die domineert: erfgoed als een afzonderlijke sector, die moet worden vrijgesteld van ruimtelijke dynamiek.

Erfgoed in de sectorbenadering is een gegeven dat vooral buiten de invloedssfeer van de ruimtelijke ordening valt (Janssen, 2014). Het streven is een maximaal contrast tussen verleden en heden. Bescherming en collectievorming van bijzondere objecten en gebouwen staat voorop. Wetenschappelijke en professionele deskundigheid hebben het primaat. Ingewijde erfgoedprofessionals bepalen wat van waarde is en bescherming verdient. Dat doen ze op basis van de strikte selectiecriteria van echtheid en oorspronkelijkheid. Daarbij passen ook de uitgangspunten voor restauratie – terugbrengen naar de 'oude staat' – zoals in Heusden: erfgoed als perfect decor voor een 17de-eeuwse film.

Erfgoed als katalysator

Vanaf de jaren tachtig ontwikkelt zich langzaam maar zeker een nieuwe aanpak in de omgang met het erfgoed. Het wordt duidelijk (en acceptabel!) dat we niet alles wat historisch interessant en relevant is op één en dezelfde manier in goede fysieke conditie kunnen bewaren. Er ontstaat ruimte voor een andere benadering, waarin we het erfgoed beschouwen als een van de vele factoren die bijdragen aan een hoge leefomgevingskwaliteit (Janssen, 2014). In de jaren negentig komt de integrale gebiedsontwikkeling op. In die context groeien het behoud en de revitalisering van erfgoed uit tot onderhandelbare aspecten, in een voornamelijk marktgedreven ontwikkeling.

Erfgoedzorg vanuit deze factorbenadering impliceert verbinding zoeken met andere ruimtelijke sectoren zoals waterbeheer, woningbouw en natuurontwikkeling. Erfgoeddeskundigen zoeken actief contact met de ruimtelijke ordening. Ze voeden het planproces op alle schaalniveaus met cultuurhistorische argumenten en kennis. Niet om het plan-in-wording dwars te zitten, maar juist om het te verrijken. De interdepartementale nota Belvedere introduceert hiervoor in 1999 het motto 'behoud door ontwikkeling' (OCW, 1999). Dat slaat een brug tussen de wereld van het erfgoed en allerlei ruimtelijke ontwikkelingen.

Lambert Verheijen,
dijkgraaf Waterschap Aa en Maas

'Wateropgaven verbinden met cultuurhistorie'

"De kracht van 's-Hertogenbosch school eeuwenlang in haar ligging: dicht tegen de Maas, tussen de moerassen op de hoge donken langs de riviertjes de Aa en de Dommel. Ongrijpbaar, zolang het water buiten de vesting de vijand op afstand hield. Binnen de wateropgaven van deze tijd kunnen we de historische gebiedskenmerken opnieuw benutten: in de vorm van robuust ingerichte watergangen, dijken en waterbergingsgebieden. Daarbij combineren we waterberging met natuurontwikkeling."

"Blauwgroene deltacorridors (een structuur van grote en kleine natuurgebieden) kunnen historie doen herleven en tegelijkertijd veiligheid bieden tegen het water. Deze gebieden hebben hun huidige robuustheid te danken aan de blokkades uit het verleden. Zonder historische inundatiegebieden en schootsvelden geen blauwgroene corridors in de 21ste eeuw. Als onderdeel van het Deltaprogramma Hoge Zandgronden, het koploperproject Ravenstein of het Maasoeverpark geeft het waterschap nu al invulling aan de verbinding tussen wateropgaven en cultuurhistorie."

Een linie-landschap dat uitnodigt om te blijven

De West-Brabantse Waterlinie is het oudste deel van de Zuiderwaterlinie. Deze linie loopt van Benedensas in Steenbergen tot de Waterschans in Bergen op Zoom. Meerdere keren is het land onder water gezet om de Spanjaarden tegen te houden. Nu, bijna 400 jaar later, herrijzen de contouren van de forten en de waterlinie weer in het landschap.

Het erfgoed wordt een herkenbaar, beleefbaar geheel. Zodat het aantrekkelijk wordt om langer in het gebied blijven. Dat gebeurt met provinciale subsidie (Landschappen van Allure) en de samenwerking van partijen uit het gebied.

Negen deelprojecten

Het project West-Brabantse Waterlinie bestaat uit negen deelprojecten, zoals Fort Henricus, het Ravelijn en de inundatiegebieden. Naast de herstelde vestingwerken vormen straks ook speelse varianten op de beroemde Mozesbrug van Fort de Roovere een rode draad door het project. Die objecten worden allemaal van hetzelfde verduurzaamde zachthout gemaakt. Er komt een inundatiepark naast Fort de Roovere. Nieuwe thematische fiets- en wandelroutes nodigen bezoekers uit om het gebied verder te verkennen.

Van de mensen

Bij het herstel van de linie werken de gemeenten Steenbergen en Bergen op Zoom samen met Natuurmonumenten, Waterschap Brabantse Delta, Stichting Vrienden van de West-Brabantse Waterlinie en twee (recreatie)ondernemers. Het gebied krijgt extra voorzieningen, in aanvulling op de basislaag van vestingwerken. De deelnemende partijen vinden het belangrijk dat de linie echt ‘van de mensen’ wordt. Om die gevoelsmatige binding te creëren, komt er financiering via crowdfunding voor bijvoorbeeld de nieuwe theateruitkijktoren Pompejus. Van moertje tot schroef, van traprede tot plank: inwoners en bedrijven kunnen alle onderdelen kopen.

Fort de Roovere met zijn loopgravenbrug, ontwerp van RO&AD architecten, 2010. Bron: Franken, N., 2014.

Revitalisering

Het besef groeit dat erfgoed de ruimtelijke ontwikkeling extra betekenis en kwaliteit kan geven. Omgekeerd snappen erfgoedzorgers dat ruimtelijke en economische dynamiek belangrijke voorwaarden voor behoud kunnen zijn. Een restauratie heeft meer spin-off als het gerestaureerde object gebruikt wordt, of als de restauratie deel uitmaakt van een bredere ontwikkelingsstrategie. De financieringskansen nemen toe, zonder dat dit ten koste hoeft te gaan van de historische waarden. Het betekent wel dat erfgoedprofessionals moeten onderhandelen met planeconomen en planologen over de opties voor revitalisering: gaan we voor reconstructie, restauratie of herontwikkeling? Wat is haalbaar, wat is mogelijk?

Investeren in erfgoed loont; dat blijkt uit wetenschappelijk onderzoek

Om deze vragen te kunnen beantwoorden, moeten we het erfgoed naast cultuurhistorisch ook economisch op waarde schatten. Nieuwe rekenmethodes en

waarderingssystematieken leiden tot verrassende inzichten: erfgoed kost niet alleen geld, maar levert ook het nodige op!

Investeren in erfgoed loont. Dat blijkt uit (wetenschappelijk) onderzoek. Erfgoed is een ‘waardevermeerderaar’ voor het omliggend vastgoed en het kan de toeristisch-recreatieve aantrekkingskracht van steden en regio’s vergroten (Dommelen, 2014). In gemeenten met een beschermd stadsgezicht zijn de WOZ-waarden van woningen aanmerkelijk hoger dan in gemeenten die niet beschikken over erfgoed. En de aanwezigheid van een oude binnenstad maakt een gemeente ook aantrekkelijker als bestemming voor een dagtrip of een binnenlandse vakantie. Met andere woorden: erfgoed is een belangrijke vestigingsplaatsfactor in de hedendaagse betekenis-economie, waarin steden en regio’s met elkaar concurreren om bezoekers, bedrijven en bewoners (Janssen, 2014). Met de Agenda van Brabant (2010) (h)erkent ook de provincie Noord-Brabant het belang van erfgoed als eigentijdse vestigingsplaatsfactor. In deze inspiratie-atlas omarmen we erfgoed als

‘stofgoud’ van de nieuwe economie. Met omvangrijke investeringsprogramma’s bespreken we verschillende erfgoedcomplexen en cultuurlandschappen rijk met dit stofgoud.

Het naar voren schuiven van het historierijke landschap als onderscheidende kwaliteit van de regio en substraat van de nieuwe economie, zoals de Agenda van Brabant bepleit, staat niet op zichzelf. Het bouwt voort op diverse praktijkervaringen die in het decennium daarvoor zijn opgedaan. Zoals bij de transformatie van de vestingwerken van ‘s-Hertogenbosch, onderdeel van de Zuiderwaterlinie. Wat in 1998 begon met een sectoraal restauratieplan voor de Bossche vestingwerken, groeide uit tot een stadsontwikkelingsproject van formaat: een ‘project van projecten’, waarin het militair-historische erfgoed katalysator en richtsnoer is voor tal van ruimtelijke opgaven op de rand van (binnen)stad en land. Denk aan verbetering van de openbare ruimte, natuurontwikkeling, waterberging en stedelijke ontwikkeling.

Ontwerpen met geschiedenis

Een soortgelijke beweging komt in West-Brabant op gang, rond de Brabantse Wal. Herstel van erfgoed-objecten, zoals Fort de Roovere en Fort Henricus, fungeert als vliegwiel en katalysator voor een bredere, toeristisch-recreatieve ontwikkeling van de regio. Opvallend is de inzet van het ruimtelijk ontwerp om de historie van de Wal geschikt te maken voor nieuw gebruik. Zo is er een brug nodig om Fort de Roovere toegankelijk te maken voor bezoekers. De betrokken architecten vinden het vreemd om een brug te maken over de gracht van dit verdedigingswerk. Zeker omdat de brug aan de kant moet komen, waar men van oudsher de vijand verwachtte. De ontwerpers kiezen daarom voor een brug die van een afstandje niet zichtbaar is en als een sleuf de gracht doorklieft. Ontwerpen met geschiedenis vormt hier de basis voor nieuw, toeristisch-recreatief gebruik.

De factorbenadering behelst (naast een meer dynamische omgang met erfgoed) ook een schaalvergroting in denken en doen. In de jaren zeventig stuurde men bij de reconstructie van de vesting Heusden nog voornamelijk op beeldherstel. Men ging nauwelijks in op de stedenbouwkundige structuur of karakteristiek. Maar bij de vestingwerken van ‘s-Hertogenbosch en de Brabantse Wal vormt deze structuur juist het uitgangspunt voor herontwikkeling. In plaats van behoud en reconstructie van de architectonische vorm is hier een andere koers gevolgd. Namelijk om het beleid te richten op de eigentijdse structuur en de functies die het erfgoed vervult. De vesting als een meerdimensionaal systeem, dat cultuurhistorische waarde heeft én economische en ecologische waarde. Zo gaat de restauratie van de Bossche vesting hand in hand met de aanleg van natuurvriendelijke oevers, ecologische verbindingzones, wandelroutes en ondergrondse parkeergarages. En in de Brabantse Wal gaat de restauratie van forten gelijk op met de aanleg van toegankelijke recreatieve waterpoorten en fiets- en wandelpaden om het gebied toegankelijk en beleefbaar te maken.

Bredere gebiedsontwikkeling

De restauraties in ‘s-Hertogenbosch en de Brabantse Wal staan niet op zichzelf. Ze worden slim verweven met de ruimtelijke, economische en ecologische ontwikkeling van stad en regio. Militair erfgoed blijkt een vliegwiel en katalysator te zijn voor een bredere gebiedsontwikkeling. Positieve ervaringen met de herbestemming, herinrichting en herontwerp van de vestingwerken worden door middel van een strategie van de kleine, voldongen feiten telkens

opgeschaald. Om in de taal van de vestingwerken te spreken: de kringen verbreden stapje voor stapje. Net als de spreekwoordelijke steen in de vijver: de oppervlaktegolven zorgen voor deining verderop. Zo leidden de positieve ervaringen met de Bossche vestingwerken ertoe dat het militaire erfgoed een volwaardig onderdeel is van het regionale uitvoeringsprogramma De Groene Delta. Dat richt zich op de aaneenschakeling van agrarische gebieden en natuurgebieden rondom 's-Hertogenbosch. Door dit verbrede perspectief ontstaat langzaam maar zeker ook zicht op het grotere geheel. Bezoekers en bewoners worden uitgedaagd om de vesting in zijn totaliteit te beleven. Zoals gezegd: een fort is nog geen vesting, laat staan een complete linie. Maar door de vestingwerken te beschouwen als onderdeel van een stedelijk landschap, komt de Zuiderwaterlinie als groter geheel wel in beeld.

Erfgoed als richtinggevende inspiratiebron

De 'behoud-door-ontwikkeling'-gedachte, zoals in de Bossche vesting en de Brabantse Wal beproefd en in de Modernisering van de Monumentenzorg (OCW, 2009) verder geformaliseerd is, heeft de basis gelegd voor weer een volgende stap in de ontwikkeling van ons erfgoedrepertoire. Deze stap is nog volop in ontwikkeling. De eerste contouren zijn zichtbaar in de Visie Erfgoed en Ruimte van de rijksoverheid: die brengt ook onderwerpen als bevolkingskrimp, economische groei, (water)veiligheid en nieuwe vormen van energievoorziening in verband met erfgoedzorg (OCW, 2011).

'Van collectie naar connectie' is een belangrijk streven van de rijksvisie *Kiezen voor Karakter* uit 2011 (OCW, 2011). De periode van collectievorming, waardestelling en consolidatie is volgens de opstellers van de visie definitief voorbij. Met *Kiezen voor Karakter* daagt het Rijk ons uit om na te denken over waardevermeerdering, dynamisering en contextualisering. Daarbij vraagt het visiedocument nadrukkelijk aandacht voor de narratieve betekenis van erfgoed.

Erfgoed als lijm van sociale verbinding en als bron voor onze culturele ontplooiing

Erfgoed als lijm van sociale verbinding en als bron voor onze culturele ontplooiing. Ruimtelijke ontwikkelingen woelen immers niet alleen fysieke structuren los, maar ook immateriële verhalen en betekenissen van gebouwen en gebieden.

Het historisch verhaal

Erfgoed bestaat naast stenen ook uit *story's*. Persoonlijke herinneringen, genealogische verbanden en wetenschappelijke reconstructies van historische gebeurtenissen herschikken het verleden door verhaallijnen aan te brengen. De kennis over wat er in een landschap is gebeurd, kan niet alleen op materieel maar ook op immaterieel niveau inspireren en richting geven aan de ontwikkeling naar een volgende toestand. Dan zijn het niet alleen fysieke structuren die de cultuurgeschiedenis van een gebied of locatie koppelen aan eigentijdse planvorming, maar ook de immateriële aspecten, zoals verhalen of tradities.

Huib van Olden, wethouder 's-Hertogenbosch

'Combinatie met stedelijke opgaven vergroot draagvlak voor erfgoedontwikkeling'

"'s-Hertogenbosch heeft het herstel van de vestingwerken gecombineerd met tal van stedelijke opgaven en ontwikkelingen. Daardoor is naast de opgave ook het draagvlak voor erfgoedontwikkeling sterk vergroot. Inmiddels verschuiven de accenten naar de ontwikkeling van militair erfgoed. Hiervoor heeft het huidige college in het bestuursakkoord gekozen: van het versterken van de vestingwerken om de binnenstad, naar aandacht voor de Linie 1629 en de Stelling van 's-Hertogenbosch. Onderdelen van die linie vind je niet alleen in 's-Hertogenbosch, maar ook in de omliggende gemeenten Vught, Sint-Michielsgestel en Heusden. Met die gemeenten werken we al enkele jaren succesvol samen."

"Militair erfgoed in de regio maakt onderdeel uit van de Zuiderwaterlinie: van Bergen op Zoom tot Grave omspant deze linie de volledige breedte van de provincie: Brabant Breed en Brabant Eigen."

Entree naar de parkeergarage Zuiderpark/Stadswalzone en Parkeergarage St.-Jan, 's-Hertogenbosch via een bres in de vestingmuur. Studio Leon Thier, MTD Landschapsarchitecten & Van Roosmalen van Gessel e.p. Architecten, 2014. Bron: www.dearchitect.nl, 2016.

Dit geldt voor plekken waar het fysieke erfgoed zelf verdwenen is (of onder de grond verstopt zit) en voor nog zichtbare structuren. Die gaan meer 'leven' als het historisch verhaal verteld wordt. Verhalen kunnen de met de plek verbonden geschiedenissen ondersteunen en verrijken. Dit verhaal, het gedeelde verleden, werkt in de planvorming bovendien inspirerend, mobiliserend en procesversnellend. Via betekenisvolle verhalen kan het erfgoed een plek krijgen in ons dagelijks leven en dienen als platform voor de totstandkoming van nieuwe gemeenschappen.

Naast de cultuurhistorische en economische waarde, krijgt zodoende de sociaal-culturele waarde van erfgoed meer gewicht (Stegmeijer, 2015: 380-389). Het zijn niet alleen de experts die het erfgoed bepalen, van bovenaf, maar ook de burgers, van onderop. We hebben het dan over erfgoed als vector, die de planvorming in bredere zin van historische context voorziet, inspireert en richting geeft (Janssen, 2014). Emotie, engagement en coproductie horen bij deze nieuwste erfgoedbenadering. Het sociale proces achter een initiatief tot behoud van erfgoed, de vorming van een lokale of regionale 'erfgoedgemeenschap', is minstens zo belangrijk als het erfgoed zelf.

Inspiratiebron voor nieuwe ontwikkelingen en allianties

De vectorbenadering benut de gelaagde ontwikkelingsgeschiedenis van het landschap naast inspiratiebron voor nieuwe ruimtelijke en economische ontwikkelingen ook voor de vorming van nieuwe allianties. Sporen uit het verleden werken in deze benadering net als de illustraties van een boek: ze helpen het verhaal te duiden en toegankelijk te maken, maar het heeft weinig zin ze in ruimte of tijd te isoleren en conserveren. Zonder begeleidende verhalen raakt de historische context al snel in de vergetelheid. De overgeleverde fysieke vormen en patronen hebben dan geen betekenis voor ons dagelijks leven. De vectorbenadering verlaat zich minder op overheid of markt, maar probeert nadrukkelijker aansluiting te vinden bij de samenleving in haar volle breedte. Want daar gaan de verhalen rond.

Verhalen kunnen de systeemwereld van de erfgoedprofessionals verbinden met de leefwereld van burgers. Daarbij is het wel belangrijk dat erfgoedprofessionals samenwerken met planners en ontwerpers én met bewoners.

Zo kunnen ze de lange (verhaal)lijnen in de ontwikkeling van de plek opsporen, inzichtelijk maken en doortrekken naar de toekomst. De nieuwe realiteit van (noodgedwongen) bezuinigingen en een terugtrekkende overheid versterken de groeiende aandacht voor burgerbetrokkenheid (Stegmeijer, 2015: 380-389). Doordat de verhoudingen tussen publiek en privaat verschuiven, krijgen burgers en ondernemers de komende periode hoe dan ook een meer prominente rol in de erfgoedzorg (Janssen, 2013: 26-31). Niet voor niets pleit het Rijk voor een (nog) grotere connectiviteit van de erfgoedzorg in tijden van decentralisatie en budgettaire krimp. Zij ziet de burger steeds meer als ‘producent’ en ‘sociaal ondernemer’ die kan bijdragen aan de financiering, het beheer en het onderhoud van het erfgoed. Hoe het ook zij: burgerparticipatie, al dan niet ‘gedwongen’ door bezuinigingen, is niet meer weg te denken uit de hedendaagse erfgoedzorg. Ook in de

Zuiderwaterlinie gonst het van de burgerbetrokkenheid. Denk maar aan Stichting De Groene Vesting, een groep bewoners van ‘s-Hertogenbosch die de linie van Frederik Hendrik zichtbaar en beleefbaar wil maken. Of aan het burgerinitiatief dat ideeën ontwikkelt voor het vrijgekomen terrein bij Fort Isabella, in Vught.

Een sprong voorwaarts?

Het mag duidelijk zijn: de omgang met de Zuiderwaterlinie is de afgelopen decennia sterk verbreed. De linie is niet langer een statisch decor dat verwijst naar voorbije tijden. Het is een levende linie, die aansluiting probeert te vinden bij actuele behoeften en belevenissen. Het hergebruik van (onderdelen van) de linie als eigentijdse erfgoedstructuur is daardoor in een stroomversnelling geraakt. De betrokkenheid van

burgers en ondernemers bij de toekomst van de linie groeit met de dag. Dit alles roept de vraag op: kunnen we een volgende sprong wagen in de benadering van het bijzondere nutslandschap van fort, water, landschap en wegen? Een benadering die de historische ervaring en sensatie, de economisch-toeristische exploitatie en het ecologische en waterkundig beheer niet alleen met elkaar in verband brengt, maar ook op een hoger plan tilt? Een benadering die verder reikt dan de nog enigszins instrumenteel klinkende wapenspreuk ‘behoud-door-ontwikkeling’ van de nota Belvedere? Een benadering ook die niet ontaardt in een goedbedoelde cultuurplanologische braderie (‘Belvederrie!’), maar die recht doet aan de complexe en gelaagde geschiedenis van de Zuiderwaterlinie als geheel? Een benadering, tot slot, waarbij de Zuiderwaterlinie richting geeft aan en ruimte maakt voor een veelheid van maatschappelijke opgaven en initiatieven?

Waarschijnlijk wel. De tijd is er rijp voor.

Op verschillende plekken van de Zuiderwaterlinie is de afgelopen periode succesvol geëxperimenteerd met, en geïnvesteerd in, het weer tot leven wekken van de fysieke restanten van het militaire erfgoed en de verhalen die ermee verbonden zijn. Op lokaal en soms regionaal niveau hebben diverse erfgoedgemeenschappen de culturele, economische en ecologische potentie van het erfgoed aangetoond. Van een streekorganisatie als De Brabantse Wal en de samenwerkende fortbeheerders rond Willemstad tot de Stichting De Groene Vesting. Ze hebben de verbinding gezocht (én gevonden) met andere sectoren en programma’s, zoals toerisme en ecologie.

Lunet B in Breda, een rijksmonument dat getransformeerd is tot pop-up workspaces. Bron: www.stadsherstelbreda.nl, 2016.

Hedendaagse planologie verbindt oud met nieuw

De militaire historie van Noord-Brabant gaat eeuwen terug. Maar de planologische belangstelling daarvoor is pas enkele decennia geleden opgelaaid. Vestingsteden lijken hun verleden weer te koesteren en zich te realiseren dat hun historie hun identiteit nog steeds bepaalt.

Neem het vestingstadje Heusden. Veertig jaar lang is er gerestaureerd; ook de gedempte haven is in ere hersteld. Op 1500 inwoners kent Heusden 134 rijksmonumenten, vooral woonhuizen. Gidsen leiden er nu veel toeristen rond.

Even verderop, in 's-Hertogenbosch, stroomt weer water in de vroegere gracht. Wie zijn auto parkeert in de nieuwe garage, komt uit bij de opgeknapte vestingwal, waar vroeger de kogels floten en kanonnen bulderden. Het stadscentrum krijgt hiermee een flinke impuls.

Opknopbeurt Ravelijn

Of het Ravelijn, bij Bergen op Zoom. Doordat daar de bomen zijn gekapt, kun je het vestingwerk weer goed zien. Er ligt nu een drijvende brug, en de kademuuren van de gracht krijgen een opknopbeurt. De restauratie begon in 2016. Oud en nieuw gaan elkaar daarbij ontmoeten. In de ondergrondse kazematten komt een informatiepunt over het vestingverleden. Daarnaast dient het Ravelijn straks als openluchttheater.

Nog één voorbeeld: Grave. Daar zijn de afgelopen decennia al veel bouwwerken uit het vestingverleden gerestaureerd. Hiermee kreeg het stadje zijn oude sfeer terug. Moderne nieuwbouw haakt daarbij aan. Er komen woningen die qua architectuur passen bij het verleden, terwijl ze zijn voorzien van de gemakken waaraan we in de 21ste eeuw gewend zijn. In de nieuwe planologie zien we dit vaker: herwaardering van het oude, mede ten gunste van het nieuwe.

Jan Janse, Staatsbosbeheer

'Zoeken naar het midden'

"Omdat de forten en andere vestingwerken een militaire functie hadden, kwam er geen publiek. Daardoor kon er op veel plaatsen een hoge natuurwaarde ontstaan. De Zuiderwaterlinie is een kralensnoer van biotopen, zowel nat als droog. We zien vleermuizen in de gebouwen, in enkele grachten zitten amfibieën of vis. Op de stenen forten groeien zeldzame muurvarens en andere vegetatie. Dat vraagt om zachte renovatie. Als de stenen opnieuw gevoegd zijn, kunnen we de oorspronkelijke plantjes terugzetten."

"Als we de natuur haar gang laten gaan, dan verdwijnen cultuurhistorische elementen als forten, linies en innundatievlakken uit beeld. Daarom is een goed beheerplan nodig. Alles strak maaien is niet te doen. Als we wat minder maaien maar een vestingwerk wel zichtbaar houden, kan het wel. Zoeken naar het midden dus. Want als we niets doen, ontstaat via kruiden en planten al snel een bos. En dan is de cultuurhistorie niet meer te beleven."

Fort Nieuw St. Andries met zicht op Noord-Brabant over de Maas. Bron: Wikipedia Creative Commons, 2016.

Elke linie heeft twee kanten

De Zuiderwaterlinie zoals wij die nu kennen, is het Brabantse deel van het Zuiderfrontier dat Menno van Coehoorn creëerde.

Dat liep van Zeeland via Brabant verder oost- en noordwaarts. De Zuiderwaterlinie verbindt zo elf Brabantse vestingsteden met elkaar, en doorkruist daarbij verschillende provincies. De reikwijdte van de Zuiderwaterlinie gaat dus over bestuurlijke grenzen heen.

Perspectieven voor samenwerking

Inmiddels heeft de provincie Noord-Brabant regelmatig contact met haar collega's in Zuid-Holland vanwege de ontwikkeling

van de forten in de Stelling van Willemstad. Twee van die forten bevinden zich aan 'Hollandse' zijde. Waar de linie in vroegere tijden een duidelijke scheiding vormde, weten partijen aan weerszijden van de linie elkaar nu goed te vinden voor samenwerking. Dit biedt perspectieven voor de contacten met Zeeland en Antwerpen, waar al eerder samenwerking mee was. En ook met Gelderland, één van de provincies waarmee Brabant al samenwerkt in de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Een linie heeft immers altijd twee kanten.

Het beleg van 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik in 1629, anoniem. Bron: Het Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch, 2016.

Opschaling

Maar een fort is nog geen vesting, laat staan een linie. Als we niet vanuit een meer overkoepelend perspectief denken en handelen, blijven kansen onbenut en lopen experimenten en innovaties op lokaal niveau vast. De linie zelf moet het richtinggevend perspectief bieden.

De echte sprong is opschaling: betrokkenen die slim aansluiting zoeken bij de dynamiek van de Brabantse stedenrij

Bescherming van de vestingwerken, zoals in Heusden, was een noodzakelijke eerste stap. Het experiment met een meer integrale aanpak, zoals in 's-Hertogenbosch en de Brabantse Wal, zorgde voor de broodnodige innovatie. Maar de échte sprong die we moeten wagen, is opschaling. Die sprong is nodig om de komende periode verder te komen, uit te breken, te groeien.

Om verder te springen, zullen betrokkenen bij de Zuiderwaterlinie slim aansluiting moeten zoeken bij de dynamiek en opwaartse beweging van de Brabantse stedenrij. Jongeren en bedrijven die zich clusteren

in de steden drijven deze dynamiek voort. Stedelijke netwerken vervlechten daardoor steeds meer (Tordoir, 2014). Het landschap van de Zuiderwaterlinie kan in sterke mate bijdragen aan de ontwikkelingskracht van deze metropoolregio-in-wording, juist omdat ze als een kralensnoer de steden op de grens van zand en klei aaneenrijgt. De strategische ligging en positie, de toeristische en ecologische potentie én de verhalende kracht maken de Zuiderwaterlinie als richtinggevende vector voor de toekomst van de Brabantse stedenrij uitermate kansrijk.

Aantrekkelijk

Als Brabant overeind wil blijven in de internationale concurrentiestrijd tussen metropoolregio's, dan moeten de Brabantse stedenrij en het ommeland aantrekkelijk zijn. Vooral de gecombineerde leefomgeving van stad en landschap is een absolute succesfactor. Zo vormt het ommeland een belangrijke ontwikkelingsbron in economische zin. Denk aan de waarde van het linielandschap als onderdeel van het eerdergenoemde leef- en vestigingsklimaat. Aan de potentiële betekenis van bijvoorbeeld de forten als culturele buitenplaats. En aan de mogelijke relaties van de in en om de

linie gevestigde creatieve bedrijvigheid. Daarmee vormt de linie een belangrijke troefkaart voor de internationale positionering en profilering van Brabant als metropoolregio.

Ook in ecologische zin brengt het linielandschap steeds meer kwaliteiten in die noodzakelijk zijn voor een overtuigend antwoord op brandende kwesties rond voedsel, energie en klimaat. Het 'metabolisme' van de Brabantse metropoolregio roept nieuwe op. Voor overtuigende antwoorden zullen er nieuwe, onverwachte en soms verrassende coalities nodig zijn tussen stad en ommeland. Bijvoorbeeld als het gaat om het circulair maken van onze economie, het verduurzamen van onze landbouw, het verminderen van onze afhankelijkheid van fossiele brandstoffen en het vergroten van de vitaliteit van onze natuur en landschappen. Dit zijn kwesties die het nieuwe provinciale bestuursakkoord 'Beweging in Brabant' (2015) hoog op de agenda zet. Kwesties die we niet sectoraal kunnen oplossen, maar die vragen om een onconventionele aanpak, om cross-overs tussen sectoren en om 'grensontkennende' samenwerking tussen een veelheid aan partijen.

◀ Stad en ommeland werken samen in De Groene Vesting

Toen Menno van Coehoorn de Zuiderwaterlinie tot een samenhangend geheel maakte, ontstond een kralensnoer van vestingsteden. Hij betrok daar ook het ommeland bij. Het bleek immers nodig om de verdedigingszones rond de vestingsteden te vergroten. Vooral omdat het schootsbereik van nieuwe wapens alsmaar vergrootte. In de ommelanden verschenen allerlei verdedigingswerken: linies, schansen, dijken, sluisjes, enzovoorts.

En nog steeds is het ommeland belangrijk, nu vooral voor landbouw, recreatie en toerisme. Deze gebieden zijn uitloop- en uitwaai gebied voor de eigen stedelingen en bezoekers. Agrariërs en andere ondernemers realiseren zich dit maar al te goed. Zo hebben zij zich bijvoorbeeld met bewoners uit 's-Hertogenbosch en omstreken verenigd in De Groene Vesting. Dit initiatief wil de Linie van Frederik Hendrik uit 1629 rond de stad zichtbaar en beleefbaar maken en houden. Zo werken de Hertogboeren (een groep agrariërs uit de regio) binnen De Groene Vesting samen om bezoekers uit de steden te trekken. Ze bieden streekproducten en trekken stedelingen met hun 'boerenattracties', zoals theetuinten, bed & breakfast, workshops paardenfluisteren of een rondje vestingfietsen.

Baat bij elkaar

Ook verzorgt De Groene Vesting lezingen. Over het leven in de Staatse forten of over de inundaties, bijvoorbeeld. Het verspreiden van kennis is namelijk net zo belangrijk als ander, toeristisch aanbod. Hoe dan ook: stad en land hebben baat bij elkaar.

Linie als nieuw front

Richting geven aan en ruimte maken voor deze uitdagingen met behulp van de Zuiderwaterlinie gaat niet vanzelf. Het vraagt om nieuwe manieren van ontwikkelingsgericht en participatief werken. Het vraagt om een overheid die, samen met betrokken partners, beleidsmatig meebeweegt met wat er al in de linie gebeurt. Een overheid die de positieve energie en investeringsbereidheid (in termen van tijd, kennis en geld) van burgers en ondernemers benut. Het vraagt ook om een overheid die slim en constructief meebeweegt met de vele *bottom-up* initiatieven en die tegelijkertijd bouwt aan krachtige regionale en internationale coalities en allianties. Door ambities te delen, kunnen we samen resultaten vermenigvuldigen. Door *storytelling* kunnen vele, kleine verhalen uitgroeien tot een groots en meeslepend betoog.

Wateropgaven en erfgoed bewaren

‘... en in alle gewesten wordt de stem van het water met zijn eeuwige rampen gevreesd en gehoord’. Zo verwoordde de dichter Marsman het, en zo is het nog steeds. Nederland is als laaggelegen land kwetsbaar voor overstromingen. Daarbij leerden de Nederlanders dat het water ook een vriend kan zijn. Het is niet vreemd dat we juist hier de inundatietechniek ontwikkelden als militair instrument om de vijand buiten de deur te houden.

De omstandigheden zijn natuurlijk wel anders geworden sinds Menno van Coehoorn. De zeespiegel stijgt en de bodem daalt. Door klimaatverandering kunnen we perioden verwachten met heel veel water, maar ook met heel weinig. Gelukkig kunnen we veel leren van hoe onze voorvaders de waterlinies inrichtten. Zij moesten de condities van het land en het water goed kennen om de waterpeilen van de inundaties te kunnen berekenen. Eigenlijk waren de militaire ingenieurs hydroloog en landschapsarchitect ineen.

Wateropgave biedt kansen

De waterschappen zijn verantwoordelijk voor de veiligheid van het achterland, dijken bieden bescherming tegen overstromingen. Waterschappen maken samen met andere organisaties plannen om steden zoals 's-Hertogenbosch en Geertruidenberg ook op de lange termijn te beschermen tegen een overstroming vanuit de Maas. Daarnaast kijken de waterschappen naar mogelijkheden om het water meer ruimte te geven. Dit met oog voor natuurontwikkeling en de bijzondere geschiedenis van de Zuiderwaterlinie. Bij Fort Crèvecœur (in de uiterwaarden bij 's-Hertogenbosch) bijvoorbeeld, of bij Fort de Roovere (Bergen op Zoom). Hier raakt de wateropgave direct aan de Zuiderwaterlinie en dat biedt kansen. Door oude fortificaties in ere te herstellen en het water beter beleefbaar te maken, kunnen we het publiek iets vertellen over de geschiedenis. En over de betekenis van die plek voor de waterveiligheid.

Waterpark in inundatiegebied

Het stedelijk gebied geeft weer andere uitdagingen. Daar speelt watertekort een rol bij het uitdrogen van natuurgebieden en het opwarmen van woonwijken. Bij het project Waterakkers in Breda-Noord vangt het waterschap Brabantse Delta regenwater op en zuivert het. Zo kan het dienst doen in droge tijden. Hierdoor is er een prachtig waterpark ontstaan, dat 's zomers verkoeling biedt en verdroging van een aangrenzend natuurgebied voorkomt. Het ligt precies in het vroegere inundatiegebied van de stad. In een koude winter wisten soldaten uit het belegerde Breda daar met het lossen van schoten de Spanjaarden te verrassen. Hoe ze dat deden? Op schaatsen!

Rijksweg beschermd stadsgezicht Heusden sinds 1972. Bron: gemeente Heusden, 2015.

Slim meebewegen betekent overigens geen postmodern *anything goes*. Het gaat meer om wat bestuurskundige Mark van Twist 'adaptief werken vanuit ambitie' noemt (Twist, 2015). De overheid zou – vanuit haar ambitie om de energietransitie in Brabant te versnellen – partijen die betrokken zijn bij de Zuiderwaterlinie kunnen uitdagen. Op zoek kunnen gaan naar katalysators en *multipliers*. Juist op het gebied van duurzame energie en circulaire economie zijn gemakkelijk productieve verbindingen te organiseren. Tussen publieke ambities en privaat enthousiasme. Tussen top-down en bottom-up. Tussen overheidsparticipatie en burgerinitiatief. Niet voor niets schieten in Brabant lokale energie-coöperaties als paddenstoelen uit de grond en zijn steeds meer bedrijven bezig kringlopen van energie, water en reststromen te sluiten.

Energieneutraal

Noord-Brabant staat op de drempel van een grote energietransitie. De provincie en haar partners willen in 2050 een energieneutrale samenleving. Met de huidige energieagenda en het Brabantse Energieakkoord ligt er een stevige basis, maar het gaat niet hard genoeg.

Brabant moet versnellen om de doelstelling van 2020 te halen en op koers te blijven voor 2050. Dat vraagt om nieuwe innovatiepaden. De Zuiderwaterlinie biedt in dit verband interessante kansen voor zowel erfgoed als energie. Zo biedt winning van duurzame energie kansen voor een gezonde exploitatie van de forten in de linie en daarmee voor het behoud ervan. Veel forten zijn succesvol herbestemd, maar exploitatie blijft door hoge energierekeningen een probleem. Omgekeerd biedt de linie een interessante structuur, die als drager kan fungeren van energieoogst, -opslag en -distributie. Dus: de linie als (eigentijdse) drager van energie, de energietransitie als drager van een vernieuwde linie. Door slimme toepassingen (én inpassingen) van duurzame energieopwekking kan het linielandschap letterlijk en figuurlijk nieuwe energie leveren (Sijmons, 2014).

Wat zou er bijvoorbeeld gebeuren als we het hout, dat vrijkomt uit onderhoud van landschap en bos rond de Zuiderwaterlinie, inzetten voor lokale energieopwekking? Wat als de biomassa uit de omringende natuur en landbouw helpt om het energieverbruik van kazernes en forten terug te

brengen naar nul? Wat als de forten en vestingsteden zich ontwikkelen tot *living labs* van kringlopen naar een circulaire economie? Wat als er voor de linie een eigentijdse Vestingwet komt, tegen 'vijandelijk' grondstof- en energiegebruik? Een 'wet' die sociale en ecologische innovatie in de linie bevordert?

De linie als verdediging tegen klimaatverandering: een nieuw front, een internationale showcase

Wat als de linie zich zou ontwikkelen als een eigentijds energielandschap, een moderne klimaatlinie en als dé circulaire ruggengraat van de Brabantse metropoolregio? De linie als slimme energiecentrale en eigentijdse verdediging tegen klimaatverandering, een internationale *showcase*. Daarmee zou de linie toekomstwaarde kunnen genereren. De linie als nieuw front in een van de grootste opgaven van onze tijd. ■

**Linie van de Munnikenhof, Terheijden
(Stelling Breda - Geertruidenberg)**

De Linie van de Munnikenhof is in 1701
aangelegd als onderdeel van Van Coehoorns
Zuiderfrontier tussen Breda en Geertruidenberg.
Het is een getenailleerde (zigzagvorm), aarden
wal met een natte gracht. Deze linie sloot de
hoger gelegen gronden tussen de inundaties
(onderwaterzetting) van De Vucht en
De Zegge af. De aanleg van het Markkanaal
in 1911 doorsneed de linie. Een echte
verdedigingsfunctie had ze dan al niet meer,
maar pas in 1952 werd de linie officieel
opgeheven. De linie is intussen hersteld als
zichtbaar element in het landschap en het gebied
er omheen is natuurgebied. Toeristen kunnen er
wandelen, fietsen en zelfs kamperen.

4. Baar bij het verhaal

Verdiene en beleven op de Zuiderwaterlinie

Wim Haarmann, senior-onderzoeker Telos en Kristel Zegers, promovenda Storytelling and Clustering, Telos

Een kansrijke verbinding tussen de vrijetijdseconomie en de Zuiderwaterlinie? Zichtbare forten, stellingen en vestigingssteden met interessante verhalen. Dat maakt de Zuiderwaterlinie waardevol voor de vrijetijdsindustrie. Met verhalen over de militaire geschiedenis, over de strijd tegen het water én over de culturele grens tussen het katholieke Zuiden en het protestantse Noorden. De vrijetijdsindustrie is bij uitstek in staat om deze verhalen tot leven te wekken en diensten aan te bieden die daarop aansluiten. Waar liggen die kansen en hoe kunnen we ze benutten?

De huidige gebiedskwaliteiten van de Zuiderwaterlinie (erfgoed, natuur, water) bieden aanknopingspunten voor het ontwikkelen van vrijetijdsaanbod. Het is wél belangrijk om daarbij een samenhangende identiteit of kapstok te ontwikkelen.

Vrijetijdseconomie: meer dan toerisme en recreatie

Mensen ondernemen van alles in hun vrije tijd; ze gaan op pad, bezoeken natuur en steden, besteden een deel van hun vrije tijd binnenshuis. De meeste instanties richten zich alleen op de uithuizige vrijetijdsbesteding (voornamelijk recreatie en toerisme). Echter, de vrijetijdseconomie is breder en omvat de productie, distributie en consumptie van goederen en diensten voor de vrijetijdsbesteding. Dat kan binnenshuis (gamen, tv-kijken) en buitenshuis zijn, binnen de eigen woonomgeving én daarbuiten. Dit brede perspectief op de vrijetijdseconomie brengt nieuwe waardeketens in beeld.

Zoektocht naar cross-overs en allianties

Waardeketens en allianties ontstaan niet alleen tussen bedrijven binnen de vrijetijdsindustrie, maar ook met ondernemers en (semi-)publieke partijen daarbuiten. Zo sluiten bungalowparken, pretparken en theaterproducenten contracten met retailers om hun merken en producten via merchandise aan de man te brengen. Hotels bieden accommodaties aan voor patiënten die herstellen van hun behandeling in het ziekenhuis. Horecabedrijven maken slim gebruik van de nabijheid van bijzondere natuur en landschappen. Omgekeerd hebben de beheerders de toerist en recreant ontdekt als additionele inkomstenbron. Recreatieondernemers werken samen met de boeren in de streek aan het regionaal imago.

Van product naar beleving

Er is een omslag zichtbaar van productgericht denken naar het creëren van betekenisvolle belevenissen. Beleving is een kernbegrip in de vrijetijdssector. Aanbieders proberen klanten te binden door hen emotioneel te raken. Niet meer het individuele product of de dienst staat centraal, maar de totaalervaring. Een helder concept dat doorgetrokken is in aankleding, personeel, uitstraling, communicatiemiddelen en bijbehorend productenaanbod draagt hieraan bij.

De vrijetijdsaanbieder creëert waarde met in plaats van voor de klant

Denk aan een foodcourt of markthal waar je bij diverse kraampjes vers bereide producten kunt kopen om daar vervolgens samen van te genieten. Het draait om het samen zijn en culinair genieten. Een ander voorbeeld is een hotel dat het huiskamerconcept tot in alle details heeft doorgevoerd. Als ondernemer benadruk je dan niet je kwaliteitsbedden, maar richt je de marketing op emotie en beleving. Als dat succesvol is, kan de beleving voor de klant onvergetelijk worden. Actieve betrokkenheid van de klant bevordert dat: de vrijetijdsaanbieder creëert waarde met in plaats van voor de klant.

Samen het verhaal vertellen

Bij het creëren van belevenissen is ook een rol weggelegd voor 'storytelling', het vertellen van verhalen. Dit kan het bedrijfsverhaal zijn (Waar staat het bedrijf voor? Welk merk wordt uitgedragen?), maar ook een gebiedsverhaal of ervaringsverhaal. Ook hier draait het erom de doelgroep emotioneel te raken: de verbeelding te prikkelen, waarbij je het aangeboden product of de dienst in het verhaal verwerkt. Vrijetijdsaanbieders zoeken naar nieuwe combinaties tussen 'content'

Re-enactment op Fort de Roovere, Bergen op Zoomse Bode, 2010.

(inhoud/verhalen), 'experiences' (live performances/ events) en 'services' (ondersteunende diensten). Zo experimenteren bibliotheken met het anders inzetten van hun collectie: niet zozeer boeken uitlenen maar connecties leggen met de verhalen, kennis delen en ontmoeting stimuleren. Slimme cross-overs zijn nodig om samen het verhaal beter te kunnen vertellen, de beleving te versterken en zo meerwaarde te creëren.

Samengestelde economie

De vrijetijdsindustrie bestaat uit de combinatie van een klein aantal grote bedrijven en veel kleinschalige bedrijvigheid. Kenmerkend voor vrijetijdsproducten en -diensten is dat ze vaak risicovol zijn: het is van tevoren lastig te voorspellen of iets nieuws (zoals een attractie, theaterstuk of nieuw concept verblijfsaccommodatie) aanslaat. Of de ontwikkelkosten zijn hoog. Producten kunnen plaats- en tijdgebonden zijn, waardoor ze een vluchtig karakter hebben. Denk aan een ticket voor een evenement. Ook is het relatief gemakkelijk om

succesvolle concepten te kopiëren. Deze kenmerken maken het niet altijd eenvoudig voor aanbieders om overeind te blijven in een snel veranderende markt met telkens nieuwe trends en modes. Er is een continue vraag naar nieuwe belevenissen; dat maakt het noodzakelijk om voortdurend te blijven innoveren. Het innovatievermogen van aanbieders is echter vaak gering en professionalisering blijft – zeker in het mkb – een aandachtspunt¹.

Met deze kennis in het achterhoofd zoomen we in op de Brabantse situatie. Hoe is het gesteld met de Brabantse vrijetijdseconomie en hoe staat de vrijetijdseconomie rondom de Zuiderwaterlinie ervoor?

¹ Zie: Topteam Gastvrijheidseconomie (31 oktober 2013). Vinden, Verrassen, Verbinden. Visie op de Nederlandse gastvrijheidseconomie 2025. Verkregen via: www.gastvrij-nederland.nl/toekomst/Startdocument-Gastvrijheidseconomie.pdf.

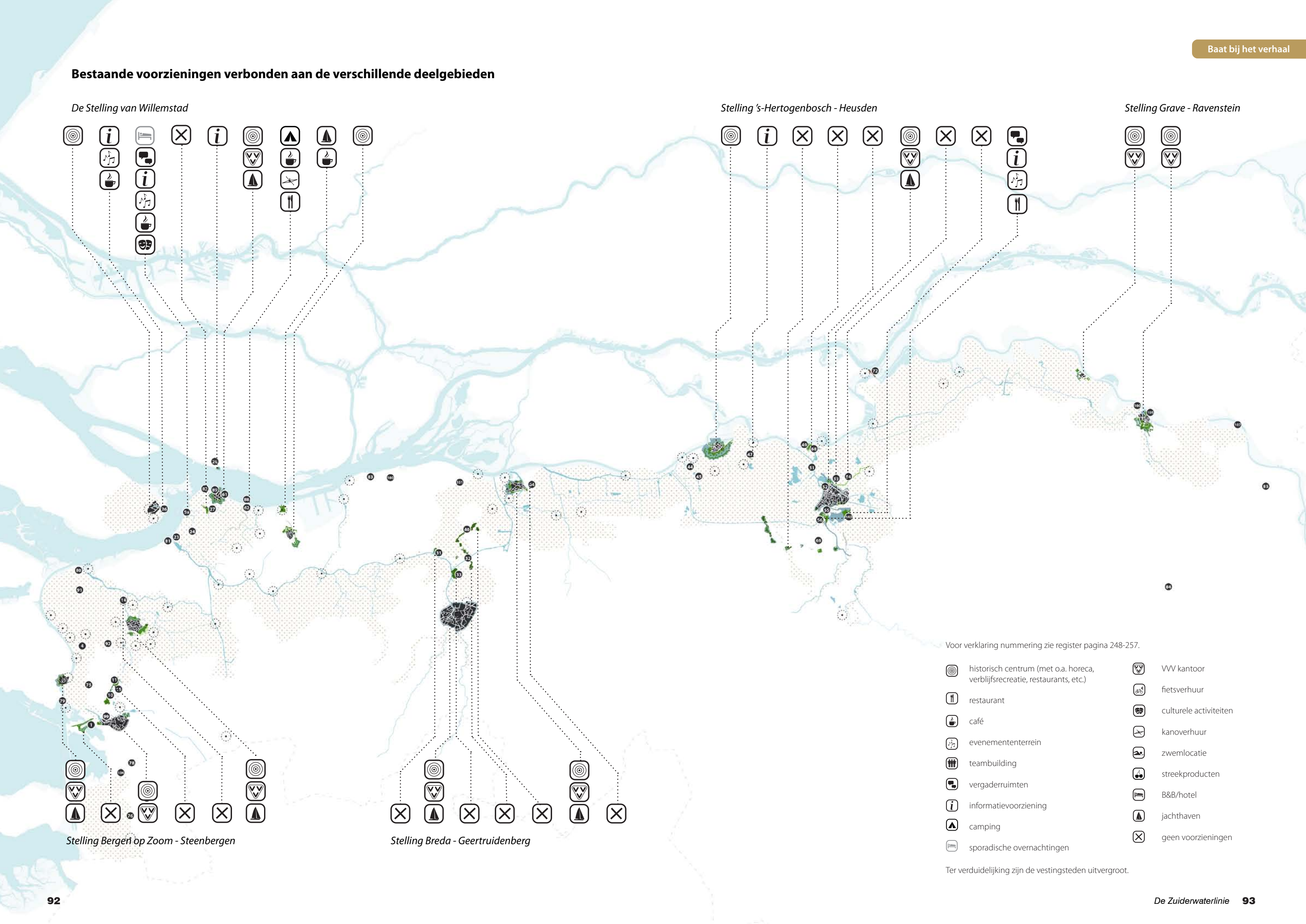

Bestaande voorzieningen verbonden aan de verschillende deelgebieden

De Stelling van Willemstad

Stelling 's-Hertogenbosch - Heusden

Stelling Grave - Ravenstein

Stelling Bergen op Zoom - Steenberg

Stelling Breda - Geertruidenberg

Voor verklaring nummering zie register pagina 248-257.

Ter verduidelijking zijn de vestingsteden uitgegroot.

Janique Huijbregts,
ANWB, regiomanager Zuid

‘Bescherming van het landschap is belangrijk’

“De ANWB is in 1883 opgericht als federatie van plaatselijke fietsclubs. De organisatie vormde in 1900 om tot toeristenbond en ontwikkelde activiteiten voor onder anderen fietsers, automobilisten, motorbootbezitters, wandelaars en ruiters. Bescherming van het landschap en dorps- en stadsgezichten was, is en blijft bijzonder belangrijk voor de bond. Die heeft veel oog voor de geschiedenis van de verschillende streken van Nederland. Dit omdat historisch bewustzijn en behoud van historisch erfgoed bijdragen tot aantrekkelijkere, toeristische bestemmingen.”

“De verhalen rondom de streekgeschiedenis zijn zeker zo belangrijk: de ‘beleving’ bij de recreant staat steeds meer centraal. De geschiedenis van de Zuiderwaterlinie en het uitdragen daarvan dragen bij aan de behoefte van de gebruiker. Daarom hecht de ANWB aan het zichtbaar maken daarvan, voor Nederlandse en buitenlandse toeristen. De ANWB draagt haar steentje daaraan bij door producten en diensten te ontwikkelen.”

Vrijtijdseconomie in Brabant

Hier schetsen we een beeld van de omvang en geografische verdeling van de Brabantse vrijetijds-economie. Naast aandacht voor kunst, cultuur, recreatie en sport is er ook aandacht voor retail, media, vervaardiging van aan vrije tijd gerelateerde producten en groothandel. Bij die laatste groep zijn niet alle banen toe te schrijven aan de vrijetijdsbesteding. Daarom is slechts een deel van de banen meegewogen. Hier beperken we ons tot de belangrijkste bevindingen van ons onderzoek uit 2014².

Conjuncturele en structurele dalers en stijgers

Noord-Brabant telde in 2012 60.248 bedrijven die samen 213.002 (gewogen aantal) banen boden in de vrijetijdseconomie in brede zin.

Categorieën die het structureel goed doen zijn media, groen verblijf, sport en horeca; met name de groei van het groene verblijf springt in het oog

Maar liefst 30% van alle Brabantse bedrijven betrof bedrijven in de vrijetijdseconomie (goed voor 17,2% van het totaal aantal banen in Brabant). De tijdruimtelijke analyses lieten een economie onder druk zien. Conjuncturele dalers waren te vinden in de retail, groothandel en kunst en cultuur.

Structurele dalers zien we bij de categorieën vervoer en vervaardiging. De Brabantse maakindustrie (voor zover je die kunt toerekenen aan de vrije tijd) staat onder druk. Denk aan het wegtrekken van bedrijven als Philip Morris en Philips; laaggeschoolde arbeid van deze ondernemingen vertrekt naar goedkopere loonlanden. Productiebedrijven maken plaats voor hoogwaardige kennisintensieve bedrijvigheid. Dit biedt kansen voor de ontwikkeling van de vrijetijdseconomie. Zo werkt poppodium Gebouw-T in Bergen op Zoom samen met de regionale bio-economie aan het duurzaamste podium van Nederland. En zo kunnen diverse toepassingen van virtual reality en gaming je het landschap echt laten beleven, of toekomstige veranderingen laten zien. Bijvoorbeeld een virtueel fietstochtje door een nieuwe tunnel, of een blik op het toekomstige landschap met geplande windmolens.

Categorieën die het structureel goed doen (in de periode 2000-2012) zijn media, groen verblijf, sport en horeca. Met name de groei van het groene verblijf springt in het oog. Dit concentreert zich in Brabant op de as Efteling/Loonse en Drunense Duinen, via de Beekse Bergen/Hilvarenbeek en het Groene Woud naar de Kempen/de Kempervennen. In deze gebieden is het aantal gewogen banen hoog. Niet vreemd gezien de aard van de publiekstrekkers (Efteling en Kempervennen).

Uitdagingen voor de Brabantse vrijetijdseconomie

Koppeling tussen stad en land

Het belang van de steden voor de vrijetijdseconomie is duidelijk zichtbaar op onderstaande overzichtskaart. Deze ‘hotspotanalyse’ geeft de concentraties aan van het gewogen aantal banen in de vrijetijdseconomie. Hoe roder de gebieden, hoe meer banen. De steden Eindhoven, ’s-Hertogenbosch, Tilburg en Breda springen er duidelijk uit. Voor de vrijetijdseconomie zijn de steden dus van belang. De opgave ligt in de koppeling tussen stad en land, waarbij de binnenstad profiteert van mensen die in het buitengebied verblijven en andersom. Retail, kunst en cultuur – geconcentreerd in de steden – schakelen nog onvoldoende met de vrijetijdseconomie van het land (groen verblijf). Sectoren als horeca en sport zouden een brugfunctie tussen stad en land kunnen vervullen.

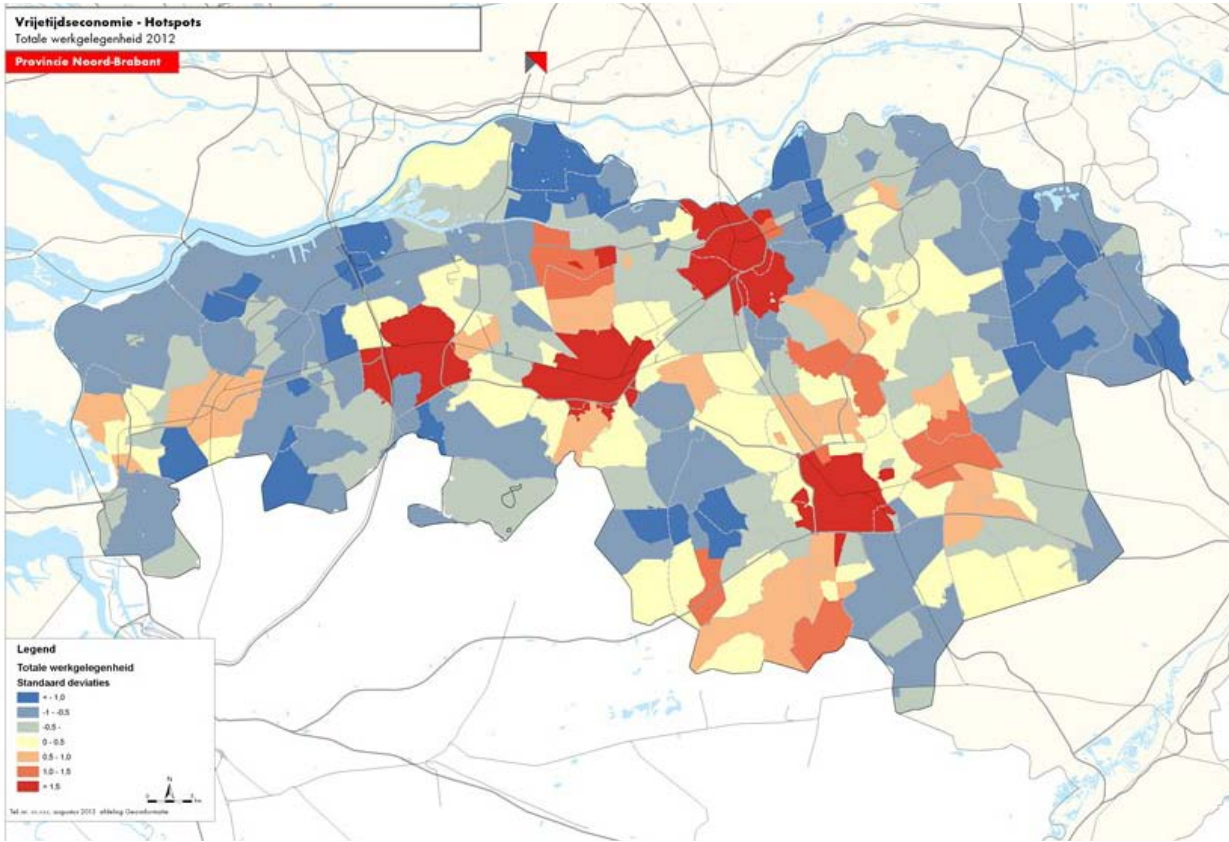
Nieuwe producten

Een andere uitdaging is het ontwikkelen van nieuwe producten. Daarvoor zouden bedrijven en overheden zich meer moeten verbinden met de regionale agenda’s en hun allianties.

De Agenda van Brabant biedt goede aanknopingspunten:

- natuur, landschap en waterveiligheid (heel Brabant)
- culinair & agrifood (in Noord-Oost Brabant/ ’s-Hertogenbosch)
- design & high-tech (in Zuid-Oost Brabant/Eindhoven)
- performance & entertainment (in Hart van Brabant/ Tilburg)
- de maakindustrie en de logistiek (in West-Brabant/Breda)

Deze gebiedsagenda’s bieden handvatten voor het ontwikkelen van verhaallijnen, het maken van cross-overs en het ontwikkelen van nieuw aanbod.

Totale werkgelegenheid. Bron: Wim Haarmann en Kristel Zegers, 2016.

² Zie: Telos in samenwerking met Fabric en Bureau Geo-informatie van de provincie Noord-Brabant (3 april 2014). Rapportage Vrijtijdseconomie: kansen voor Brabant. De volledige rapportage is te vinden op de website van Telos: www.telos.nl/Publicaties/PublicatiesRapporten/276295.aspx. In de rapportage is uitgebreid ingegaan op de gekozen definitie en hoe die verschilt van andere, smallere benaderingen zoals de Landelijke Recreatie & Toerisme Standaard.

³ Bergen op Zoom, Steenbergen, Moerdijk, Drimmelen, Oosterhout, Breda, Geertruidenberg, Waalwijk, Heusden, ’s-Hertogenbosch, Oss en Grave.

Toevoegen van bijzondere verblijfsrecreatie

Trekkersvloten

Fortkamperen

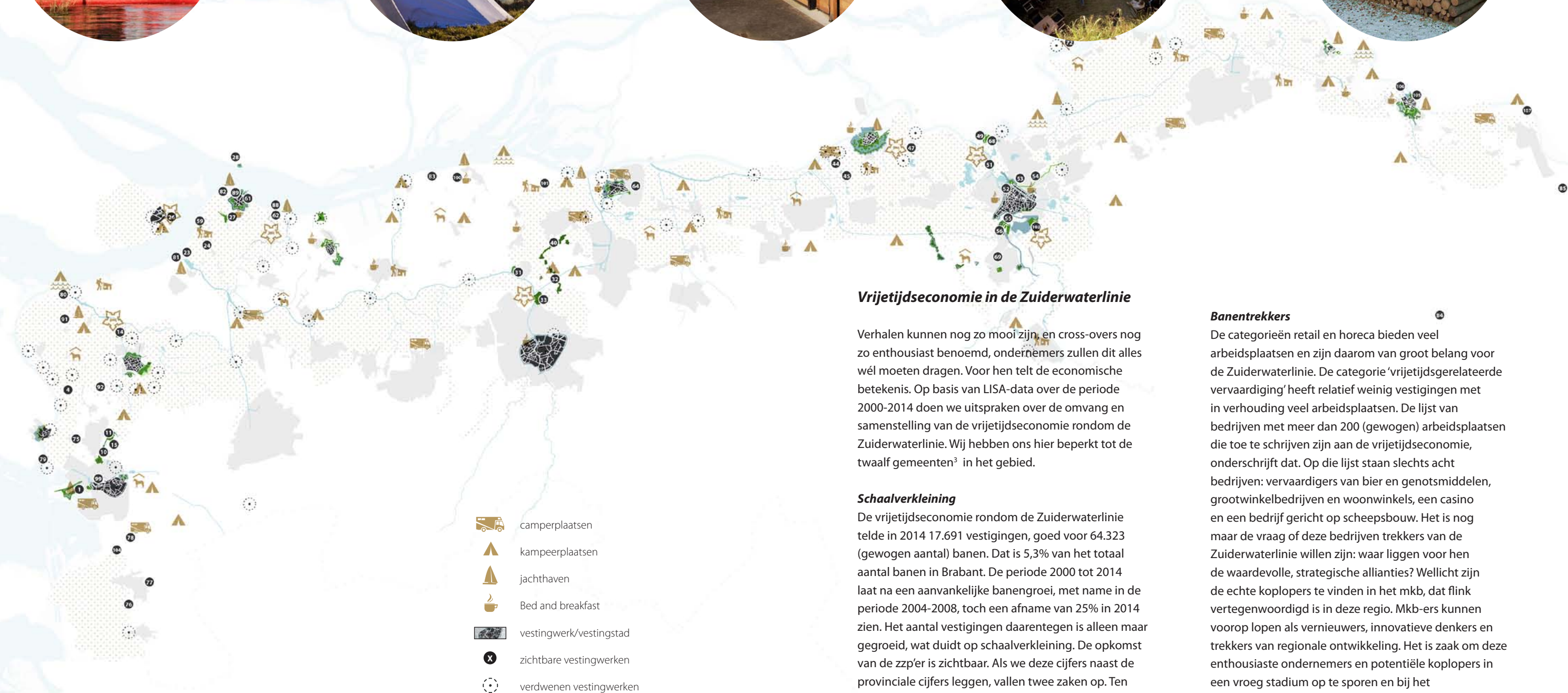
Bed en Stal

Slapen in een fort

Trekkershutten

- camperplaatsen
- kampeerplaatsen
- jachthaven
- Bed and breakfast
- vestingwerk/vestingstad
- zichtbare vestingwerken
- verdwenen vestingwerken

Er is meer verblijfsrecreatie in het gebied, dit is slechts een indicatie.
Voor verklaring nummering zie register pagina 248-257.
Ter verduidelijking zijn de vestingsteden uitvergroot.

Vrijtijdseconomie in de Zuidwaterlinie

Verhalen kunnen nog zo mooi zijn, en cross-overs nog zo enthousiast benoemd, ondernemers zullen dit alles wél moeten dragen. Voor hen telt de economische betekenis. Op basis van LISA-data over de periode 2000-2014 doen we uitspraken over de omvang en samenstelling van de vrijetijdseconomie rondom de Zuidwaterlinie. Wij hebben ons hier beperkt tot de twaalf gemeenten³ in het gebied.

Schaalverkleining

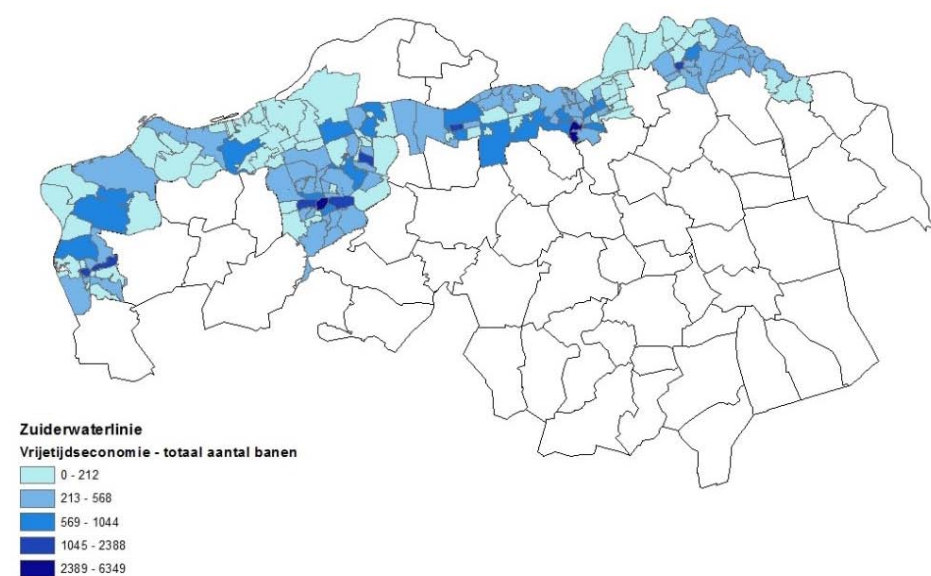
De vrijetijdseconomie rondom de Zuidwaterlinie telde in 2014 17.691 vestigingen, goed voor 64.323 (gewogen aantal) banen. Dat is 5,3% van het totaal aantal banen in Brabant. De periode 2000 tot 2014 laat na een aanvankelijke banengroei, met name in de periode 2004-2008, toch een afname van 25% in 2014 zien. Het aantal vestigingen daarentegen is alleen maar gegroeid, wat duidt op schaalverkleining. De opkomst van de zzp'er is zichtbaar. Als we deze cijfers naast de provinciale cijfers leggen, vallen twee zaken op. Ten eerste: een sterkere afname van banen. Ten tweede: een kleinere stijging in het aantal vestigingen. De vraag is: hoe vinden we aansluiting op die schaalverkleining?

Banentrekkers

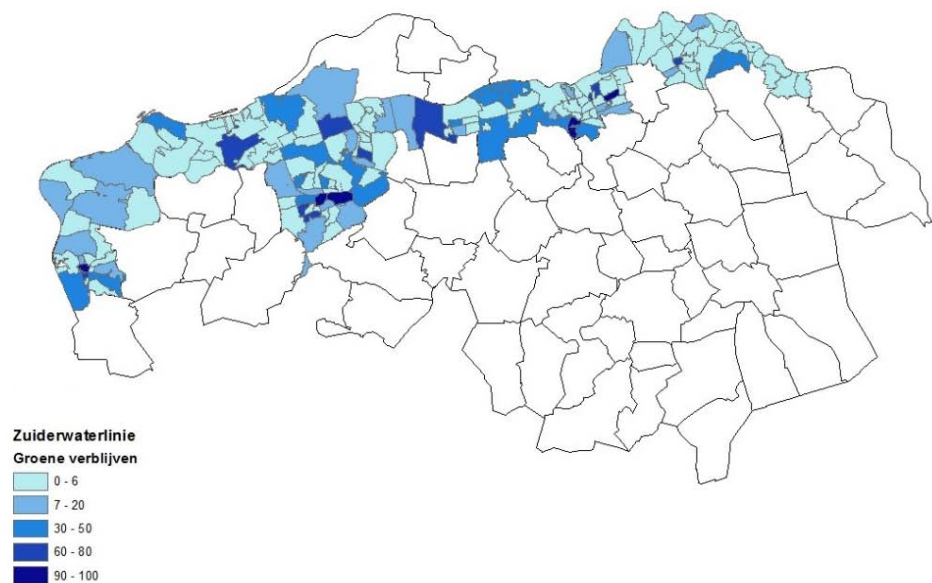
De categorieën retail en horeca bieden veel arbeidsplaatsen en zijn daarom van groot belang voor de Zuidwaterlinie. De categorie 'vrijtijdsgelateerde vervaardiging' heeft relatief weinig vestigingen met in verhouding veel arbeidsplaatsen. De lijst van bedrijven met meer dan 200 (gewogen) arbeidsplaatsen die toe te schrijven zijn aan de vrijetijdseconomie, onderschrijft dat. Op die lijst staan slechts acht bedrijven: vervaardigers van bier en genotsmiddelen, grootwinkelbedrijven en woonwinkels, een casino en een bedrijf gericht op scheepsbouw. Het is nog maar de vraag of deze bedrijven trekkers van de Zuidwaterlinie willen zijn: waar liggen voor hen de waardevolle, strategische allianties? Wellicht zijn de echte koplopers te vinden in het mkb, dat flink vertegenwoordigd is in deze regio. Mkb-ers kunnen voorop lopen als vernieuwers, innovatieve denkers en trekkers van regionale ontwikkeling. Het is zaak om deze enthousiaste ondernemers en potentiële koplopers in een vroeg stadium op te sporen en bij het proces te betrekken.

³ Bergen op Zoom, Steenbergen, Moerdijk, Drimmelen, Oosterhout, Breda, Geertruidenberg, Waalwijk, Heusden, 's-Hertogenbosch, Oss en Grave.

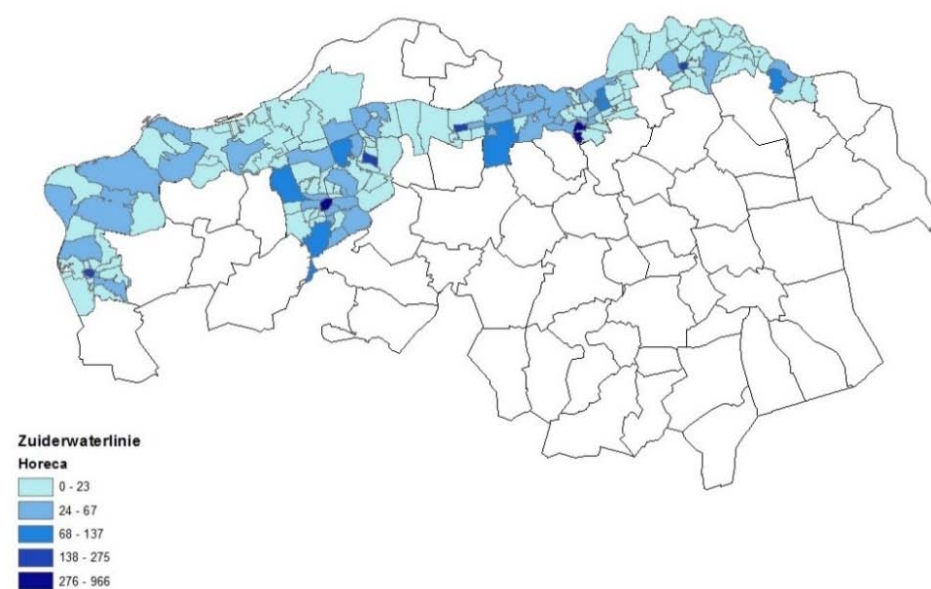

Vrijtijdseconomie, totaal aantal banen. Bron: Wim Haarmann en Kristel Zegers, 2016.

Groene verblijven. Bron: Wim Haarmann en Kristel Zegers, 2016.

Horeca. Bron: Wim Haarmann en Kristel Zegers, 2016.

Belang van de vestingsteden

Waar rondom de Zuiderwaterlinie bevinden zich de banen in de vrijetijdseconomie? Boven- en onderstaande kaartjes laten het belang van de (vesting) steden zien. De donkerste plekken op het kaartje staan voor de postcodegebieden met de meeste banen in de vrijetijdseconomie. De binnensteden van Breda en 's-Hertogenbosch zijn duidelijk herkenbaar. Iets lichter van kleur, maar nog steeds van belang, zijn de binnensteden van Bergen op Zoom, Oosterhout en Oss.

Horeca en groen verblijf

De categorieën horeca en groen verblijf dragen aanzienlijk bij aan het (gewogen) aantal banen. De horeca concentreert zich in binnenstedelijk gebied (met name Bergen op Zoom, Breda en 's-Hertogenbosch). De lichtgekleurde postcodegebieden laten zien waar het aantal banen in de horeca nog beperkt is. Dit zijn delen van de gemeente Drimmelen en de gemeente Oss.

Opvallend is dat de verblijfsaccommodaties (hotels, kampeeraccommodaties, vakantiehuisjes, kinderboerderijen, jachthavens en pretparken) langs de Zuiderwaterlinie minder geconcentreerd zijn dan in de

rest van Brabant. Wij zien een aardige spreiding in stad en land. Vanzelfsprekend zijn er meer hotels te vinden in de binnensteden, terwijl op het platteland meer buitenrecreatie is. Hoe lichter van kleur, hoe minder (gewogen) banen in groen verblijf. Het Noordoosten kent weinig banen in de categorie groen verblijf. Meer banen creëren kan bijvoorbeeld door de Maas te benoemen als culturele grens.

De opgave: stad en land verbinden

Accentueer het bourgondische karakter en de gastronomie van Brabant en bied daarbij passende vormen van verblijf aan.

Uit bovenstaande economische en ruimtelijke analyse blijkt de opgave: stad en land verbinden. De concentratie (qua vrijetijdseconomie in termen van banen) ligt in de steden. Hoe kan ook het ommeland productief worden en de omgevingswaarde van de Zuiderwaterlinie benutten? Want om zinvolle koppelingen te maken tussen stad en land, moet het aanbod matchen met het DNA van het gebied.

Musea over de Zuiderwaterlinie

Mauritshuis, Willemstad
Monumentaal pand uit 1623. Rondom het Mauritshuis staat een beeldengroep over het afgeslagen beleg van Willemstad door de Franse troepen in 1793. Er staat ook een monument dat herinnert aan de mobilisatie van de militairen die hier in de Eerste Wereldoorlog gelegerd waren.

Museum de Roos, Geertruidenberg
Museum over de geschiedenis van de Stad. In de collectie onder meer het schilderij 'Slag bij de Doggersbank' uit 1781, waar luitenant-admiraal Zoutman tegen de Engelsen vecht. Zoutman is bijgezet in het familiegraf van zijn echtgenote, Adriana van Heusden (dochter van de rentmeester van de Prins van Oranje) in de Geertruidkerk.

Museum Het Gouverneurs-huis, Heusden
De kerncollectie van het museum bestaat uit objecten die de geschiedenis van het Land van Heusden en Altena weerspiegelen. Denk aan prenten en schilderijen, stad- en landkaarten, zoals de beroemde kaarten van Blaeu uit 1649.

De Citadel, 's-Hertogenbosch
Hier is het Brabants Historisch Informatie Centrum gevestigd. Er zijn verschillende prenten en schilderijen over de geschiedenis van Brabant te bewonderen.

Het Graafs Museum, Hampoort, Grave
Het Graafs museum heeft ook het Coehoornmortier. Dit is een kleine, draagbare mortier, voor het eerst gebruikt bij het beleg van Grave in 1674.

Beursplein, Bergen op Zoom
Het Geuzenlied 'Merck toch hoe sterck' verbeeld rondom het plein.

Markiezenhof, Bergen op Zoom
Portret van Spinola, één van de weinige bewaard gebleven portretschilderijen van de veldheer uit het eerste kwart van de 17de eeuw. Geschilderd door een leerling (?) van Pieter Paul Rubens (1577-1640).

Markiezenhof, Bergen op Zoom
Reusachtige replica (70 m²!) van de 18de eeuwse Franse maquette van Bergen op Zoom. Lodewijk de XV liet de maquette maken als 'triomfstuk' na zijn verovering van het onneembaar geachte Bergen op Zoom. Het biedt bezoekers de gelegenheid om terug te gaan in de tijd en te beleven hoe Bergen op Zoom er 260 jaar geleden uitzag: de stad, de fortificaties rond de stad, de directe omgeving met drie landforten en een waterschanse in 1747.

Breda 's museum
Vaste expositie over de geschiedenis van Breda in de Tachtigjarige Oorlog. Met onder meer een groot model van het Turfschip van Breda en zijn bemanning en maquettes van het kasteel van Breda en de vestingstad. Daarnaast belegeringskaarten, schilderijen, tekeningen en wapens uit deze belangwekkende periode in de geschiedenis. De relatie van de stad met het huis Oranje-Nassau gedurende deze periode vormt een rode draad in de nieuwe opstelling

Bastionder, 's-Hertogenbosch
Het Bastionder is een ondergronds informatiecentrum in Bastion Oranje, dat in 1634 als onderdeel van de Bossche vestingwerken is gebouwd. In het informatiecentrum komt het verhaal tot leven over de krijgsgeschiedenis van 's-Hertogenbosch en het landschap van het Groene Woud.

Het Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch
Hier is de stadsmaquette van 's-Hertogenbosch die de situatie in en rond de stad bij het beleg van 1794 toont, te bewonderen. Door middel van een projectie op de wand maken de bezoekers de inval van de Fransen van 1794 in 's-Hertogenbosch mee.

Het Graafs Museum, Hampoort, Grave
Archeologische vondsten, gravures, tekeningen, foto's, maquettes en nog vele andere zaken die de geschiedenis van de gemeente Grave vertellen.

Mariaheide, Veghel.
Mariaheide herbergt een gedenkteken ter herinnering aan de onderdrukking van de katholieke eredienst tijdens de Generaliteitsperiode (1648-1794), op de plaats van een voormalige schuurkerk.

*Ter verduidelijking zijn de vestingsteden uitvergroot.

Een kans voor riviercruises langs de vestingsteden van de Zuiderwaterlinie? Bron: www.kras.nl/cruise/riviercruise, 2016.

Opgaven voor de Zuiderwaterlinie

Hoe kunnen consumenten de Zuiderwaterlinie beter beleven? Hoe kunnen aanbieders een aantrekkelijk aanbod van vrijetijdsdiensten en -producten ontwikkelen dat aansluit op de wensen en behoeften van de consument? We geven achtereenvolgens aan welke potentie we zien als het gaat om de kwaliteiten van de omgeving, de belevingswaarde en de economische potentie van de Zuiderwaterlinie.

Cultureel erfgoed

Omgevingswaarde realiseer je door gebiedskwaliteiten te versterken en te ontsluiten. Dat draagt bij aan de identiteit en de leefbaarheid van de samenleving. Bij de ontwikkeling van de Zuiderwaterlinie zien we drie soorten gebiedskwaliteiten. De meest voor de hand liggende is het culturele erfgoed. Joks Janssen beschrijft in zijn essay (zie pagina 72 in dit boek) hoe de erfgoedsector zich een positie heeft verworven in het ruimtelijk beleid. De nota Belvedere is daarin een belangrijke stap geweest. Die geeft aan dat cultureel erfgoed te behouden is, door het in te zetten voor nieuwe functies op het vlak van wonen, werken en recreëren ('duurzame instandhouding'). Erfgoed wordt daarbij gezien als mogelijke bron van recreatieve en toeristische ontwikkeling⁴. Zoals gezegd biedt het materiële erfgoed van de Zuiderwaterlinie de fysieke content en inspiratie voor verhalen die de vrijetijdsindustrie toegankelijk en beleefbaar kunnen maken.

Natuur en waterbeheer

Bezuinigingen op natuur dwingen tot het zoeken naar nieuwe verdienmodellen. De vrijetijdssector maakt het mogelijk om geld te verdienen en bij te dragen aan de vermaatschappelijking van natuur⁵. In de Zuiderwaterlinie biedt de 'natte natuur' aanknopingspunten: de Biesbosch, de Zeeuwse Delta en het concept UiterWaardenRecreatie⁶. Het VROM-raadadvies pleit ervoor om investeringen in het cluster vrijetijd en toerisme te koppelen aan de grote overheidsopgaven van de 21ste eeuw, zoals het op orde brengen van de Nederlandse waterhuishouding.

Kunst verbeeldt de verhalen van de Zuiderwaterlinie

Het Brabants Kenniscentrum voor Kunst en Cultuur (BKCC) heeft zijn meerjarige programma het project 'Landkunst' verbonden met de Zuiderwaterlinie.

Landkunst laat elke keer op andere locaties langs de linie kunst zien. Die is geïnspireerd op de linie én geeft nieuwe perspectieven op en betekenissen aan het verleden. De eerste editie vond plaats in 2015 op een roemruchte plek bij Breda.

De Spinolaschans

Moerasflora op doek. Een moderne, kleurige totempaal. Verniste takken teruggelegd in het bos... en dat op deze plek die eeuwen geleden het strijdtoneel was tussen de Spanjaarden en Hollanders: de Spinolaschans. Dit meer dan vier eeuwen oude verdedigingswerk ligt tussen Terheijden en Breda. Het is tegenwoordig eigendom van Staatsbosbeheer.

Geest van de plek

Het project bracht de geschiedenis van de Spinolaschans tot leven. Zo droeg het bij aan de beleving en bekendheid van de Zuiderwaterlinie: aan haar cultuurhistorisch erfgoed én aan haar natuurlijke rijkdom. Want de kunstwerken van zeven kunstenaars vertelden de verhalen van de Zuiderwaterlinie en de Spinolaschans in het bijzonder. Ze reageerden namelijk op de 'geest van de plek'.

Onder meer in het kader van het programma 'Ruimte voor de rivier'⁷ wordt gezocht naar cross-overs. Een goed voorbeeld daarvan is het project 'Een dijk van een Delta'⁸. Dat brengt diverse landschappen en watergebieden onder de aandacht met behulp van regionale beeldverhalen. Toeristische partijen en lokale besturen werken hier nauw samen aan arrangementen die bezoekers langs de mooiste natuurgebieden leiden.

Belevingswaarde

Alleen goede diensten en producten leveren is niet meer genoeg. Het gaat om het creëren van unieke ervaringen en belevingen. De moderne consument is geen passieve actor die slikt wat hij of zij krijgt voorgeschoteld. Consumenten nemen een producerende rol op zich; ze maken content en delen die via het web. De actieve consument raadpleegt zelf en maakt deel uit van community's rondom

content. Dat betekent dat je de klant of gast serieus moet nemen, moet betrekken bij jouw product- of dienstontwikkeling en dat je de dialoog aangaat. Zo zorg je dat je die waardevolle gebruikerskennis benut. Voortschrijdende digitalisering en de ontwikkeling van de netwerksamenleving maken dit alleen maar meer urgent.

En dan is daar het belang van authenticiteit. Voor ondernemers betekent dit: waarmaken wat je belooft, het 'waarom' van je bedrijf helder en transparant communiceren en dit tot uiting brengen in je product of dienstenaanbod. Juist de Zuiderwaterlinie biedt met haar natuur, erfgoed, water en bijbehorende verhalen veel mogelijkheden voor authentieke ervaringen.

Houtskool, Landart op de Spinoloschans. Bron: BKCC, 2016.

⁴ Zie: Masterplan cultuurhistorisch toerisme (1989), de nota Ondernemen in toerisme (1990), de nota Werken aan concurrentiekracht (1996), Een zee van cultuur (1997) en De toeristische stad (1999).
⁵ Zie: SynergieProgramma Natuur en Gastvrij Ondernemen (7 september 2015). Verkregen via: www.pretwerk.nl/topnieuws/synergieprogramma-natuur-en-gastvrij-ondernemen/38343
⁶ Zie: UiterWaardenRecreatie. Gewild maar geremd. (januari 2014). Verkregen via: www.innovationetwerk.org/nl/bibliotheek/rapporten/579/ConceptwijzerUiterWaardenRecreatieGewildmaargeremd
⁷ Zie: www.ruimtevoordrivier.nl
⁸ Zie: Ondernemen in een Dijk van een Delta. Verkregen via: www.panoven.com/cms/img_upload_bestanden/DveD%20download.pdf

Jeroen Akkermans, horecaondernemer in De Heen (gemeente Steenbergen)

'De authenticiteit van de plek staat voorop'

"Waarom we investeren in het sluisencomplex Beneden Sas en het gebied daaromheen? Dit gebied kent zó veel mooie plekjes en verhalen. Die moeten worden verteld! Ik ben hier geboren, speelde er als kind. Ik kocht met mijn broer in 2013 één van de twee sluispanden van Natuurmonumenten. Hier dronken schippers vroeger een borrel, wachtend op het getij. Nu is het een huiskamerrestaurant en vakantiewoning. Het sluisje en de dijken zijn en blijven een primaire waterkering. Dat maakt dat er 'don'ts' zijn. Gelukkig zijn er ook veel 'do's'."

"De bunker uit de Tweede Wereldoorlog is omgebouwd tot informatiecentrum. We gaan off-road rolstoelen faciliteren met rupsbanden om de natuurgebieden toegankelijker te maken. Er komt een app met thematische routes: moderne middelen die de cultuurhistorie, natuur en streekverhalen dichtbij brengen. Zonder dat het een kermis wordt: de authenticiteit van de plek staat voorop."

Economische waarde: drie aandachtspunten in het beeldverhaal

De vrijetijdseconomie creëert werkgelegenheid, inkomen en winst. Wij pleiten ervoor om een kapstok te ontwikkelen voor de Zuiderwaterlinie. Een kapstok die helpt de gebiedswaarden, klantwaarden en bedrijfswaarden in samenhang te doordenken op nationaal, regionaal en lokaal niveau. Een kapstok die met partijen uit het gebied wordt ontwikkeld, en waarop stakeholders kunnen aanhaken. Aanknopingspunten daarvoor bieden de Brabantbrede beeldverhalen⁹ en het verhaal van de Zuiderwaterlinie dat ook betrekking heeft op de grote vestigingssteden 's-Hertogenbosch, Breda en Bergen op Zoom.

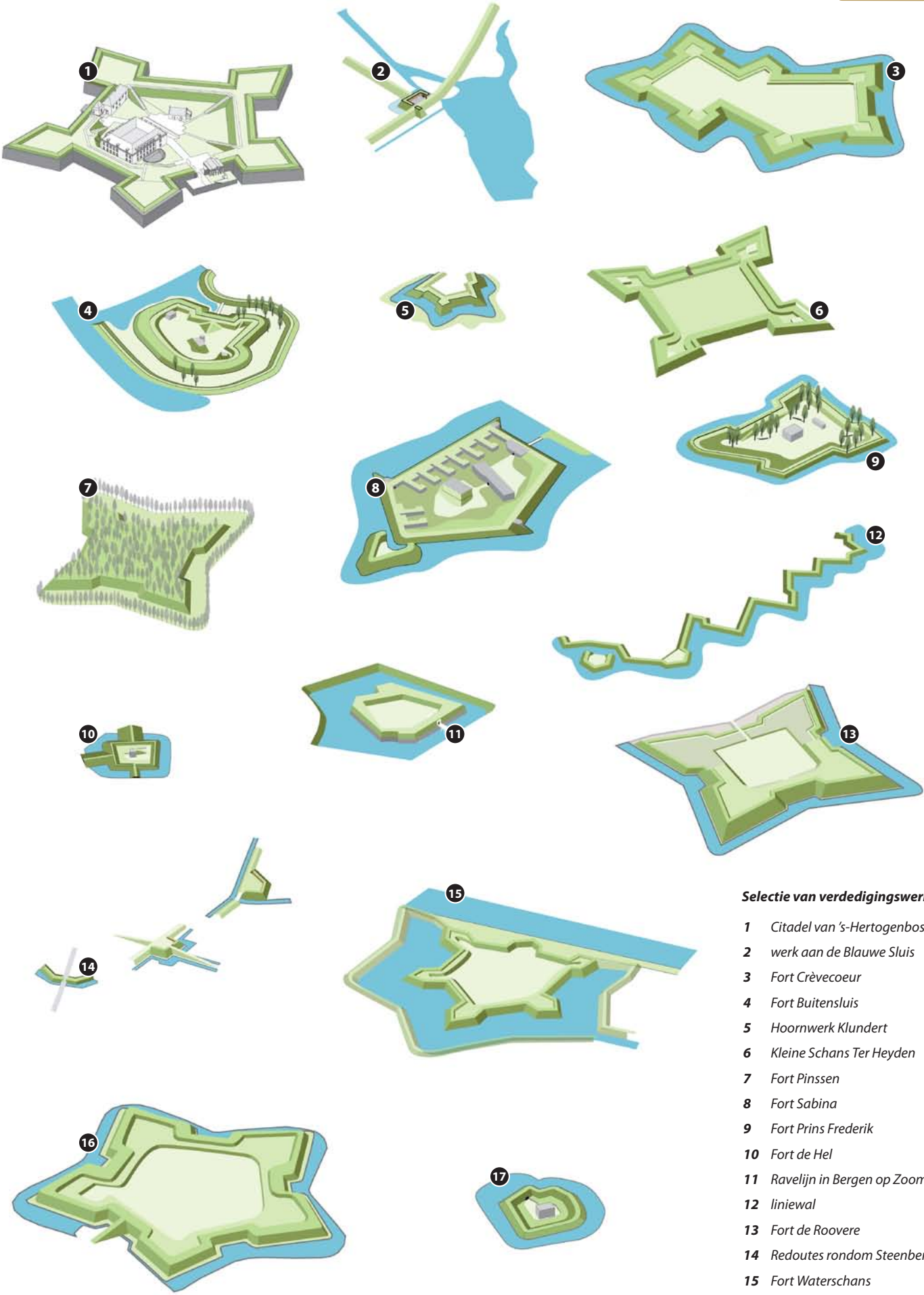
Hoe pak je dat aan? Hoe faciliteer je ondernemers daarin? Beeldverhalen bieden drie centrale aandachtspunten in de ontwikkelingsstrategie.

1. Afbakening van het gebied

Voor een programma als de Zuiderwaterlinie is het van belang om strategische verbindingen te leggen met de regionale gebiedsopgaven. Eén zo'n opgave is te bepalen welk gebied die regio omvat en op welke regionale agenda's die moet aansluiten. Hoe gaan we daarbij om met grenzen en bevoegdheden? De afbakening van de Zuiderwaterlinie is zo'n vraagstuk. Nu praten we over het gebied langs de Maas tot aan Zeeland. De provincie Noord-Brabant moet zich nu als initiatiefnemer beperken tot haar eigen grondgebied. Dat is op zich verstandig, om te voorkomen dat er ruzie ontstaat met de burens. Echter, het risico bestaat dat je zo kansen over het hoofd ziet. Bijvoorbeeld initiatieven die zich elders in het rivierengebied afspelen, zoals bij de Limes of de Hollandse Waterlinie. Maar ook grote toeristische trekkers als Kinderdijk, de Biesbosch en de Zeeuwse kust zijn uitermate relevant.

In de praktijk van regionale ontwikkeling is het inmiddels gemeengoed om ons niet meer strikt tot een geografisch gebied te beperken, maar veel meer te kijken naar netwerken. Het is de uitdaging om die ondernemers te betrekken die actief een bijdrage willen leveren aan de ontwikkeling van vrijetijdsmarkten rond de Zuiderwaterlinie. Waar die ondernemers gevestigd zijn, doet er dan niet zoveel toe. Een goed voorbeeld speelt zich af in Noordoost-Brabant. De ondernemersvereniging Stichting Maasmeanders legt daar relaties aan met de Maashorst en het Maasheggengebied. Bij de gebiedsontwikkeling rond de Biesbosch worden ook Waterpoort en Dordrecht meegenomen. Om effectief te zijn – en niet permanent aan alle tafels aan te schuiven – adviseren wij regelmatig tegen het licht te houden in welke initiatieven en samenwerkingsverbanden men actief participeert. Omdat het bij de Zuiderwaterlinie gaat om een ontwikkeling van de vrijetijdseconomie langs een lijn, moet de zoektocht naar stakeholders aansluiten bij die lijn. Aangezien de meeste kracht zit in de vestigingssteden, zouden zich rond die steden netwerken van ondernemers kunnen vormen. Die leggen daarbij nadrukkelijk de link met ondernemers in het landelijk gebied en aanpalende gebieden buiten Brabant. Het is de grote opgave om koplopers op te sporen en hen te verleiden een rol te spelen in het verhaal van de Zuiderwaterlinie.

⁹ Zie: Telos in samenwerking met Fabric en Bureau Geo-informatie van de provincie Noord-Brabant (3 april 2014). Rapportage Vrijetijdseconomie: kansen voor Brabant. Verkrijgbaar via: www.telos.nl/Publicaties/PublicatiesRapporten/276295.aspx. Pagina 74 en verder behandelen de verhaallijnen.

Selectie van verdedigingswerken

- 1 Citadel van 's-Hertogenbosch
- 2 werk aan de Blauwe Sluis
- 3 Fort Crèvecoeur
- 4 Fort Buitensluis
- 5 Hoornwerk Klundert
- 6 Kleine Schans Ter Heyden
- 7 Fort Pinssen
- 8 Fort Sabina
- 9 Fort Prins Frederik
- 10 Fort de Hel
- 11 Ravelijn in Bergen op Zoom
- 12 liniewal
- 13 Fort de Roovere
- 14 Redoutes rondom Steenbergen
- 15 Fort Waterschans
- 16 Fort Henricus
- 17 Fort Bovensluis

Hadrians Wall, een belangrijke toeristische trekpleister met een wandelroute van kust naar kust. Bron: hadrianswallcountry.co.uk, 2015.

2. De keuze van een verhaal

De eigenheid van het gebied, zowel de unieke huidige situatie als het wensbeeld, laat zich het best vangen in een combinatie van beelden en woorden: in een beeldverhaal. Het ontwikkelen van regionale (beeld) verhalen prikkelt investeerders, producenten en bestuurders om toekomstscenario's te bedenken en die samen te verwezenlijken. In het ideale geval koppelen deze beelden en verhalen de aanwezige ruimtelijke kwaliteiten met nieuwe economische kansen. Daarbij functioneren ze als smeermiddel tussen diverse sectoren¹⁰. De regionale beelden en verhalen moeten daarbij wel verbeeld en geschreven worden door partijen die er concreet belang bij hebben. De kracht van het beeldverhaal schuilt in de manier waarop relevante actoren het zich eigen maken¹¹. De verhalen moeten verankerd raken; gezamenlijk de momenten in het beleidsproces beleven, dat is essentieel. "Weet wat betrokkenen belangrijk vinden en ken geen angst voor complexiteit", is de boodschap van Hajer *et al.* (2010).

Behalve dat het verhaal aansprekend en uniek is, moet het ook als kapstok kunnen fungeren en op meerdere plaatsen zichtbaar kunnen zijn. Voorbeelden van goed gebruik van verhalen langs een linie zijn de Nieuwe Hollandse Waterlinie, de Hadrianuswal, de Märchenroute, Route der Industriekultur en Route 66.

Welke internationaal aansprekende verhalen kunnen we koppelen aan de Zuiderwaterlinie? Het belangrijkste aanknopingspunt is *Nederland Waterland*. Het water bepaalt de identiteit van Nederland, zeker op internationaal niveau. De manier waarop Nederland door de eeuwen heen omgaat met het water, de nieuwe ontwikkelingen rond watermanagement en de bijzondere ecologische kwaliteiten van

Nederland Waterland, inspireren veel bezoekers. Kennis-, congres- en vermaakstoerisme lopen hier door elkaar en profiteren van elkaar. Het water is verbonden met het landschap, met een nieuwe kenniseconomie, met vormen van mobiliteit, met nieuwe verblijfsaccommodaties, met recreatie, met de architectuur. Vanuit dat perspectief bieden de verbindingen met het nabijgelegen Kinderdijk, de haven van Rotterdam, de Deltawerken en de Hollandse Waterlinie kansen.

3. Alliantievorming

Sectoren zoals cultuur, natuur en ruimte zien in de vrijetijdssector kansen voor partnership.

Het smeden van allianties is een centrale opgave

De vrijetijdssector zelf beseft dat ook. Het smeden van allianties is dan ook een centrale opgave voor het programma van de Zuiderwaterlinie. In Noord-Brabant is het zoeken naar wederzijds voordeel of synergie gemeengoed geworden¹². De Agenda van Brabant, de bestuursakkoorden en beleidsvisies van de afgelopen decennia zijn ervan doorspekt. In de praktijk blijft het bouwen van effectieve allianties niet eenvoudig en vergt veel inspanning. De afgelopen jaren is in het kader van onder meer plattelandsontwikkeling, green deals, de herbestemming van kerken door lokale gemeenschappen en de nota Belvedere een rijke praktijk ontstaan van succesvolle en minder succesvolle aanpakken. Zowel binnen als buiten Brabant. De drie belangrijkste leerpunten? Er moet een gevoel van urgentie zijn, partijen moeten samenwerken in wederzijds vertrouwen en er is leiderschap, lef en inventiviteit nodig.

Verbinden: verhalen (erfgoed), beleving en bedrijven

Kapstok

Concluderend: de kracht zit in de vestigingssteden van de Zuiderwaterlinie. Daar zijn de meeste banen en daar ligt het grootste ontwikkelvermogen. De opgave is de steden te verbinden met de Zuiderwaterlinie, daarbij een link te leggen met de dominante gebiedsagenda's en de gebieden buiten Noord-Brabant. Om die verschillende elementen bij elkaar te brengen en richting te kunnen geven, is een robuuste kapstok nodig. De verhalen van de linie kunnen daarvoor de basis vormen. De kapstok heeft de vestigingssteden als knooppunten. Daaromheen ontwikkelen zich diverse vrijetijdsactiviteiten in netwerken, die schakelen met omgevingswaarde en regionale gebiedsagenda's.

Overallperspectief

Uiteraard is er behoefte om quick wins te realiseren. Denk aan zaken als een langeafstandspad, wandel- en fietsroutes en sportevenementen langs (een deel van) de Zuiderwaterlinie. Deze voorbeelden laten de ontwikkelingsmogelijkheden van de Zuiderwaterlinie zien en dragen positief bij aan netwerkontwikkeling. Een aandachtspunt daarbij is bestaande en nieuwe initiatieven goed te framen en in te passen in het overallperspectief van de Zuiderwaterlinie.

Niet door er allerlei eisen aan te stellen en ze te belasten met nieuwe overlegstructuren, maar door vanuit het kader meerwaarde te bieden. Bijvoorbeeld door goede verhalen te ontwikkelen, door kennis en kunde te bieden over de (door)ontwikkeling van vrijetijdsactiviteiten en door een communicatieplatform ter beschikking te stellen.

Inspiratie

Voor de ontwikkeling van een robuuste kapstok is een gedeeld perspectief nodig. Het gevaar is dat het beleidskader die kapstok wordt en vervolgens ondernemers zoekt die door het beleidshoepeltje willen springen. Wij geloven hier niet in en de praktijk laat zien dat ondernemers daar meestal allergisch voor zijn. Het wél nodig om ondernemers een concreet en inspirerend perspectief voor te houden. Beelden en verhalen kunnen voor die inspiratie zorgen en de basis zijn waarop samen met ondernemers de kapstok wordt ontwikkeld. Regionale beeldverhalen en de nieuwemarktenbenadering¹³ bieden voldoende input voor de inrichting van het proces. Een aantal 'tafels' rond de knooppunten van de kapstok kunnen het concrete begin vormen. We denken dan aan Water en logistiek in de Delta, Natuur rond de Biesbosch, Cultuur in 's-Hertogenbosch en Agro & Food in Noordoost-Brabant. Voor productontwikkeling is het van belang om naast erfgoed- natuur- en waterbeheerpartijen ook commerciële bedrijven te betrekken.

Tot slot: de essentie van de ontwikkelingsstrategie voor de Zuiderwaterlinie is het verbinden van de verhalen, locaties en ondernemers. Dat is een proces van vallen en opstaan dat veel tijd zal vergen. Om daarin focus te houden, is een langetermijnblik nodig. De stip op de horizon. Zo werkt de Internationale Bauaustellung (bekend van het Ruhrgebied en nu geland in Parkstad) in tien jaar tijd toe naar een tentoonstelling van aansprekende projecten. De Nieuwe Hollandse Waterlinie en Koloniën van Weldadigheid (Veenhuizen) hebben plaatsing op de Wereld Erfgoedlijst van Unesco als doel gekozen¹⁴. Andere gebieden kiezen voor de organisatie van een groot evenement. Het gaat bij dit soort projecten naast het eindresultaat om de ontwikkeling van een gezamenlijk perspectief. ■

¹⁰ Zie: VROM-Raad (2006). Groeten uit Holland, qui è fantastico! Den Haag: VROM-raad. En zie: STIRR: Kennisprogramma Regionale Beeldverhalen.

¹¹ Zie: Hajer, M. van 't Klooster, S. & Grijzen, J. (2010, p. 294-298). Sterke verhalen. Hoe Nederland de planologie opnieuw uitvindt. ¹² Telos (2009).

Afstand en Betrokkenheid. Perspectieven op duurzame gebiedsontwikkeling. Tilburg: Telos. Verkrijgbaar via: www.telos.nl/Publicaties/128326

¹³ Nieuwe Markten Benadering ontwikkeld door Telos: zie rapportage Nieuwe Markten in het Brabantse Land. Verkrijgbaar via: www.telos.nl/Publicaties/PublicatiesRapporten/120432.aspx?t=Nieuwe+Markten+in+het+Brabantse+Land%3b+waardecreeatie%2c

¹⁴ New Dutch Waterline & Defence Line of Amsterdam (2015) Report International Expert Meeting on World Heritage Nominations New Dutch Waterline & Defence Line of Amsterdam.

Erfgoed en economie

Ruim een kwart van alle vakantiegangers in Europa geeft aan dat cultuurhistorie medebepalend is in de bestemmingskeuze. De uitgaven aan 'short breaks' zijn alleen al in Noord-Brabant goed voor € 175.392.000. Zakelijk toerisme meegeteld komt dat zelfs op € 339.207.000. Het is echter niet alleen de vrijetijdseconomie die profiteert van ontwikkelingsgericht erfgoedbeleid.

Zo komt 27,5 % van de waarde van de Europese bouwsector uit renovatie en onderhoud. En een recente dissertatie laat zien dat het vestigingsklimaat voor huishoudens aantrekkelijker wordt als er is geïnvesteerd in behoud of herbestemming van cultureel erfgoed.

Multiply-effect

Vooraf bij historische binnensteden heeft dat impact op de woningprijzen van de eigen gemeente en de omliggende gemeenten. Zo tonen casestudies aan dat de woningprijzen rondom de Westergasfabriek in Amsterdam 5 tot 10% meer zijn gestegen dan elders. De toegenomen aantrekkingskracht geldt met name voor hoger opgeleiden en brengt vervolgens een multiply-effect teweeg: de hogere inkomensgroepen trekken nóg meer mensen uit die groep aan. Niet alleen particulieren, ook jonge (vooral creatieve) bedrijven vestigen zich graag in de buurt van karakteristieke erfgoedlocaties.

Investerings verdienen zich terug

Bescheiden investeringen als in een langeafstandswandelpad verdienen zich in een tijd van 2 à 3 jaar al terug. En het multiply-effect van investeringen in erfgoed is groot. 's-Hertogenbosch is daar een mooi voorbeeld van: het gemeentelijk investeringsplan vestingwerken van € 13,4 miljoen genereert investeringen door anderen tot een totaal van € 55,4 miljoen. Dat is een factor 3 à 4.

1) M. van Duijn, Location Choice, Cultural Heritage and House Prices (dissertatie), mei 2013.

De binnenstad van Breda met de reconstructie van het waterfront in 2006 Bron: www.breda.nl/data/files/dsc_0201.jpg, 2016.

Fort Sabina Henrica, Stelling van Willemstad

Begin negentiende eeuw viel een groot deel van Europa onder gezag van keizer Napoleon. Zo ook de Bataafse Republiek, zoals Nederland toen heette. Overblijfselen uit die Franse tijd zijn ook nu nog in Brabant te zien. Fort Sabina bijvoorbeeld. Napoleon bouwde dit fort in 1811 als onderdeel van de kustverdediging tegen de Engelsen. Aan zowel de Hollandse als de Brabantse kant van het Volkerak verzezen in totaal vijf forten. 'De Ruijter' is de naam voor het Brabantse verdedigingswerk in de Sabina Henricapolder.

Honderd jaar later, in 1913, verandert de naam in 'Fort in den Sabina Henricapolder', kortweg 'Sabina'. Het fungeerde sindsdien als verdediging tegen vijandelijke vloottenheden en maakte deel uit van de Stelling van het Volkerak en Het Hollandsch Diep, uit de Vestingwet van 1874.

In de Tweede Wereldoorlog zocht de burgerbevolking enige tijd dekking in het fort. In de jaren vijftig en zestig deed het nog dienst als munitieopslag. In 1981 kocht Staatsbosbeheer Fort Sabina. Fort Sabina is het grootste fort van Noord-Brabant. Samen met Fort de Hel (eveneens bij Willemstad) en Fort Prins Frederik (aan de Zuid-Hollandse zijde van het Volkerak) is het één van de slechts drie forten in Nederland die in de zogenaamde Tour Modèle-stijl zijn gebouwd. Daarmee is het één van de belangrijkste onderdelen van de Zuiderwaterlinie en bovendien nog duidelijk herkenbaar en beleefbaar.

Eendracht maakt macht. Bron: www.wageningenur.nl, 2015.

5. Ruimtelijk DNA

Eendracht maakt macht

Marco Vermeulen, ruimtelijk ontwerper Studio Marco Vermeulen (SMV)

Eeuwenlang werden de Brabantse vestingsteden afzonderlijk verdedigd. Nadeel was de mogelijkheid tot omsingeling en belegering. De steden waren ook te passeren in een opmars naar Holland. Het idee achter de Zuiderwaterlinie is even eenvoudig als doeltreffend. Door de steden te verbinden met inundatievlakten en verdedigingswerken op de accessen te bouwen, ontstond er een landsbrede waterlinie met de Brabantse steden als bolwerken. Nu was belegering niet meer mogelijk en kon via de Hollandse zijde de bevoorrading altijd doorgaan. Troepen achter de linie konden zich eenvoudiger verplaatsen naar het strijdtoneel. Voor de toekomst van de Zuiderwaterlinie spelen verbindingen opnieuw een hoofdrol.

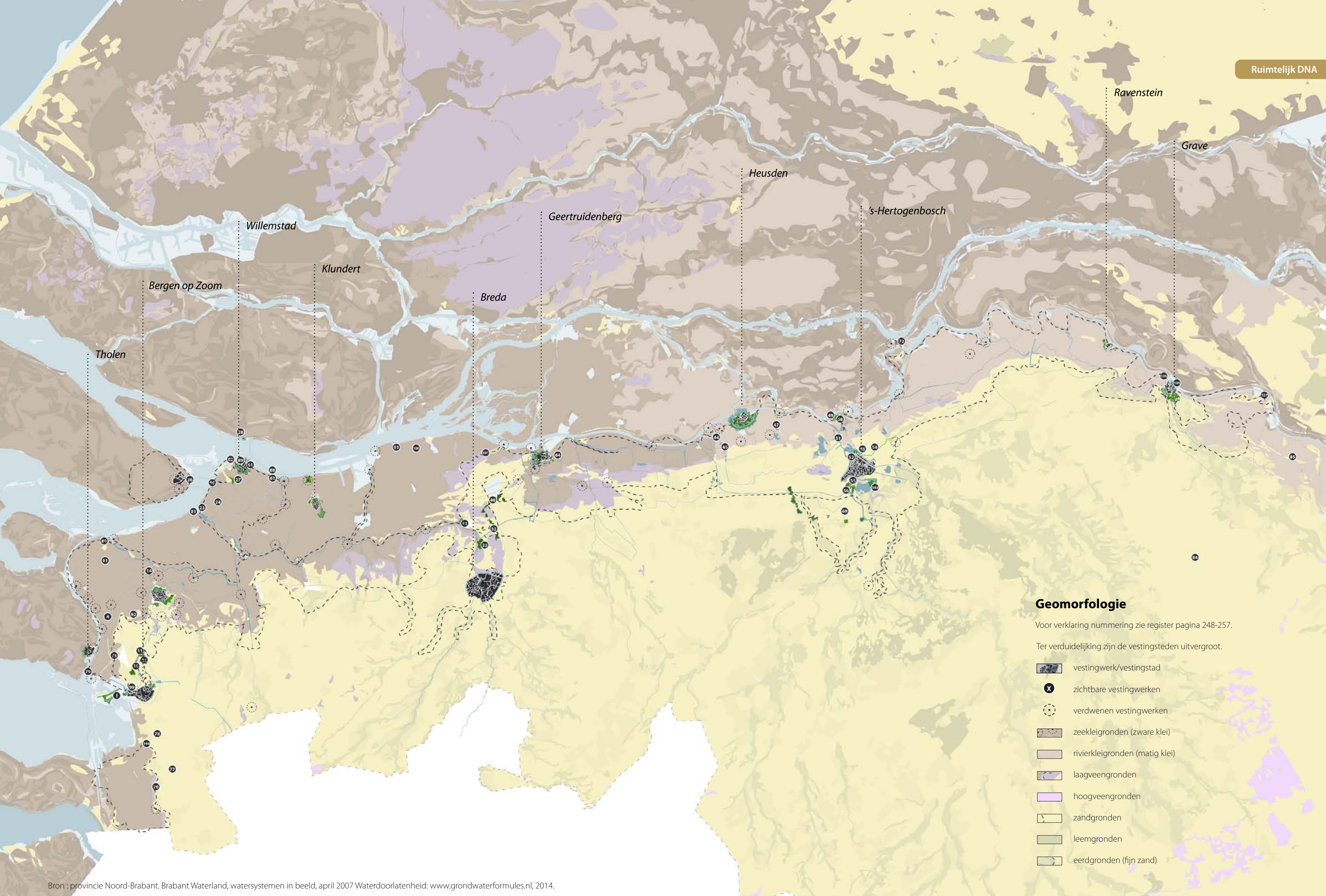
Het gaat daarbij deels om nieuwe fysieke verbindingen tussen natuurgebieden en historische bezienswaardigheden. Maar het gaat ook om een gedeelde identiteit die bestaande vestingwerken, landschappen en activiteiten samenbrengt onder de noemer Zuiderwaterlinie. Net zoals Route 66 glans (en daarmee een economische impuls) geeft aan een hele reeks locaties langs een weg dwars door de Verenigde Staten, zo zal ook het onderdeel zijn van de Zuiderwaterlinie glans geven aan vestingsteden, natuurgebieden, horeca en leisure.

Drie perspectieven

We beschrijven drie perspectieven voor het opnieuw in stelling brengen van de Zuiderwaterlinie. In het eerste perspectief benoemen we de kansen voor

een unieke, 150 kilometerlange landschaps- en natuurontwikkelingszone. In het tweede perspectief ontrafelen we het ruimtelijk DNA van de fortificaties, zodat die opnieuw tot leven kunnen worden gewekt. Tot slot schetsen we een toekomstbeeld waarbij we het bewegen langs de linie tot beleving verheffen. Het samenvoegen van perspectief 1 (de vlakken), perspectief 2 (de punten) en perspectief 3 (de lijnen) resulteert in een onderscheidend (toekomstig) recreatief landschap van formaat waar landschappelijke en cultuurhistorische waarden hand in hand gaan. Een landschap dat niet alleen een militair meesterwerk markeert en een natuurlijk fenomeen is, maar tegelijkertijd een nog steeds voelbare religieuze en culturele scheidslijn die door Nederland loopt.

Geomorfologie

Voor verklaring nummering zie register pagina 248-257.

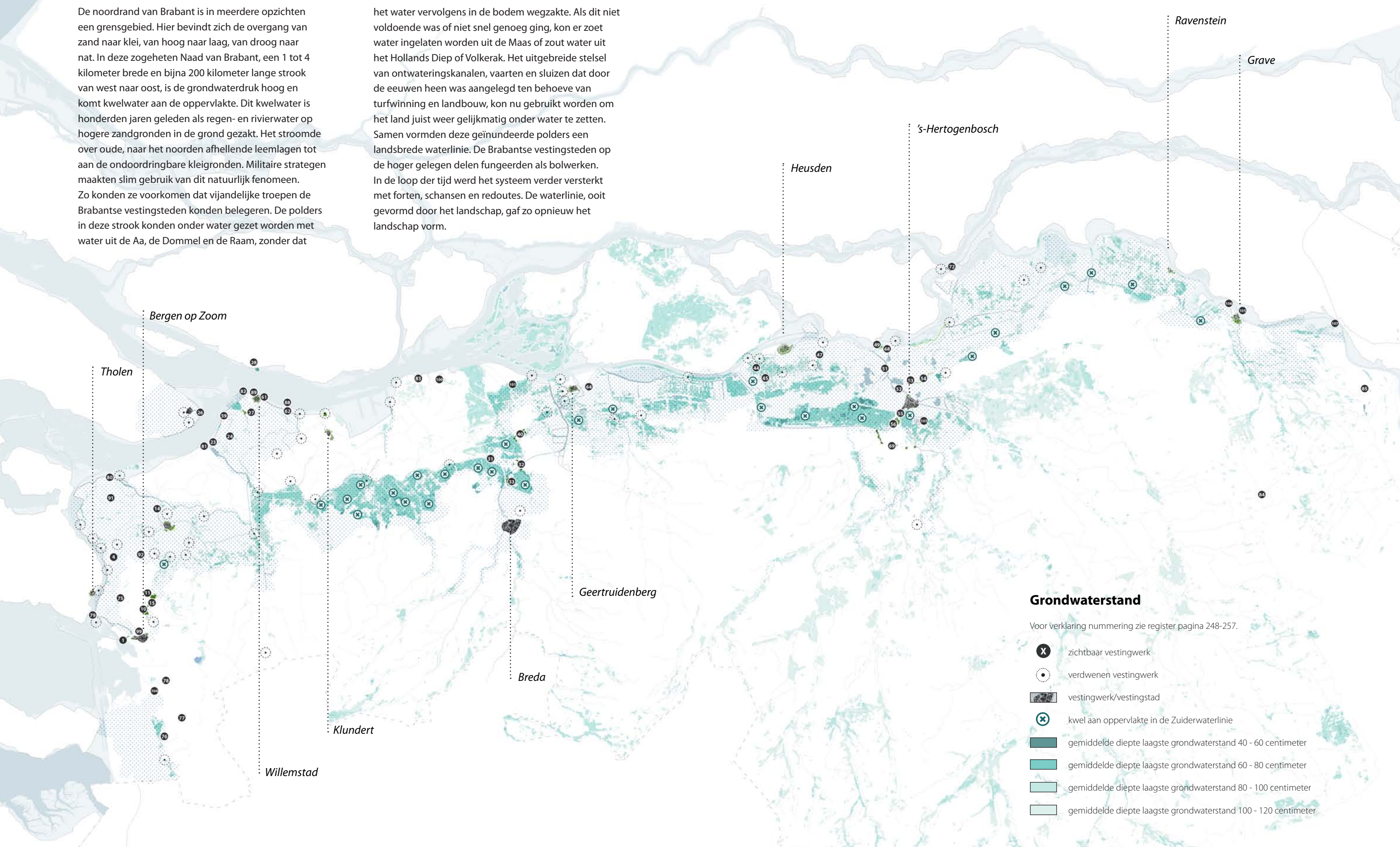
Ter verduidelijking zijn de vestingsteden uitvergroot.

- vestingwerk/vestingstad
- zichtbare vestingwerken
- verdwenen vestingwerken
- zeekleigronden (zware klei)
- rivierkleigronden (matig klei)
- laagveengronden
- hoogveengronden
- zandgronden
- leemgronden
- eerdgronden (fijn zand)

De noordrand van Brabant is in meerdere opzichten een grensgebied. Hier bevindt zich de overgang van zand naar klei, van hoog naar laag, van droog naar nat. In deze zogeheten Naad van Brabant, een 1 tot 4 kilometer brede en bijna 200 kilometer lange strook van west naar oost, is de grondwaterdruk hoog en komt kwelwater aan de oppervlakte. Dit kwelwater is honderden jaren geleden als regen- en rivierwater op hogere zandgronden in de grond gezakt. Het stroomde over oude, naar het noorden afhellende leemlagen tot aan de ondoordringbare kleigronden. Militaire strategen maakten slim gebruik van dit natuurlijk fenomeen. Zo konden ze voorkomen dat vijandelijke troepen de Brabantse vestingsteden konden belegeren. De polders in deze strook konden onder water gezet worden met water uit de Aa, de Dommel en de Raam, zonder dat

het water vervolgens in de bodem wegzakte. Als dit niet voldoende was of niet snel genoeg ging, kon er zoet water ingelaten worden uit de Maas of zout water uit het Hollands Diep of Volkerak. Het uitgebreide stelsel van ontwateringskanalen, vaarten en sluizen dat door de eeuwen heen was aangelegd ten behoeve van turfwinning en landbouw, kon nu gebruikt worden om het land juist weer gelijkmatig onder water te zetten. Samen vormden deze geïnundeerde polders een landsbrede waterlinie. De Brabantse vestingsteden op de hoger gelegen delen fungeerden als bolwerken. In de loop der tijd werd het systeem verder versterkt met forten, schansen en redoutes. De waterlinie, ooit gevormd door het landschap, gaf zo opnieuw het landschap vorm.

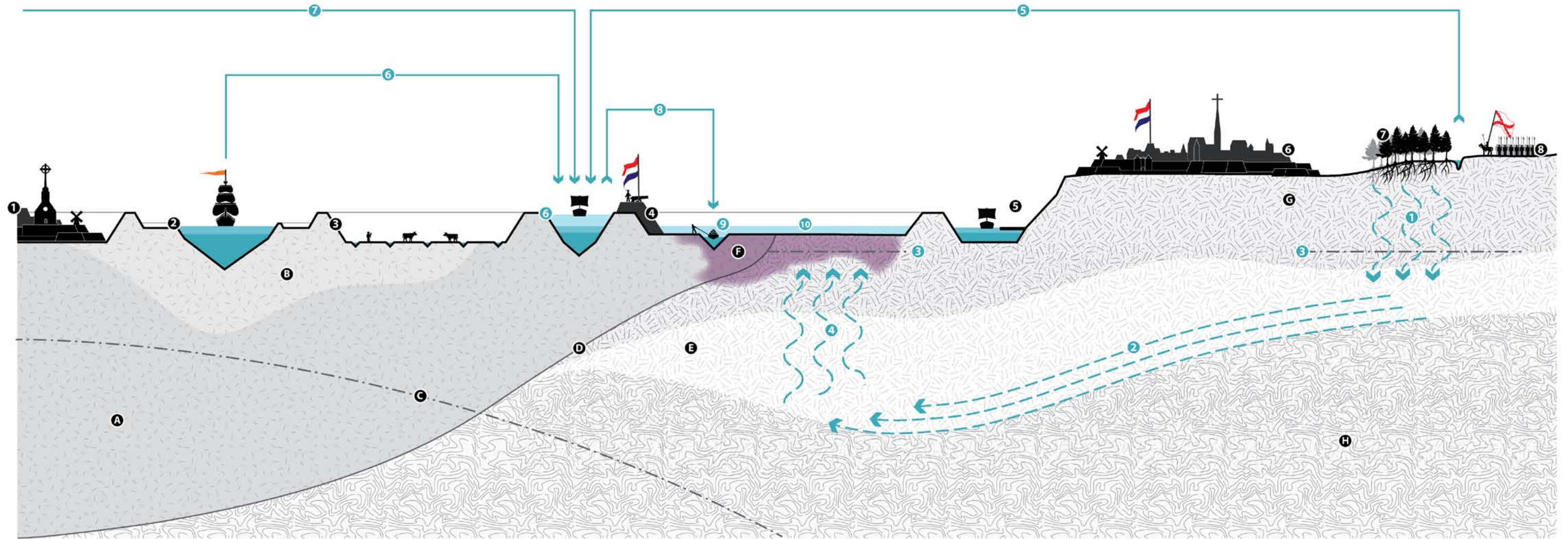

Grondwaterstand

Voor verklaring nummering zie register pagina 248-257.

- zichtbaar vestingwerk
- verdwenen vestingwerk
- vestingwerk/vestigstad
- kwel aan oppervlakte in de Zuiderwaterlinie
- gemiddelde diepte laagste grondwaterstand 40 - 60 centimeter
- gemiddelde diepte laagste grondwaterstand 60 - 80 centimeter
- gemiddelde diepte laagste grondwaterstand 80 - 100 centimeter
- gemiddelde diepte laagste grondwaterstand 100 - 120 centimeter

1. Op de overgang van het relatief hoog en droog gelegen dekzandplateau naar de rivier- en zeeleigebieden die ten noorden liggen daarvan, is sprake van een sterke kweldruk. Dit water is honderden jaren geleden als regen- en rivierwater op hogere zandgronden in de grond gezakt tot de slecht doordringbare leemlaag eronder.
2. Deze leemlaag helt licht af naar het noorden, zodat het grondwater doorstroomt tot de ondoordringbare kleigronden.
3. Het regenwater (1) stroomt voortdurend via de leemlaag naar de kleigronden. Dat stuwt het water hier omhoog. Het gesloten systeem dat zo ontstaat, zorgt dat de grondwaterstand (3) op gelijke hoogte blijft. Doordat de zandgronden hoger liggen, komt het grondwater bij deze grens omhoog: de wet van de communicerende vaten.
4. Deze kweldruk manifesteert zich het duidelijkst op de zogenaamde Naad van Brabant: de overgangen van zand/veen naar klei in een langerekte zone tussen Woensdrecht en 's-Hertogenbosch. In deze strook komt een grote hoeveelheid kwelwater aan de oppervlakte. Door de hoge grondwaterstand is het inunderen van deze polders gemakkelijker, het water zakt niet de bodem in.

5. Via beken komt het water in de grotere stromen terecht. Zoals de Dommel, de Essche Stroom, de Zoom, de Aa en de Boven Mark.
6. In sommige stromen wordt het inundatiewater gebufferd alvorens te inunderen. De Steenbergse Vliet, de Mark, de Donge en de Dieze zijn voorbeelden hiervan.
7. Mocht de waterstand in deze stromen te laag zijn, dan kon men in West-Brabant tijdens vloed zeewater inlaten en bufferen in verschillende stromen, zoals de Mark en de Steenbergse Vliet.
8. Via inundatiesluizen stroomt het water uit de buffers in de polders.
9. Via sloten en kreken, en soms ook via turfvaarten (zoals in West-Brabant en 's-Hertogenbosch), kan het water de polders in.
10. De polders komen tot een diepte van 30 tot 60 centimeter onder water te staan: te diep voor de infanterie, maar te ondiep voor boten.

1. De steden van Holland en Zeeland, beschermd door de grote wateren.
2. Het Hollands Diep en de Maas, de belangrijkste transportroute.
3. Laaggelegen kleipolders.
4. Redoute voor de bescherming van de inundatiesluis tegen de vijand én tegen lokale boeren die hun land wilden beschermen.
5. Alle vestingsteden zijn (voor de bevoorrading) via kleinere stroompjes en rivieren verbonden aan de grote wateren.
6. Frontierstad gebouwd op de zandgronden. (Zie kaart: 'Connectie met het landschap: ondergrond')
7. Productiebos met naaldbomen. Hiervoor waren de zandgronden erg geschikt. Dit hout gebruikten ze voor scheepsbouw in Zeeland en Holland. Voorbeelden van deze bossen: de Wouwse Plantage en het Mast(!)bos in Breda.
8. Spaanse troepen.

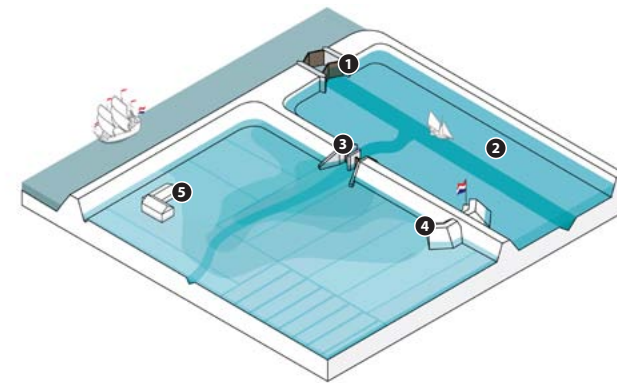
- A. Zware (zee) klei.
- B. Rivierklei.
- C. Diepte zoet-zout grensvlak van het grondwater.
- D. De Naad van Brabant. Dit is een 1 tot 4 kilometer brede en 175 kilometer lange strook die door Noord-Brabant loopt, van west (Ossendrecht) naar oost (Maashees). Deze strook wijkt af van het omliggende landschap en vormt een scheidslijn tussen de zandgrond in het zuiden en de kleigrond in het noorden.
- E. Zandgronden, watervoerende laag.
- F. Laagveengronden.
- G. Dekzandgronden.
- H. Moeilijk doordringbare leemgronden.

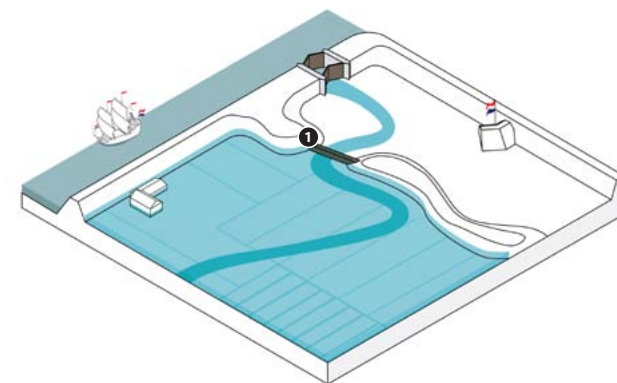
De delta van Nederland en haar positie in het afwateringsgebied. Bron: H+N+S, 2015.

Vier manieren van inunderen

1. Inundatiesluis vanuit de rivier

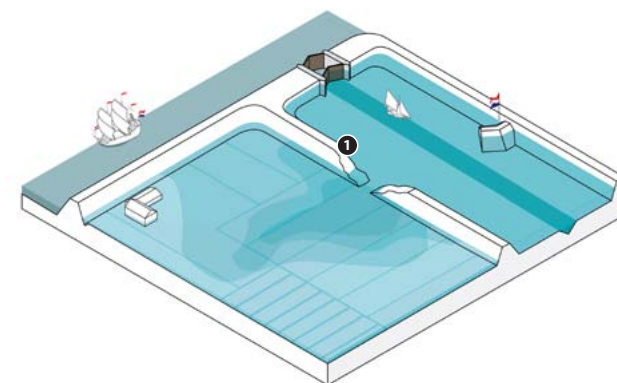
1. Een sluis stremt de waterafvoer van de rivier, het water stijgt.
2. In de rivieren wordt het water gebufferd, totdat het nodig is om de polders te inunderen.
3. Via een inundatiesluis komt water de polder in.
4. Een redoute beschermt de inundatiesluis die alleen te bereiken is via de dijken (accessen).
5. Boerderijen en landbouwgrond zijn onbruikbaar.

2. Damsluis

Als de te inunderen polder in een doorstroomgebied lag van bijvoorbeeld een beek of rivier, bouwden ze simpelweg een dam in de stroom. Deze zogenoemde damsluis hield het water (voor een deel) tegen zodat het achterliggende land onder water stroomde.

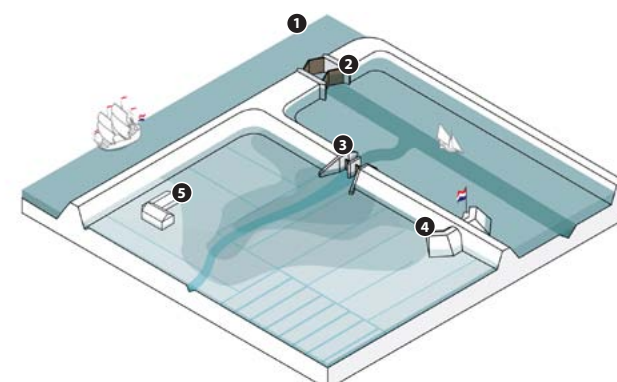
1. Damsluis

3. Doorsnijding dijk

In oorlogstijd was het soms improviseren. Delen van het inundatiesysteem waren in vijandige handen of de inundatiesluis was gesaboteerd. Of boze boeren vielen de sluisen aan. Dan was het noodzaak om dijken door te steken (zogenoemde doorsnijding) om het inundatiepijl in stand te houden. Het kwam ook voor dat het water wegliep, of dat de polder droogviel. Extra inlaatpunten waren dan nodig.

1. Doorsnijding van de dijk

4. Inundatie vanuit de zee

1. Tijdens vloed wordt, via een sluis, zout water ingelaten.
2. In de rivieren (zoals de Steenbergsche Vliet), wordt het (zoute) water gebufferd totdat het nodig is om de polders te inunderen.
3. Via een inundatiesluis wordt water de polder ingelaten.
4. Een redoute beschermt de inundatiesluis die alleen te bereiken is via de dijken (accessen).
5. Boerderijen en landbouwgrond zijn onbruikbaar door de inundatie. Het zoute water heeft de landbouwgronden een tijd lang onbruikbaar gemaakt. Dit zorgde vaak voor veel verzet.

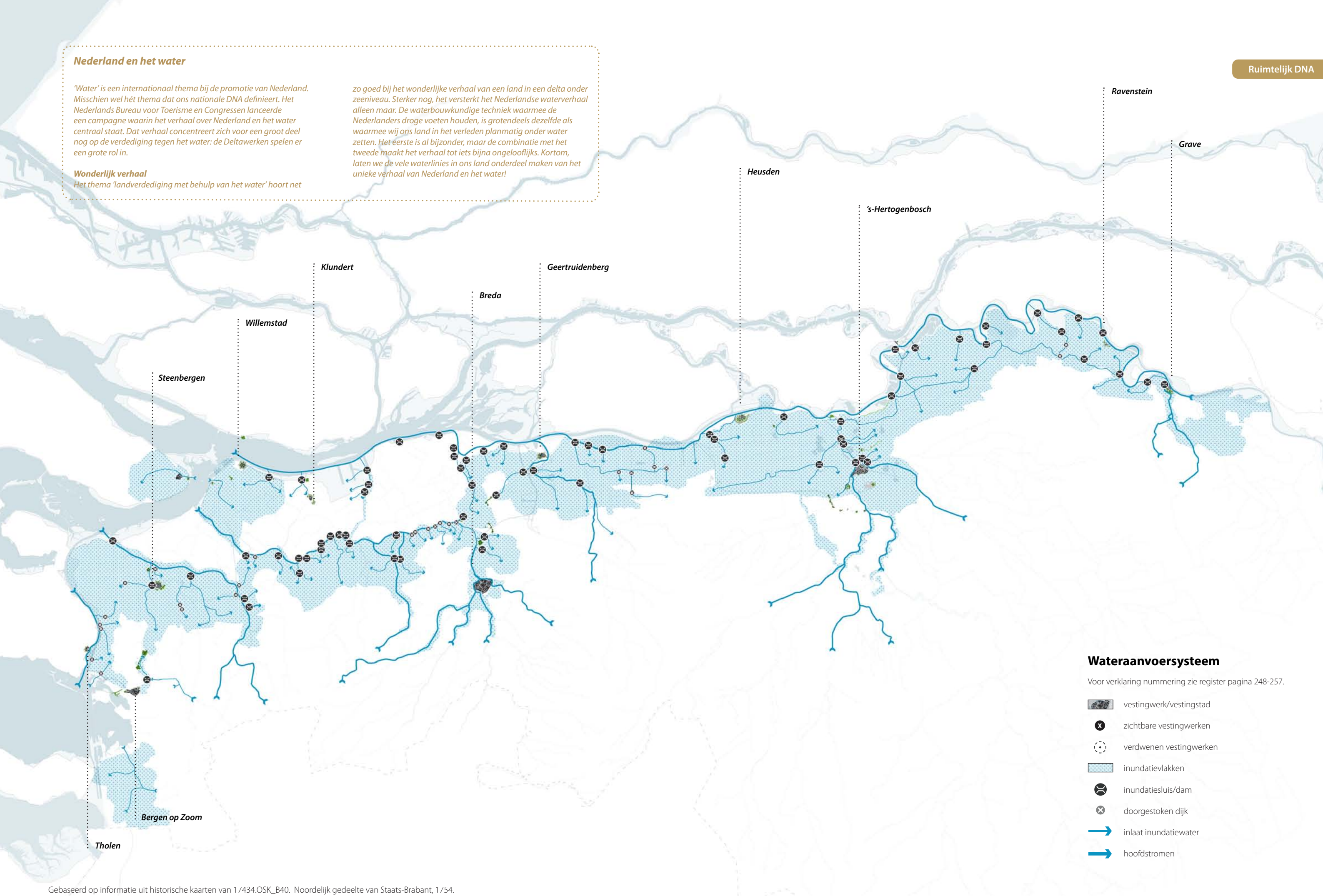
Nederland en het water

'Water' is een internationaal thema bij de promotie van Nederland. Misschien wel hét thema dat ons nationale DNA definieert. Het Nederlands Bureau voor Toerisme en Congressen lanceerde een campagne waarin het verhaal over Nederland en het water centraal staat. Dat verhaal concentreert zich voor een groot deel nog op de verdediging tegen het water: de Deltawerken spelen er een grote rol in.

Wonderlijk verhaal

Het thema 'landverdediging met behulp van het water' hoort net

zo goed bij het wonderlijke verhaal van een land in een delta onder zeeniveau. Sterker nog, het versterkt het Nederlandse waterverhaal alleen maar. De waterbouwkundige techniek waarmee de Nederlanders droge voeten houden, is grotendeels dezelfde als waarmee wij ons land in het verleden planmatig onder water zetten. Het eerste is al bijzonder, maar de combinatie met het tweede maakt het verhaal tot iets bijna ongelooflijks. Kortom, laten we de vele waterlinies in ons land onderdeel maken van het unieke verhaal van Nederland en het water!

WATERAANVOERSYSTEEM

Voor verklaring nummering zie register pagina 248-257.

- vestingwerk/vestingstad
- zichtbare vestingwerken
- verdwenen vestingwerken
- inundatievlakken
- inundatiesluis/dam
- doorgestoken dijk
- inlaat inundatiewater
- hoofdstromen

Gebaseerd op informatie uit historische kaarten van 17434.OSK_B40. Noordelijk gedeelte van Staats-Brabant, 1754.

Gewaardeerd landschap

Voor wie het wil zien, is de Zuiderwaterlinie nog steeds herkenbaar in het landschap als complex van fortificaties, vestingwerken en inundatievlakten. Van de fortificaties en vestingwerken is een groot deel nog intact of gereconstrueerd. Andere vestingwerken zijn verlaten en veroverd door de natuur. Deze vestingwerken, die ooit dekking gaven aan soldaten, bieden nu beschutting aan bijzondere flora en fauna. Maar er zijn ook vestingwerken geslecht, bijvoorbeeld voor stadsuitbreiding. Zelfs daar verraden kenmerkende geometrische structuren in het landschap of een bocht in de weg de aanwezigheid van een andere

ruimtelijke orde met een geheel eigen, militaire logica. De meeste van de voormalige inundatievlakten vormen ook nu nog open landschappen. Om bruikbaar te blijven voor landbouw, moet het water er goed worden afgevoerd. Sommige van deze gebieden bleken echter te nat of te zilt en helemaal niet geschikt voor landbouw. Hier kon de natuur ongestoord haar gang gaan. Op deze moerassige en zilte gronden komen plant- en diersoorten voor die ooit kenmerkend waren voor het Nederlandse deltalandschap, maar nu nog maar zelden in ons land voorkomen. Deze 'onbruikbare' gronden zijn inmiddels gewaardeerde grote en kleine

natuurgebieden, sommige zijn onderdeel van de Ecologische Hoofd Structuur (EHS). Het bijzondere natuurlijke karakter bracht een aantal van deze moerassige gebieden de status van 'natte natuurparel'.

Groene ruggengraat

Het natuurlijke fenomeen van de Naad van Brabant en het inventief gebruik als waterlinie bieden ook aanknopingspunten voor een toekomstperspectief. In een van de meest dichtbevolkte gebieden van Europa kunnen we hier een recreatielandschap van formaat ontwikkelen, waar cultuurhistorie en natuur- en

landschapsontwikkeling hand in hand gaan. Sommige verdedigingswerken fungeren er als stadsparken, andere als natuurpoorten naar natuurgebieden tussen de steden. Samen met het tussenliggende landschap ontstaat zo een groene ruggengraat die de Brabantse vestingsteden aaneenrijgt, van Bergen op Zoom tot Grave. Met deze ontwikkeling evolueert een voormalig grensgebied tot recreatieve en ecologische verbindingzone.

Volkerak-Zoommeer
Aanvullend kreekherstel zorgt voor een recreatieve connectie tussen de forten én vergroot de leesbaarheid van de historische ontwikkeling van het landschap.

De Spinolaschans

De Spinolaschans ligt tussen Terheijden en Breda aan de rivier de Mark. Deze schans gebruikten onder meer de Staatse troepen tijdens het Beleg van Breda in 1637. Vanuit cultuurhistorisch oogpunt vormt het ook nu nog een karakteristiek element in het landschap. De komende jaren wordt de schans in ere hersteld in combinatie met de waterbergingsfunctie.

Vierde bergboezem Breda

Een deel van de polders ten noorden van Breda wordt als overloopgebied ingericht voor water uit rivier de Mark tijdens extreem hoog water. Ook draagt het gebied bij aan recreatie en natuur.

Versterken verbindingen

Het doortrekken van de EHS (Ecologische Hoofd Structuur) zorgt voor een connectie tussen het Groene Woud en 's-Hertogenbosch, maar ook tussen binnenstad - fort Isabella -, Lunetten van Vught en de redoutes van Boxtel: de linie uit 1830.

Bestaande landschappen en natuurgebieden

Voor verklaring nummering zie register pagina 248-257.

- zichtbaar vestingwerk
- verdwenen vestingwerk
- vestingwerk/vestingstad
- bebouwde omgeving
- natuurpoort
- natte natuurparel
- natte natuurparel beschermingszone
- Ecologische Hoofd Structuur
- Natura 2000
- nationaal park
- nationaal landschap
- bersterken waterstructuren
- voormalige inundatievlakten Zuiderwaterlinie

0 10 km

Kaart van de Everglades in verhouding tot het amfibielandschap van de Zuiderwaterlinie.

Grens natuur

De Zuiderwaterlinie kan uitgroeien tot een robuust natuur- en landschapsontwikkelingsgebied. Op steeds meer plaatsen krijgt de amfibische natuur de ruimte op de dynamische grens van land en water. Geen lieflijk, arcadisch landschap met aangeharkte paden, maar woeste en deels ondoordringbare 'grensnatuur'. Een deltalandschap van schorren en slikken, natte graslanden, plas-dras, broekbossen, moerassen, turfputten en boekweitpercelen.

Het landschap kan de Nederlandse evenknie van de Everglades worden

Er zijn al veel bestaande kleine en grotere natuur-gebieden die samen een amfibisch landschap van formaat kunnen vormen. Deze bestaande stukjes waardevolle natuur kunnen op strategische plekken worden uitgebreid en verbonden. Door kalk- en ijzerhoudend kwelwater terug te laten keren, krijgt dit oerlandschap een uniek en onderscheidend

karakter met zeldzame plant- en diersoorten. Door de grootschalige ontwatering van de bestaande gebieden voor landbouw is er slechts nog een fractie over van de natuurlijke kwel. In sommige delen, zoals in het Halstersch Laag, maakt men al bewust ruimte voor deze bijzondere kwelnatuur.

Een woest amfibisch landschap aan de rand van de Nederlandse delta kent niet alleen unieke flora en fauna, maar daagt ook uit tot bijzonder recreatief gebruik. Het landschap van de Zuiderwaterlinie en de Naad van Brabant kan, samen met andere delen in het rivierengebied (zoals de Biesbosch) de Nederlandse evenknie van de Everglades worden. Een landschap dat je kan doorkruisen met kano's en amfibische voertuigen. Waar avontuurlijk overnachten de standaard is. Maar ook een landschap doorspekt met forten en vestingsteden, geladen met heroïsche verhalen en legendes.

0 10 km

Kaart van de Zuiderwaterlinie in verhouding tot het National Park de Everglades.

Bouwstenen amfibielandschap

- moeras
- broekbos
- natte graslanden
- hogere graslanden
- boekweitpercelen
- schorren en slikken
- wadden, slikken en platen
- open water
- turfputten/laagveen
- beekdalen, stromen en turfvaarten

Verdronken Aanwas en het Verdronken Westland, Steenberg

Al vanaf 1584 werd bij Steenberg geïnundeerd met zout water. Daardoor waren deze polders soms jaren onbruikbaar voor de landbouw, vandaar hun naam. Onder Steenberg verkleinden dijken enkele polders. Dat maakte het mogelijk om deze polders deels te inunderen en het grootste deel van de polders voor inundatie te sparen.

Turfvaarten West-Brabant

Turfvaarten dienden als inwateringskanaal voor het inunderen van de lagergelegen veengronden. De meest bekende turfvaarten zijn de Zoom, gebruikt voor het inunderen van de zuidzijde van de West-Brabantse Waterlinie, en de vaart tussen Breda en (Etten) Leur. Daar verstoppen zeventig man zich in een turfschip om het kasteel van Breda van de Spanjaarden te veroveren. Enkele dagen later nam Maurits Breda in.

Dintelse Gorzen Ten noorden van Steenberg

In 1582 bedachten de Spanjaarden een list. Ze staken het riet aan de noordkant van Steenberg in brand en lieten enkele manschappen onder dat rookgordijn net doen alsof ze vanaf die kant de stad benaderden. Terwijl de calvinisten in spanning naar de rook tuurden, viel de Spaanse bevelhebber Steenberg in 1582 razendsnel binnen via de Zuidwal.

Brabantse Wal Bergen op Zoom

In het westen zeelei, in het oosten zandgronden. Deze kleine heuvelrug begint ten noorden van Bergen op Zoom en loopt door tot ver in België. Deze wal, en met name de steilrand met een hoogteverschil tot twintig meter, vormde een natuurlijke barrière tussen Zeeland en de rest van Brabant.

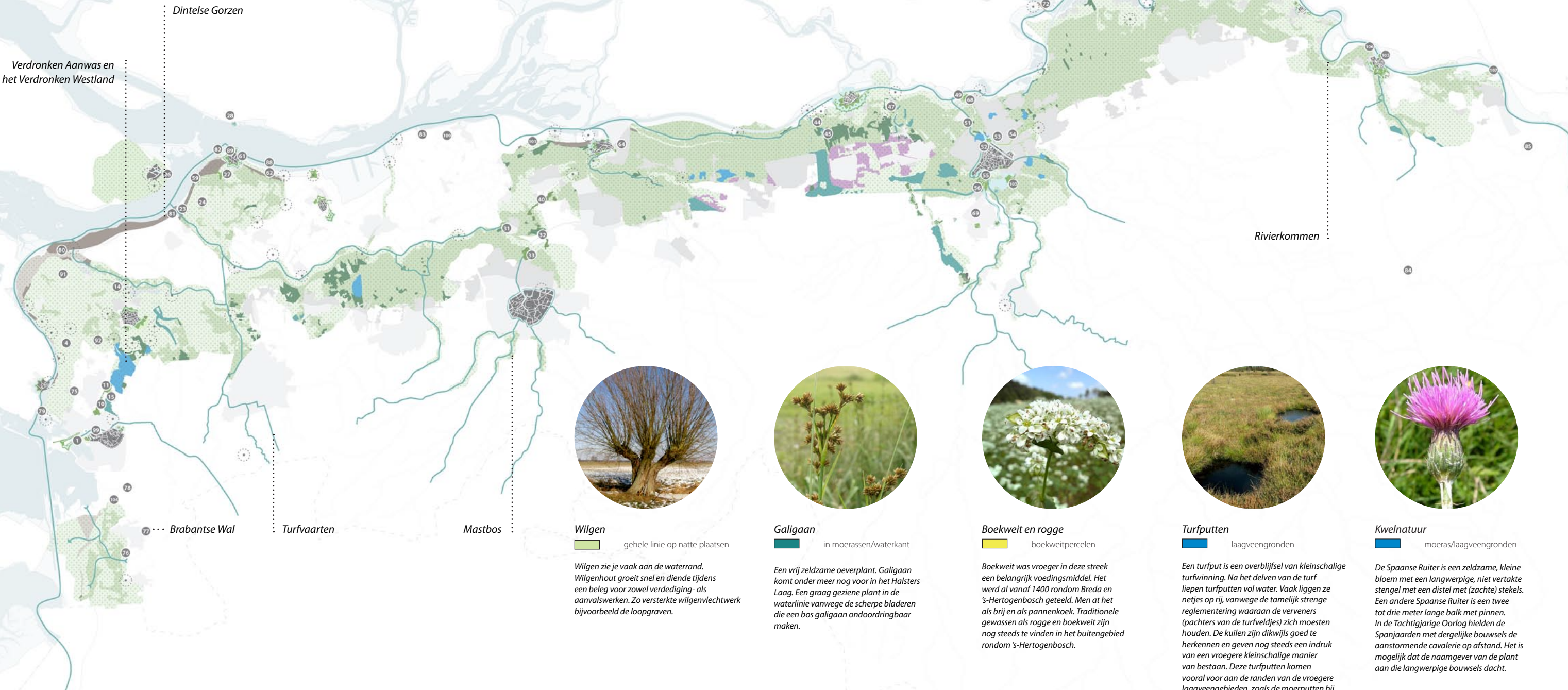
Mastbos Baronie van Breda

Dit vijfhonderd jaar oude cultuurbos is een van de alleroudste naaldbossen en (na de Wouwse plantage) het oudste cultuurbos van Nederland. Het Mastbos heeft in de loop der eeuwen hout geleverd voor onder meer de bouw van het Kasteel van Breda en de Spaanse vloot. Het leverde de materialen voor de omsingeling van Breda in 1624. Later leverde het masten voor de schepen van de VOC.

Rivierkommen: Tussen 's-Hertogenbosch en Grave

Een laaggelegen gebied naast een rivier waarin klei is afgezet. Kommen ontstaan bij de overstromingen van rivieren in de benedenloop van de rivier. Als de rivier overstroomt, blijft er zand en klei achter. Klei klinkt in door ontwatering (en uitdroging) waardoor de komgronden lager liggen dan de oeverwallen. Deze kommen werden geïnundeerd door rivierwater in te laten stromen in het oosten van de Zuiderwaterlinie.

Wilgen gehele linie op natte plaatsen

Wilgen zie je vaak aan de waterrand. Wilgenhout groeit snel en diende tijdens een beleg voor zowel verdediging- als aanvalswerken. Zo versterkte wilgenvechtwerk bijvoorbeeld de loopgraven.

Galigaan in moerassen/waterkant

Een vrij zeldzame oeverplant. Galigaan komt onder meer nog voor in het Halsters Laag. Een graag geziene plant in de waterlinie vanwege de scherpe bladeren die een bos galigaan ondoordringbaar maken.

Boekweit en rogge boekweitpercelen

Boekweit was vroeger in deze streek een belangrijk voedingsmiddel. Het werd al vanaf 1400 rondom Breda en 's-Hertogenbosch geteeld. Men at het als brij en als pannenkoek. Traditionele gewassen als rogge en boekweit zijn nog steeds te vinden in het buitengebied rondom 's-Hertogenbosch.

Turfputten laagveengronden

Een turfput is een overblijfsel van kleinschalige turfwinning. Na het delven van de turf liepen turfputten vol water. Vaak liggen ze netjes op rij, vanwege de tamelijk strenge reglementering waaraan de verveners (pachters van de turfveldjes) zich moesten houden. De kuilen zijn dikwijls goed te herkennen en geven nog steeds een indruk van een vroegere kleinschalige manier van bestaan. Deze turfputten komen vooral voor aan de randen van de vroegere laagveengebieden, zoals de moerputten bij 's-Hertogenbosch, Breda en Halsteren.

Kwelnatuur moeras/laagveengronden

De Spaanse Ruiter is een zeldzame, kleine bloem met een langwerpige, niet vertakte stengel met een distel met (zachte) stekels. Een andere Spaanse Ruiter is een twee tot drie meter lange balk met pinnen. In de Tachtigjarige Oorlog hielden de Spanjaarden met dergelijke bouwsels de aanstormende cavalerie op afstand. Het is mogelijk dat de naamgever van de plant aan die langwerpige bouwsels dacht.

Klimaatlinie

Bij hevige regenval en hoge waterstanden in de beken en rivieren heeft Brabant veel wateroverlast. Door de verandering van het klimaat neemt dat alleen maar toe. De voormalige inundatievelden hebben zich al bewezen als waterbuffers. Ook in de toekomst kunnen we ze strategisch inzetten door hier het overtollige water tijdelijk op te slaan. Zo ontstaat er een nieuwe nutsfunctie voor de relatief natte agrarische gronden én een functionele en economische drager voor natuur- en landschapontwikkeling. Zelfs de historische inundatiesluizen die een sleutelrol hadden in de Zuiderwaterlinie, kunnen opnieuw een rol van betekenis krijgen bij het onder water zetten van de voormalige inundatievlakten.

De Zuiderwaterlinie kan weer in stelling worden gebracht, ditmaal tegen het wassende water als gevolg van klimaatverandering. Er staan bij Rijkswaterstaat en de waterschappen, provincies en gemeenten al tal van projecten (Deltaprogramma en KRW) op stapel in de noordrand van Brabant die kunnen bijdragen aan het zichtbaar maken van de Zuiderwaterlinie. Door bij de planvorming en uitvoering kennis te nemen van de cultuurhistorische structuren kan er werk met werk gemaakt worden.

Reconstructie (van de contouren van) vestingwerken tijdens het aanpassen van de dijken.

Maasoeverpark, 2030

De dijkverlegging, bedoeld om de afvoercapaciteit van de Maas te vergroten, wordt mogelijk gecombineerd met een zogeheten Maasoeverpark. Tijdens de aanleg van het park kunnen historische vestingwerken meegenomen worden in het ontwerp.

Koppeling bestaande wateropgave projecten met de Zuiderwaterlinie

Voor verklaring nummering zie register pagina 248-257.

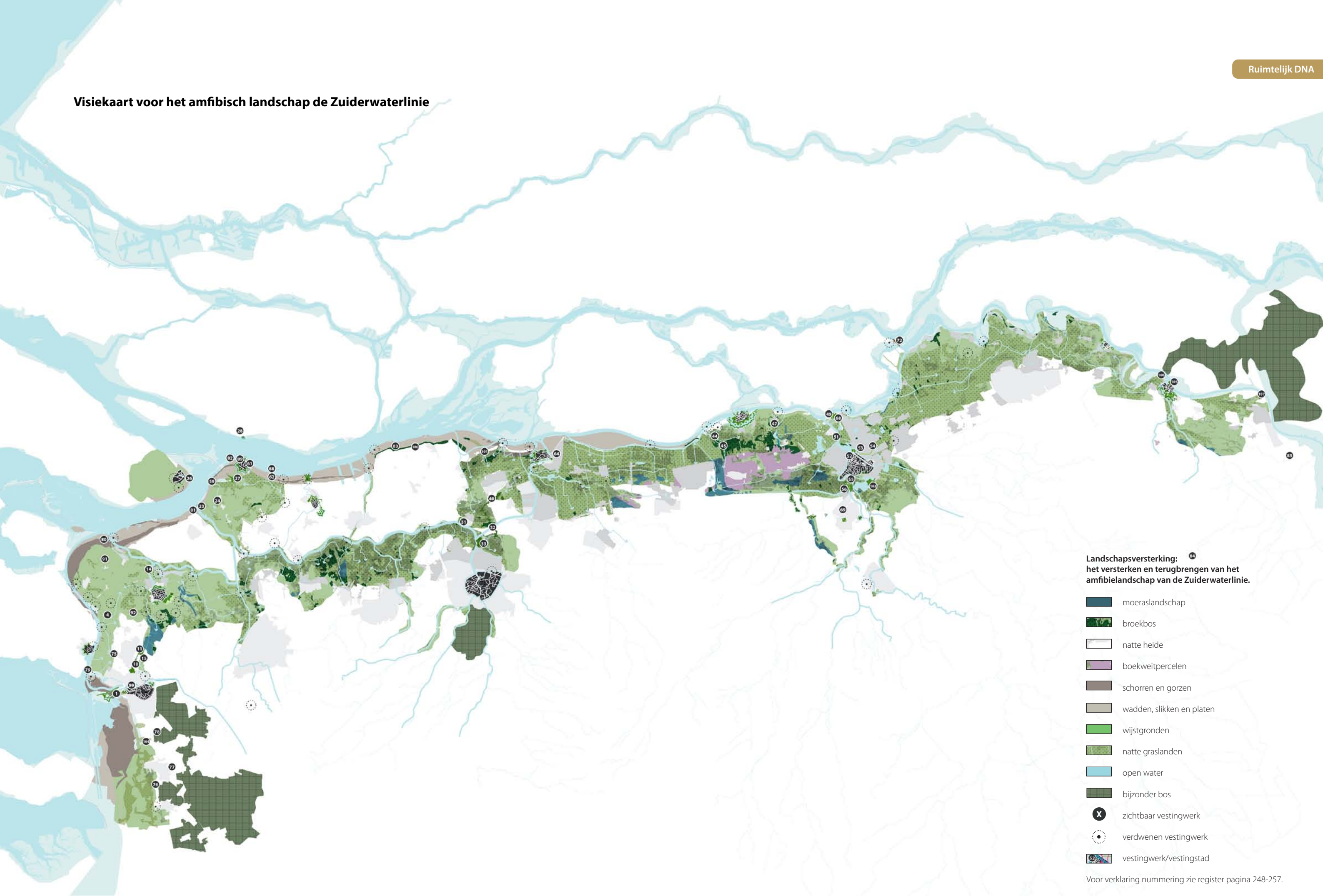
- zichtbare vestingsteden
- zichtbare vestingwerken
- verdwenen vestingwerken
- water retentie locatie
- dijkverlegging
- uiterwaardeproject
- vergraving uiterwaarde op basis van oude meanders
- verhoging/verzwaring dijken
- maatwerk dijkversterking
- kwetsbare locatie (geen dijkverhoging)

Volkerak-Zoommeer waterberging

Om het land tijdens hoog water te beschermen sluiten de stormvloedkeringen van de Deltawerken. Het water uit de Maas en de Rijn kan in die situatie niet in zee uitstromen en hoopt zich op in het Haringvliet en Hollandsch Diep. Om ook in die extreme situaties overstromingen in het riviereengebied te voorkomen, is waterberging in het Volkerak-Zoommeer nodig. Het waterpeil stijgt tijdelijk van rond 0 NAP naar ongeveer 2,30 meter boven NAP.

Visiekaart voor het amfibisch landschap de Zuiderwaterlinie

Landschapsversterking:
het versterken en terugbrengen van het
amfibielandschap van de Zuiderwaterlinie.

- moeraslandschap
- broekbos
- natte heide
- boekweitpercelen
- schorren en gorzen
- wadden, slikken en platen
- wijstgronden
- natte graslanden
- open water
- bijzonder bos
- X zichtbaar vestingwerk
- verdwenen vestingwerk
- vestingwerk/vestingstad

Voor verklaring nummering zie register pagina 248-257.

Perspectief 2: landscrapers

Eeuwenlang is er gebouwd aan verdedigingswerken in het gebied dat we nu de Zuiderwaterlinie noemen. Spanjaarden, Nederlanders (Staatsen), Fransen en Duitsers hebben hier hun sporen nagelaten. Daarbij bouwden ze, op basis van eigen (nationale) en nieuwe militaire en vestingbouwkundige inzichten, telkens voort op het werk van voorgangers. Veel van de nu nog zichtbare vestingwerken zijn dus in zekere zin het resultaat van een indirecte samenwerking tussen vijandelijke vestingbouwkundigen. Het resultaat is een rijke verzameling aan gebouwd en landschappelijk, militair erfgoed met een complexe en unieke historische gelaagdheid. Een mooi voorbeeld is Fort Crèvecoeur dat veelvuldig van eigenaar wisselde; het was zowel in Spaanse, Staatse en Franse handen. Of Fort Sabina, waar de Franse Tour Modèle is uitgebreid met een Nederlandse Kazerne.

Reconstructie

Van Bergen op Zoom tot Grave is de Zuiderwaterlinie bezaaid met forten, redoutes, linies en bunkers van aarde, metselwerk en brikkenbeton, gemaakt naar Spaans, Nederlands, Frans of Duits model uit de 16de, 17de, 18de, 19de en 20ste eeuw. Dit maakt de reconstructie van vestingwerken niet altijd even eenvoudig. Zo is Fort de Roovere gereconstrueerd als combinatie van meerdere bouwperiodes (zie pagina 168). We zouden er voor kunnen kiezen om, wanneer we ruimtelijke aanpassingen en toevoegingen doen om de vestingwerken nieuw leven in te blazen (en nieuwe functies te huisvesten), die ook als afzonderlijke architectonische laag leesbaar te maken. Een voorbeeld is het ontwikkelconcept voor Fort Sabina. Alle nieuwe (archipuncturale) elementen worden daar in zwart staal uitgevoerd (zie pagina 182-183).

Zandkastelen

De vestingwerken werden gebouwd volgens militaire logica. Met geometrische, hoekige vormen, die de verdedigers een ruimtelijk strategisch voordeel moesten bieden. De meeste verdedigingswerken waren van aarde en hadden een 'gesloten grondbalans': de grond uit de gegraven grachten gebruikte men direct om wallen op te werpen. Later kwamen daar bouwsels van baksteen en brikkenbeton bij waarmee aarde werd gekeerd en er binnenruimtes ontstonden die de soldaten enig comfort boden. De aarden bouwwerken begroeiden na constructie vrij snel met gras zodat ze opgingen (en nog steeds opgaan) in het vlakke landschap met hier en daar een bosschage. Hierdoor was de linie moeilijk zichtbaar en stuitte de vijand pas op het laatste moment op een wal, gracht of andere hindernis. De combinatie van geometrische vormen en natuurlijke begroeiing maakt de vestingwerken tot intrigerende objecten.

Magazijnen van brikkenbeton en aarde, landscrapers avant la lettre. Bron: SMV, 2015.

Soms gaan zij schuil in het landschap en soms manifesteren ze zich juist door hun onnatuurlijke vormgeving. Dit maakt ze tot 'land-art' objecten avant-la-lettre. Sommige vestingwerken imponeren door hun omvang en vormen heuse 'landscrapers'; andere openbaren zich slechts aan het geoefende oog. Misschien zijn vestingwerken wel zo aansprekend omdat ze doen denken aan een collectief gedeelde jeugdervaring: het bouwen van kastelen, grachten en fortificaties uit niets meer dan zand en water.

De combinatie van geometrische vormen en natuurlijke begroeiing is intrigerend; dat zou een uitgangspunt moeten zijn bij de herontwikkeling van forten

Dit subtiele spel tussen opgaan in de omgeving en het tegelijkertijd verrijken van die omgeving met een onnatuurlijk, geometrisch lijnenspel is een kwaliteit. Die zou ook het uitgangspunt moeten zijn bij de herontwikkeling van de forten. Dit is echter niet eenvoudig en vraagt om ruimtelijk vakmanschap. Met name het toevoegen van nieuwe bouwwerken kan het spel tussen natuur en cultuur verstoren. Maar met kleinschalige doelbewuste ('archipuncturale') ruimtelijke ingrepen kunnen we bestaande kwaliteiten aanlichten en een nieuwe dimensie aan dit spel toevoegen.

Brugkazemat 1936 met gereconstrueerde camouflage in Grave. Bron: nl.tracesofwar.com, 2016.

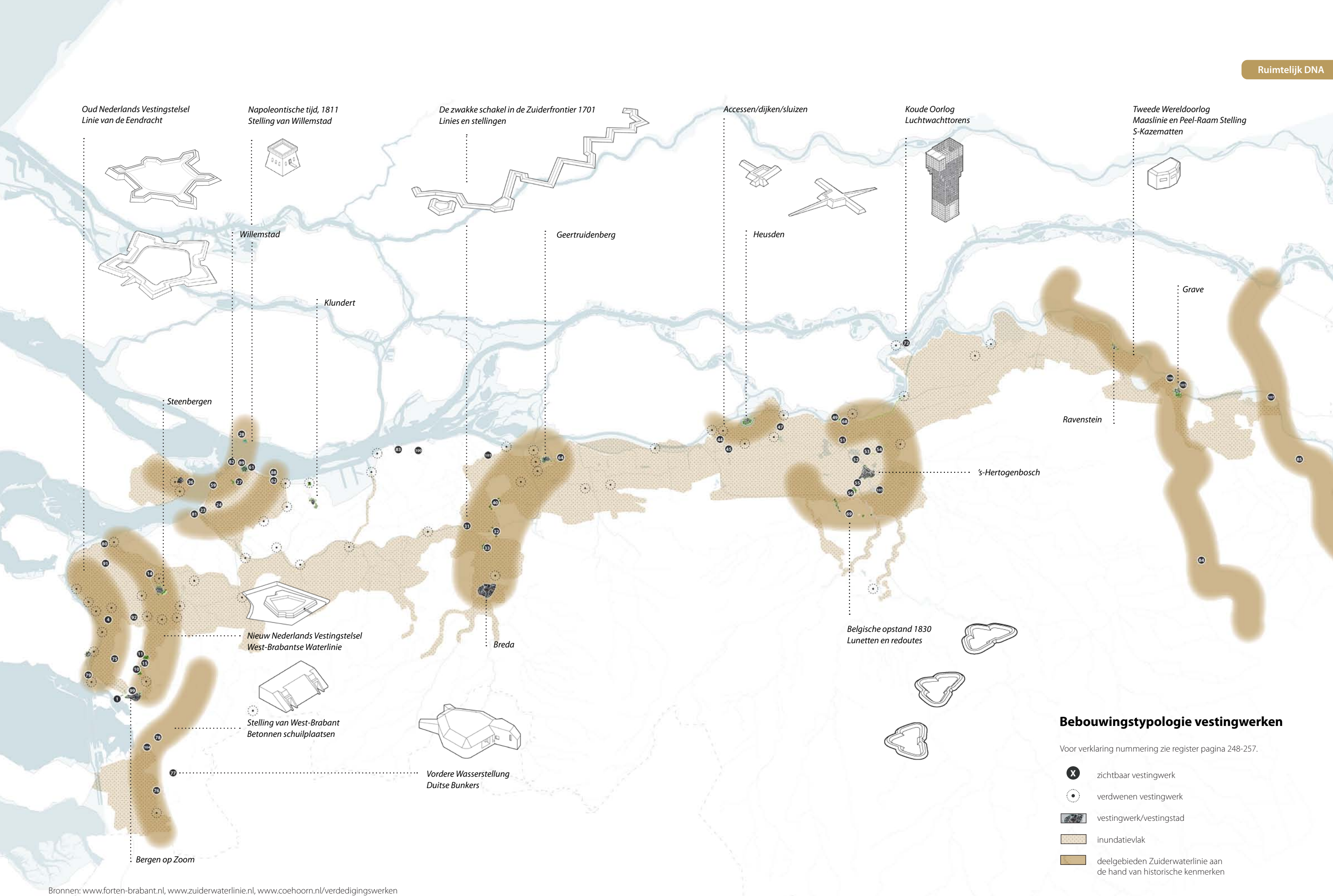

Betonnen schuilplaatsen uit de Eerste Wereldoorlog. Bron: nl.tracesofwar.com, 2016.

IJsselsteen baksteen in de Tour Modèle op Fort de Hel. Bron: SMV, 2016.

Bronnen: www.forten-brabant.nl, www.zuiderwaterlinie.nl, www.coehoorn.nl/verdedigingswerken

Bebouwingstypologie vestingwerken

Voor verklaring nummering zie register pagina 248-257.

- zichtbaar vestingwerk
- verdwenen vestingwerk
- vestingwerk/vestingstad
- inundatievlak
- deelgebieden Zuidwaterlinie aan de hand van historische kenmerken

Avontuurlijk overnachten. Bron: www.beleefdebiesbosch.nl, 2015.

Proeftuin voor zelfredzaamheid

Veel van de forten (en vestingwerken) waren in meer of mindere mate zelfvoorzienend. In principe konden de vestingwerken van de Zuiderwaterlinie vanuit vaderlandse zijde worden bevoorraadt, vaak via het water. Maar ze troffen op de forten ook voorzieningen om enige tijd zonder deze aanvoer van buitenaf te kunnen overleven. Zoals het opvangen en opslaan van hemelwater om het als drinkwater te gebruiken. De pijlers onder de bakstenen gewelven leidden het water dat op het dak viel naar waterkelders. Er waren voedseltuinen op de forten en er liep vee rond. Deze noodzaak tot zelfredzaamheid sluit mooi aan bij de hedendaagse interesse in zelfvoorzienende systemen, lokale voedselproductie en kringlopen op kleinere schaal. Vanuit dit historische gegeven is het denkbaar om (een deel van) de forten uit te laten groeien tot proeftuin voor kleinschalige en low-tech oplossingen voor energie, water, voedsel en grondstoffen. En tot broedplaats voor startende bedrijven die bijdragen aan deze oplossingen. Zo worden de forten ook een leeromgeving. Scholen en gezinnen kunnen hier laagdrempelig en spelenderwijs kennismaken met *local solutions for global challenges*.

Wakeboarders in de gracht bij Fort de Roovere. Bron: BNdeStem, 2015.

Avonturenlandschap

Op veel forten vinden teambuildingactiviteiten plaats. Het militaire karakter en de natuurlijke omgeving dagen uit tot activiteiten die buiten de dagelijkse routine staan, maar daar tegelijkertijd wel op reflecteren. Een fort in het moeras is een inspirerende invulling voor het spreekwoordelijke hutje op de hei. Op afstand van de stad, tussen historische wallen en dikke muren (waardoor mobiele telefoons vaak ook geen bereik hebben), is het de perfecte plek om samen ongestoord de toekomst van het bedrijf te verkennen en ieders rol daarin. Het besloten (defensieve) karakter van de forten draagt bij aan het gevoel van afzondering. Opvallend is ook het grote aanbod aan 'active leisure' en avontuurlijke spellen die onbekende talenten en latent leiderschap blootleggen. Niet zelden komen daar militaire voertuigen (jeeps, ribs, amfibievoertuigen en zelfs helicopters en tanks) aan te pas. Ook overnachten op een fort behoort al tot de mogelijkheden. Samengebracht onder de noemer 'Verleg samen je grens in de Zuiderwaterlinie' kunnen deze activiteiten optellen tot een avonturenlandschap van Bergen op Zoom tot Grave. Een landschap voor zelfontplooiing, reflectie en contemplatie als contramal van het dagelijks leven in de (Brabantse) steden. In de verdere ontwikkeling hiervan liggen vanzelfsprekend ook economische kansen voor het gebied. Met teambuilding en active leisure ontginnen we nog maar een deel van de mogelijkheden. Er is nog een hele reeks aan activiteiten denkbaar waarbij afstand en afzondering kwalitatieve voorwaarden zijn.

Verboden kringen

"Deze verboden kringen komen uit de zogenaamde Kringenwet, die alles te maken heeft met de verdediging van de vesting 's-Hertogenbosch. De Kringenwet werd in 1814 uitgevaardigd, waarna in 1853 nog een aanpassing kwam. In de wet wordt exact geregeld waar de verboden kringen liggen en welke gebieden open moeten blijven als vrij schietveld. Binnen die limietpalen kon het Ministerie van Oorlog doen en laten wat ze wilde. Op grond van de Kringenwet waren om elk vestingwerk drie verboden kringen getrokken. Op een afstand van 300 meter, de kleine kring, op een afstand van 600 meter, de middelbare kring en op een afstand van 1000 meter de grote kring. Tussen een vestingwerk van eerste klasse en de kleine kring mocht slechts met toestemming van de minister van Oorlog worden gebouwd, en dan slechts met

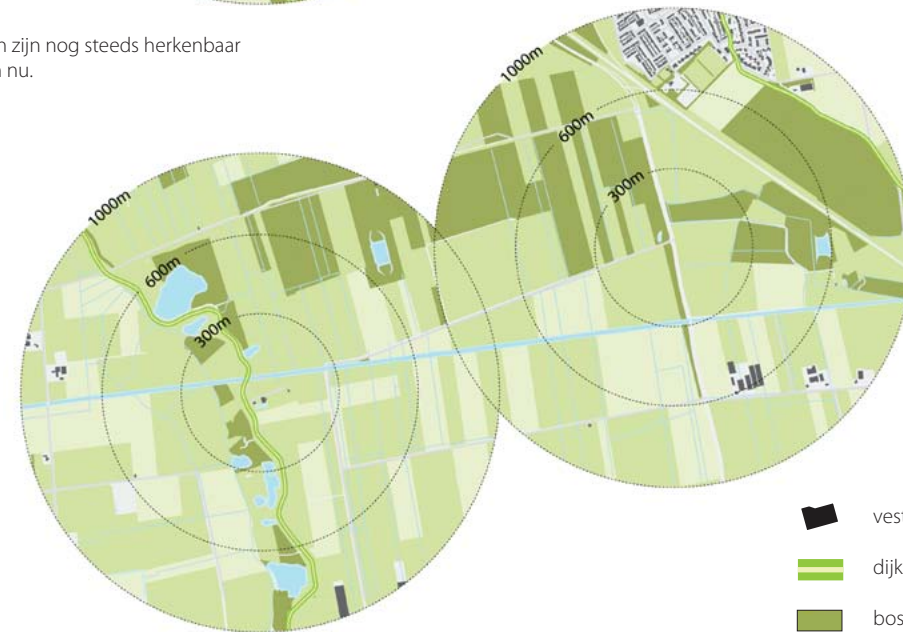
brandbare materialen, zoals hout en riet. Er golden bovendien beperkende bepalingen voor beplantingen. Tussen de kleine en de middelbare kring was er om te bouwen geen toestemming van de minister nodig en was het toegestaan om voor de fundering, schoorsteen en dakbedekking steen te gebruiken. In het gebied tot 1000 meter vanaf de hoofdverdedigingslijn was het verboden om zonder toestemming van de minister van Oorlog infrastructurele werken aan te leggen of te veranderen. De houten huizen konden in geval van oorlog snel worden gesloopt. De Kringenwet was tot 1951 van kracht en werd pas in 1963 definitief ingetrokken."

Bron: www.ivn-s-hertogenbosch.nl/natuurgebieden/de-bossche-broek/355-verboden-kringen

Verboden kringen Werk achter de Elshoutse dijk en het Werk op de Staatweg van Heusden in 1879.

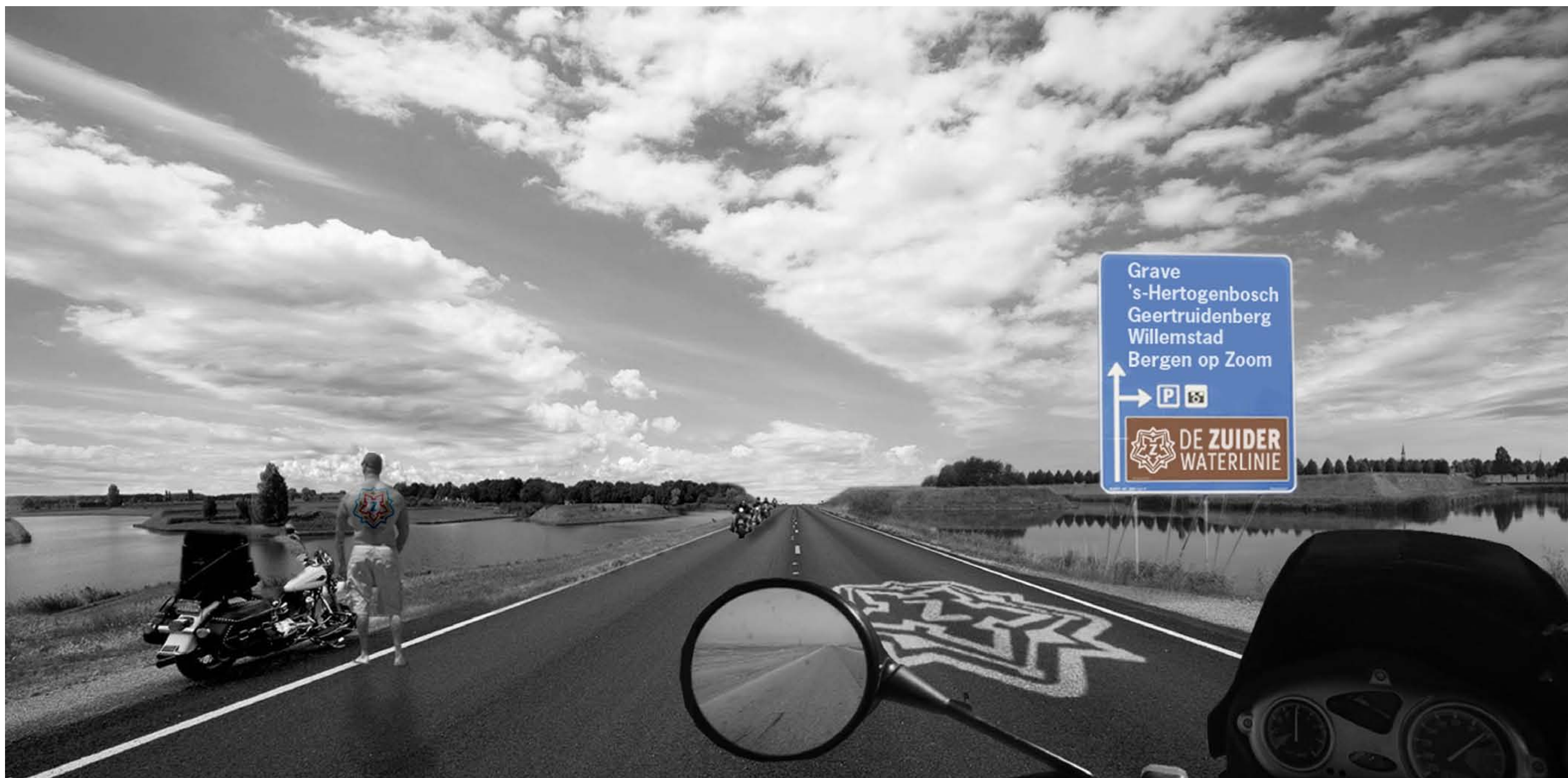
De verboden kringen zijn nog steeds herkenbaar in het landschap van nu.

- vestingwerken
- dijk
- bos
- grasland
- akkerland
- bebouwde omgeving

Gebaseerd op kaart NA 4.OSPV H73 'Plattegrond van de percelen in de verboden kringen van de verdedigingswerken op de Staatweg van Heusden naar Elshout en achter de Elshoutse dijk. 1879-1880'. Bron: www.gahetna.nl/collectie/archief

Route A59. Bron: SMV, 2015.

Perspectief 3: van vervoer naar vervoering

Hoewel de kansen voor het oprapen liggen om van de Zuiderwaterlinie een recreatielandschap van formaat te maken, moeten we tegelijkertijd constateren dat haast niemand nog gehoord heeft van de Zuiderwaterlinie. Het bestaan hiervan zal dus met enig offensief onder de aandacht van het grote publiek gebracht moeten worden. Verbindingen over land en water en via de lucht en originele vervoersmiddelen die daar gebruik van maken kunnen daarbij helpen.

Fort de Roovere

Met de opening van de A4 tussen Dinteloord en Steenbergse wordt deze snelweg een belangrijke route voor recreatief verkeer van België naar Amsterdam, of van Duitsland naar Zeeland. Hier ligt de potentie om, door middel van het herkenbaar maken van forten vanaf de snelweg, bezoekers naar de Zuiderwaterlinie te trekken.

Linie van Den Hout

De linie van Den Hout ligt aan de snelweg en kan door middel van een rustplaats bezocht worden.

Stelling van Vught en Fort Crèvecœur

Ravenstein

Lunet aan de Donge

Heusden

Fort de Hel en Fort Sabina

Fort Henricus

Pettelaarse Schans

Stelling van Vught

Voor verklaring nummering zie register pagina 248-257.

- zichtbaar vestingwerk
- verdwenen vestingwerk
- vestingwerk/vestigstad
- inundatievlakken Zuiderwaterlinie
- snelweg
- fiets- en wandelnetwerk
- langeafstandswandelpad de Zuiderwaterlinie

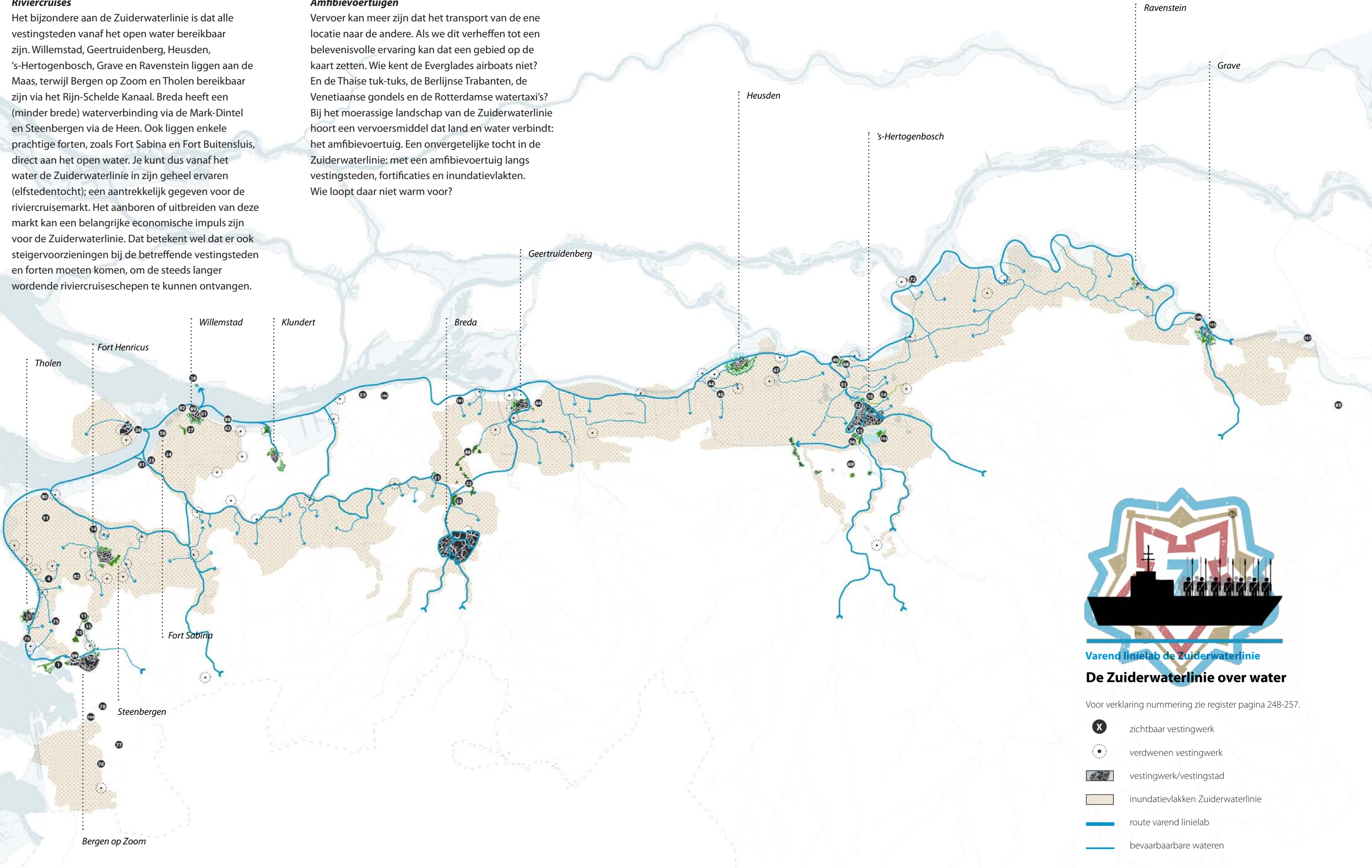

Riviercruises

Het bijzondere aan de Zuiderwaterlinie is dat alle vestingsteden vanaf het open water bereikbaar zijn. Willemstad, Geertruidenberg, Heusden, 's-Hertogenbosch, Grave en Ravenstein liggen aan de Maas, terwijl Bergen op Zoom en Tholen bereikbaar zijn via het Rijn-Schelde Kanaal. Breda heeft een (minder brede) waterverbinding via de Mark-Dintel en Steenbergen via de Heen. Ook liggen enkele prachtige forten, zoals Fort Sabina en Fort Buitensluis, direct aan het open water. Je kunt dus vanaf het water de Zuiderwaterlinie in zijn geheel ervaren (elfstedentocht); een aantrekkelijk gegeven voor de riviercruisemarkt. Het aanboren of uitbreiden van deze markt kan een belangrijke economische impuls zijn voor de Zuiderwaterlinie. Dat betekent wel dat er ook steigervoorzieningen bij de betreffende vestingsteden en forten moeten komen, om de steeds langer wordende riviercruiseschepen te kunnen ontvangen.

Amfibievoertuigen

Vervoer kan meer zijn dan het transport van de ene locatie naar de andere. Als we dit verheffen tot een belevenisvolle ervaring kan dat een gebied op de kaart zetten. Wie kent de Everglades airboats niet? En de Thaise tuk-tuks, de Berlijnse Trabanten, de Venetiaanse gondels en de Rotterdamse watertaxi's? Bij het moerassige landschap van de Zuiderwaterlinie hoort een vervoersmiddel dat land en water verbindt: het amfibievoertuig. Een onvergetelijke tocht in de Zuiderwaterlinie: met een amfibievoertuig langs vestingsteden, fortificaties en inundatievlakten. Wie loopt daar niet warm voor?

Varend linielab de Zuiderwaterlinie
De Zuiderwaterlinie over water

Voor verklaring nummering zie register pagina 248-257.

- X zichtbaar vestingwerk
- verdwenen vestingwerk
- vestingwerk/vestingstad
- inundatievlakten Zuiderwaterlinie
- route varende linielab
- bevaarbare wateren

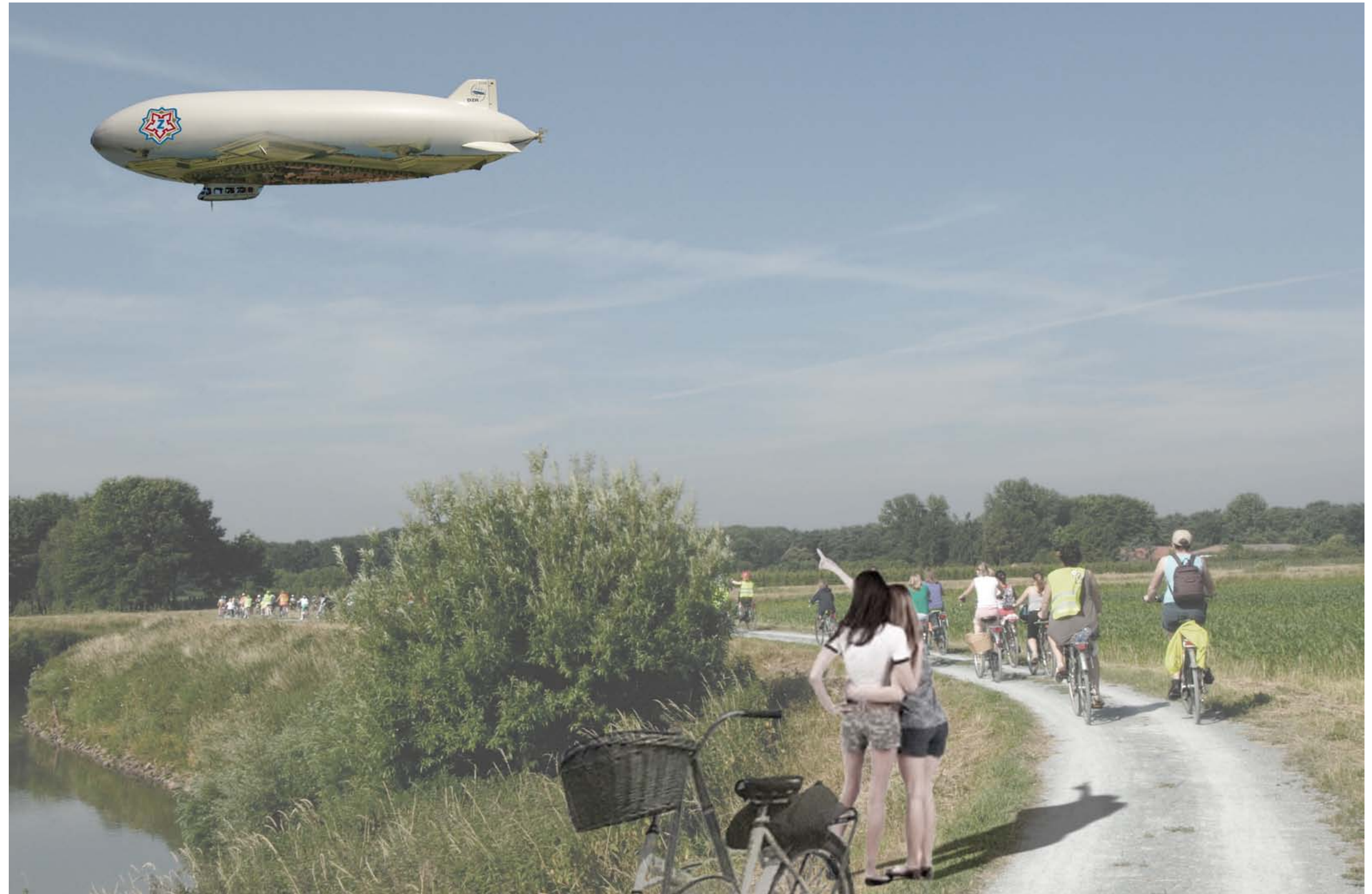

Vogelvluchtperspectief

Het omvangrijke complex van vestingsteden, forten, linies en schansen is misschien nog wel het best te zien vanuit de lucht. Vanuit de Zuiderwaterlinie Zeppelin krijgen passagiers overzicht en inzicht in het functioneren van dit waterbouwkundig meesterwerk.

Met de Zuiderwaterlinie Zeppelin is het waterbouwkundig meesterwerk te bewonderen: vanuit de lucht én vanaf de grond

Maar ook vanaf de grond gezien markeert de route van de zeppelin de linie. Via de spiegelende buik van de zeppelin kan je soms zelfs een glimp van de vestingsteden opvangen. En wat dacht je van een Zuiderwaterlinie ballonnenfestival, waarbij heteluchtballonnen over de hele linie opstijgen? Die maken dan samen op indrukwekkende en mediagenieke wijze de lengte van de linie beleefbaar vanuit de lucht en vanaf de grond.

De linie vanuit de lucht. Bron: SMV, 2015.

Het Zuiderwaterlinie langeafstandswandelpad. Bron: www.wandelnet.nl, 2014.

Off-road rolstoel route rondom de inundatiesluis het Benedensas. West-Brabantse Waterlinie conferentie, Steenberghe. Bron: SMV (2014).

Zuiderwaterliniepad

De volle lengte van de Zuiderwaterlinie ervaren te voet; dat zou ook mogelijk moeten zijn. Een langeafstandswandelpad over de volle lengte, van Bergen Zoom tot Grave: het 'Zuiderwaterliniepad'. Dat pad kan voor het overgrote deel via bestaande paden lopen. Hier en daar moeten ontbrekende delen worden toegevoegd. De tocht voert langs de vestingsteden en fortificaties, maar ook door moerassen en langs schorren en slikken. Net als bij het Pieterpad kunnen wandelaars de afstand afleggen via een lange, meerdaagse (pelgrims-)tocht, of in meerdere tochten waarbij ze de draad telkens weer oppikken. Op belangrijke locaties kun je onderweg via de mobiel informatie krijgen, zoals over de geschiedenis en het landschap.

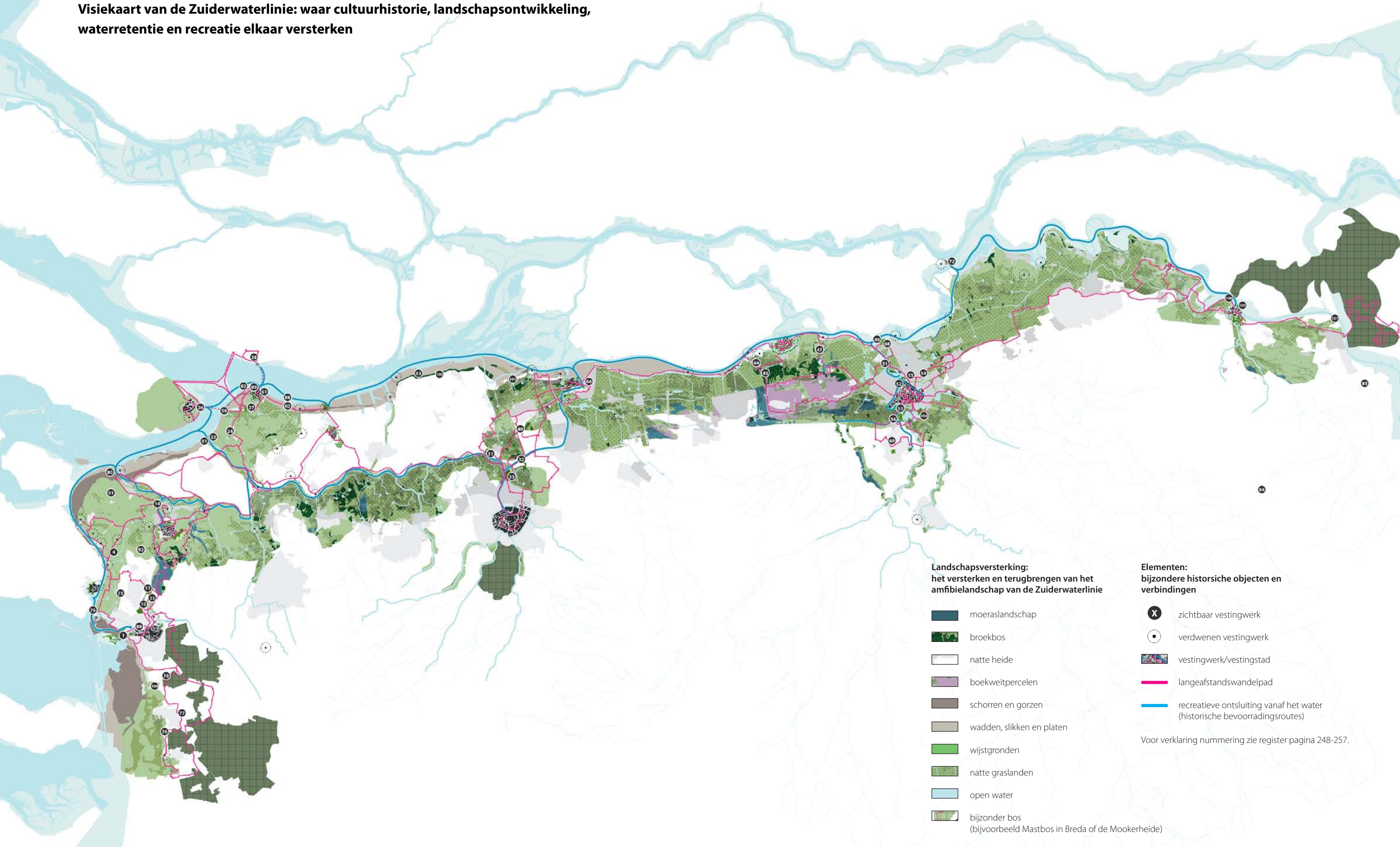
Varend LinieLab, rondreizend informatiecentrum langs alle vestingsteden van de Zuiderwaterlinie. Bron: SMV, 2015.

Varend LinieLab

De Zuiderwaterlinie is indrukwekkend groot en omvat vele steden. Ook het aantal betrokken en nog te betrekken stakeholders is groot. Dat is de kracht (eendracht maakt macht), maar kan tegelijkertijd ook de zwakte blijken bij samenwerking en gebiedsontwikkeling. Om de geschetste kansen te benutten is een verbindingscentrum belangrijk. Daar zijn centraal een aantal organisatorische zaken te organiseren en aan te sturen. Zoals marketing, fondsenwerving, een website en een evenementenagenda. Ook is het idee om een LinieLab op te richten waar initiatieven, ideeën en (historische) kennis over de Zuiderwaterlinie samenkomen, dat als trefpunt en atelier functioneert. Het ligt voor de hand dat de provincie Noord-Brabant een belangrijke rol heeft als facilitator van het verbindingscentrum en het LinieLab. Die hoeven niet per se allemaal gevestigd te zijn op het provinciehuis. Het zou toepasselijker zijn als het LinieLab samen met een informatiecentrum c.q. Zuiderwaterliniemuseum huist op een stoer vormgegeven vaartuig dat alle vestingsteden van de Zuiderwaterlinie aandoet. Lokale stakeholders worden zo actief betrokken bij de planontwikkeling en krijgen ook het gevoel dat ze gelijkwaardig onderdeel van de linie zijn. De periode dat het Zuiderwaterlinieschip (alias De Eendracht of Ship of Fools) ergens is aangemeerd, kan als momentum dienen om op deze plek festiviteiten (lezingen, debatten, theater, re-enactment etcetera) over de Zuiderwaterlinie te organiseren.

Visiekaart van de Zuiderwaterlinie: waar cultuurhistorie, landschapontwikkeling, waterretentie en recreatie elkaar versterken

**Landschapsversterking:
het versterken en terugbrengen van het
amfibielandschap van de Zuiderwaterlinie**

- moeraslandschap
- broekbos
- natte heide
- boekweitpercelen
- schorren en gorzen
- wadden, slikken en platen
- wijstgronden
- natte graslanden
- open water
- bijzonder bos
(bijvoorbeeld Mastbos in Breda of de Mookerheide)

**Elementen:
bijzondere historische objecten en
verbindingen**

- zichtbaar vestingwerk
- verdwenen vestingwerk
- vestingwerk/vestingstad
- langeafstandswandelpad
- recreatieve ontsluiting vanaf het water
(historische bevoorradingsroutes)

Voor verklaring nummering zie register pagina 248-257.

Fort Crèvecoeur, 's-Hertogenbosch

Crèvecoeur, 'gebroken hart' of 'hartenpijn'. Zelden was een naam voor een fort toepasselijker dan deze naam. In 1587 bouwde het Staatse leger een schans op de plek waar de Dieze uitkomt in de Maas. Het zijn de Spanjaarden die het in 1599 de vorm van een echt fort gaven. Dertien jaar later kreeg Prins Maurits het voor de Republiek der Nederlanden in handen. Hij breidde het fort uit en gebruikte het als uitvalsbasis voor zijn aanvallen op 's-Hertogenbosch, zonder succes overigens. Crèvecoeur viel ten prooi aan verwaarlozing. Toen een kleine halve eeuw later de Fransen vertrokken, bliezen zij het fort op met vijfhonderd pond buskruit.

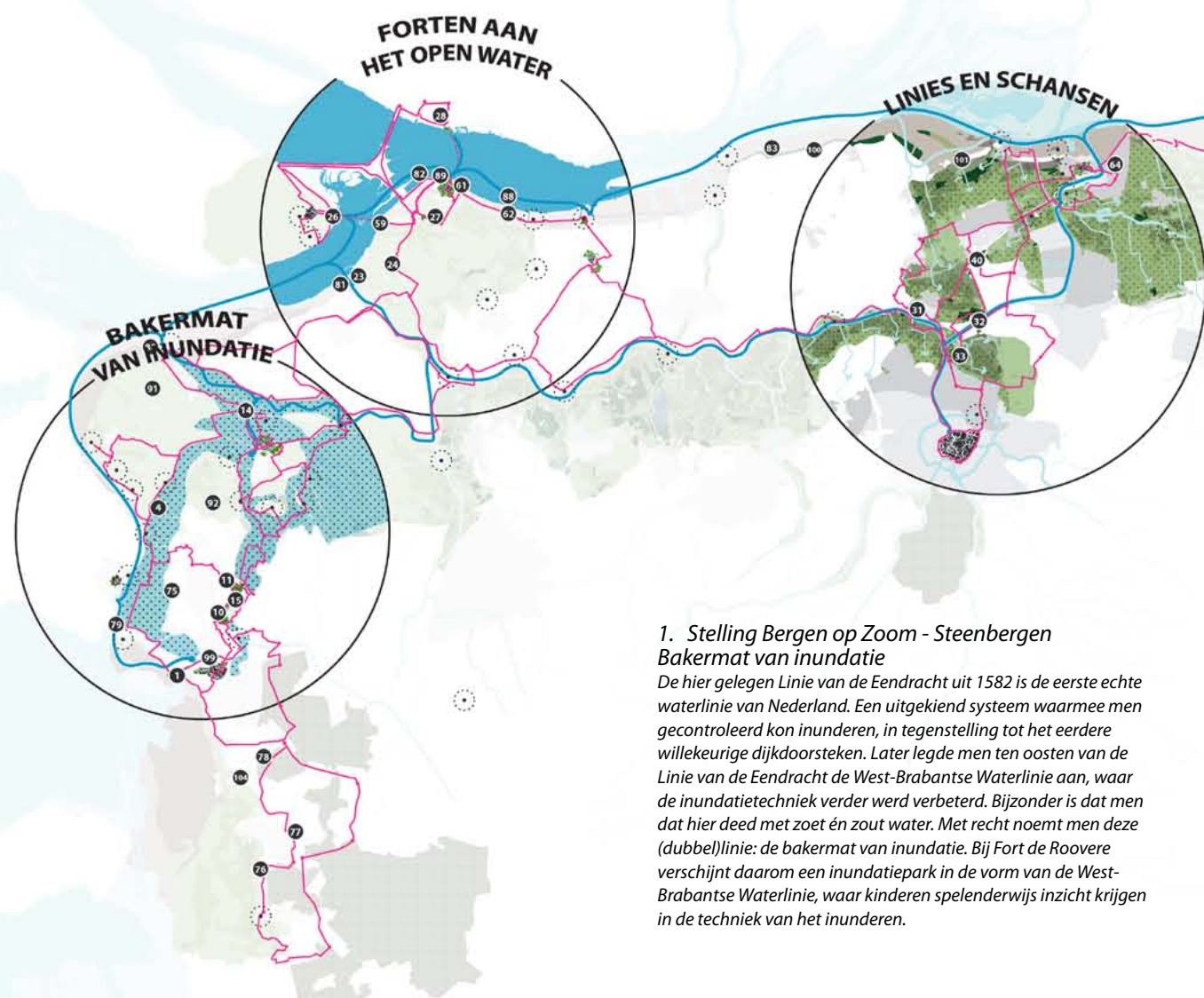
In 1701 vonden de Staten-Generaal een fort op deze plaats toch noodzakelijk. Het nieuwe ontwerp van Menno van Coehoorn was in 1735 klaar. Na weer een periode van verval en herbouw, bood het in mei 1940 nog weerstand tegen de Duitsers. Maar juist zij gebruikten Crèvecoeur tot december 1944 als bruggenhoofd over de Maas. De Canadezen namen het in bij hun bevrijdingsopmars. Na de oorlog gebruikte de Genie het fort als oefenterrein. Ook nu nog is het fort eigendom van Defensie. Natuurmonumenten beheert het gebied. Beide partijen ontwikkelen momenteel samen een toekomstvisie voor Crèvecoeur. Behoud en herstel zijn als één van de zogenaamde koploperprojecten ook opgenomen in het Deltaprogramma.

6. De Zuiderwaterlinie in vijf stellingen

Ontwikkelingsvisies

Op basis van de ruimtelijke en landschappelijke kenmerken kunnen we de Zuiderwaterlinie indelen in vijf stellingen. Deze unieke stellingen zijn allemaal een bezoek waard. De omvang de stellingen en de dichtheid aan bezienswaardigheden, maakt dat elke stelling in een dag te bezoeken is. De stellingen vormen als het ware de vijf hoofdstukken van de Zuiderwaterlinie. Ze vertellen een eigen verhaal, maar zijn samen ook onderdeel van een groter verhaal. Voor alle vijf stellingen zijn inmiddels regionale gebiedsvisies ontwikkeld. In dit hoofdstuk de samenvattingen van elke stelling. Achtereenvolgens (en van west naar oost): Bergen op Zoom - Steenberg (West-Brabantse Waterlinie), de Stelling van Willemstad, Breda - Geertruidenberg, 's-Hertogenbosch - Heusden en Grave - Ravenstein.

1. Stelling Bergen op Zoom - Steenberg Bakermat van inundatie

De hier gelegen Linie van de Eendracht uit 1582 is de eerste echte waterlinie van Nederland. Een uitgekiend systeem waarmee men gecontroleerd kon inunderen, in tegenstelling tot het eerdere willekeurige dijkdoorsteken. Later legde men ten oosten van de Linie van de Eendracht de West-Brabantse Waterlinie aan, waar de inundatietechniek verder werd verbeterd. Bijzonder is dat men dat hier deed met zoet én zout water. Met recht noemt men deze (dubbel)linie: de bakermat van inundatie. Bij Fort de Roovere verschijnt daarom een inundatiepark in de vorm van de West-Brabantse Waterlinie, waar kinderen spelenderwijs inzicht krijgen in de techniek van het inunderen.

2. De Stelling van Willemstad Forten rond het open water

Deze stelling, ook wel de Stelling van het Hollandsch Diep Volkerak genoemd, was met name bedoeld om de zeearmen die toegang gaven tot Holland te verdedigen. Kenmerkend hier zijn de forten die als een kring rond de oude vesting Willemstad liggen, aan het open water. Daaronder ook het grootste fort van de Zuiderwaterlinie en van Brabant: Fort Sabina. De forten stammen uit de tijd van Napoleon die ze bouwde met een toren, volgens het zogenaamde Tour Modèle-principe. Het zijn de enige forten van dit type in Nederland. Waar de Zuiderwaterlinie als geheel vooral vestingsteden en in mindere mate forten heeft, is de Stelling van Willemstad bij uitstek het fortencluster van de linie.

3. Stelling Breda - Geertruidenberg Linies en schansen

De stelling Breda - Geertruidenberg was ten tijde van Menno van Coehoorn een zwakke schakel in de Zuiderwaterlinie. Het gebied kon namelijk niet overal worden geïnundeerd. Daarom besloot Van Coehoorn tot een aantal versterkingen, onder meer linies. Naast deze linies vinden we hier twee oude schansen uit de Tachtigjarige Oorlog, in Terheijden en Den Hout. In deze stelling ligt het accent dus op verdedigingswerken die de beperkte mogelijkheden tot inundatie moesten compenseren.

4. Stelling 's-Hertogenbosch - Heusden Bekroonde vestingsteden

De Zuiderwaterlinie kent in totaal elf vestingsteden. In de Stelling 's-Hertogenbosch - Heusden vinden we de grootste daarvan, 's-Hertogenbosch, en het prachtig herstelde, kleinere Heusden. Beide steden laten zich uitstekend in combinatie bezoeken. Zij zijn allebei onderscheiden met de Europese Urbes Nostrae-prijs voor de beste Europese restauratieprojecten op het gebied van architectuur, landschap en archeologisch erfgoed hun restauratiewerken. Heusden in 1980 en 's Hertogenbosch in 2010. 's-Hertogenbosch is in 2005 ook uitgeroepen tot Vestingstad van Europa. Kortom: in deze stelling krijgt het fenomeen vestingstad meer profiel.

5. Stelling Grave - Ravenstein Aan de Maas

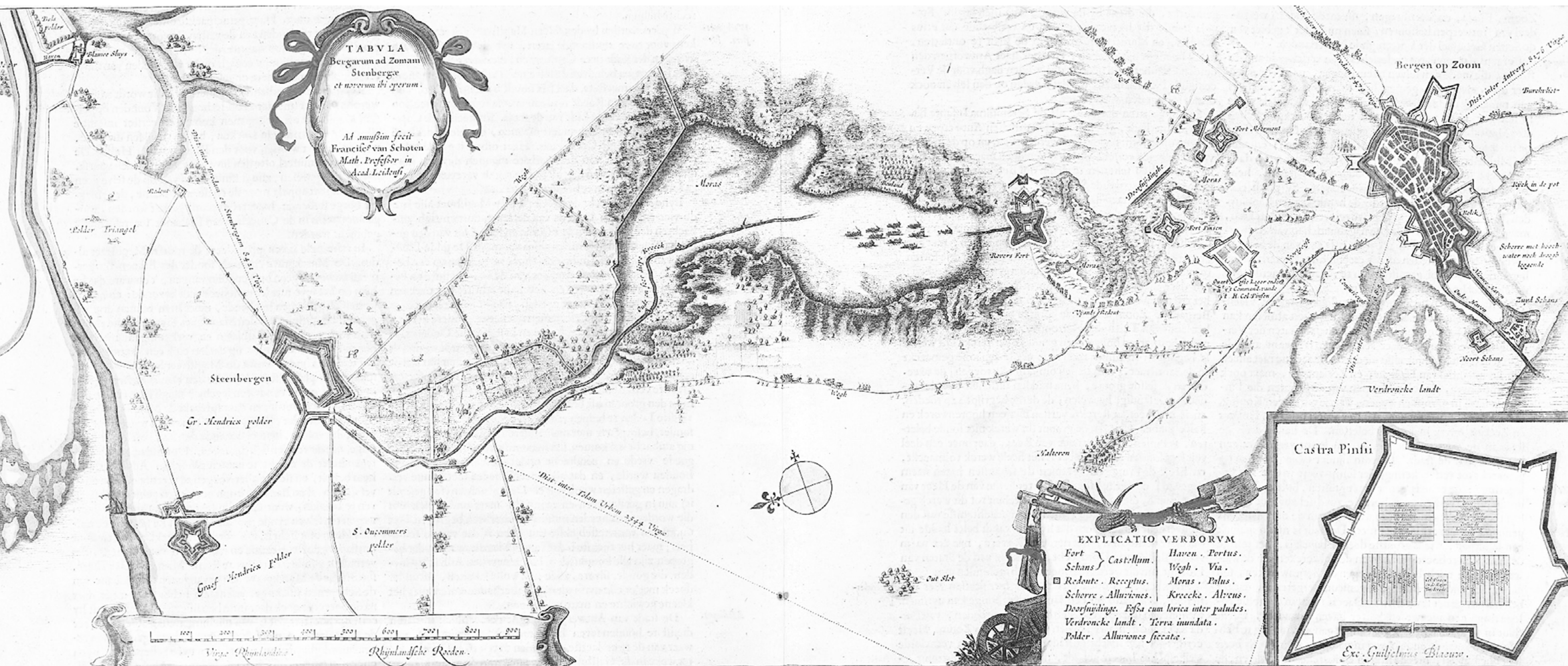
Grave en Ravenstein vormden eeuwenlang een aparte enclave in Brabant, onder buitenlands gezag. Daarnaast bepaalde de Maas een belangrijk deel van het leven in de streek. Het gebied is nog altijd doordrenkt van verhalen die daarover gaan. De rivier trad regelmatig buiten haar oevers en het leven in de streek was daar voor een groot deel op ingericht. Men maakte van deze ongeplande nood op zeker moment ook een deugd door de overstromde gebieden te benutten als hindernis voor vijandelijke legers. Langs de Maasdijk die de vestingstadjes hier als een groen lint verbindt, kan men de huidige loop van de rivier volgen.

Elementen: bijzondere historische objecten en verbindingen

- zichtbaar vestingwerk
- verdwenen vestingwerk
- vestingwerk/vestingstad
- langeafstandswandelpad (Menno van Coehoornpad)
- recreatieve ontsluiting vanaf het water (historische bevoorradingsroutes)
- deelgebieden van de Zuiderwaterlinie aan de hand van historische kenmerken

Voor verklaring nummering zie register pagina 248-257.

Historische kaart van de waterlinie. Door Frans van Schoten, professor der fortificatiën te Leiden, sept. 1628. Bron: www.vriendenwbwl.nl, 2015.

Herstel van de Linie tussen Fort de Roovere en Fort Pinssen. Bron: www.westbrabantsewaterlinie.nl, 2016.

STELLING BERGEN OP ZOOM - STEENBERGEN

Bakermat van inundatie

Marco Vermeulen, ruimtelijk ontwerper Studio Marco Vermeulen (SMV). Opdrachtgever: Projectgroep de Linie

De West-Brabantse Waterlinie is de oudste waterlinie van Nederland en vormt de bakermat van inundatietechniek. In tegenstelling tot de later gebouwde Hollandse Waterlinie, is de West-Brabantse Waterlinie meerdere malen van dienst geweest bij de verdediging van Holland en Zeeland tegen de Spanjaarden, Fransen en Belgen. Met deze ontwikkelingsvisie willen we dit bijzondere verhaal weer vertellen; een verhaal dat de geschiedenis van Nederland heeft bepaald.

De West-Brabantse Waterlinie behoort samen met de naastgelegen Linie van de Eendracht tot de oudste waterlinies van Nederland. Meerdere malen zetten ze het land onder water om Holland en Zeeland te verdedigen tegen de vijand: de Spanjaarden, Fransen en Belgen. Dat gebeurde met zoet én met zout water. Het gebied is in totaal vijftig jaar geïnundeerd geweest.

Hoe werkte de West-Brabantse Waterlinie?

Voorbeeld: 1747. De Fransen hadden Bergen op Zoom belegerd. De turfvaart van Steenberg (toen een paar honderd huizen) stond via de Steenbergsche Vliet en de Striene (nu Volkerak) in open verbinding met de Noordzee. Via een inlaatpunt bij de haven konden de Steenbergers landbouwgronden van het 'Verdronken Aanwas' onder water zetten. Bij het Elders Redoute liep het zoute water in 'het Laag'.

Omdat het land richting het zuiden hoger is, kon het zoute water niet verder worden gebracht. De oplossing: een waterverbinding tussen de Lignewal en de turfvaart de Zoom. De inlaat hiervan lag aan de oostkant van het

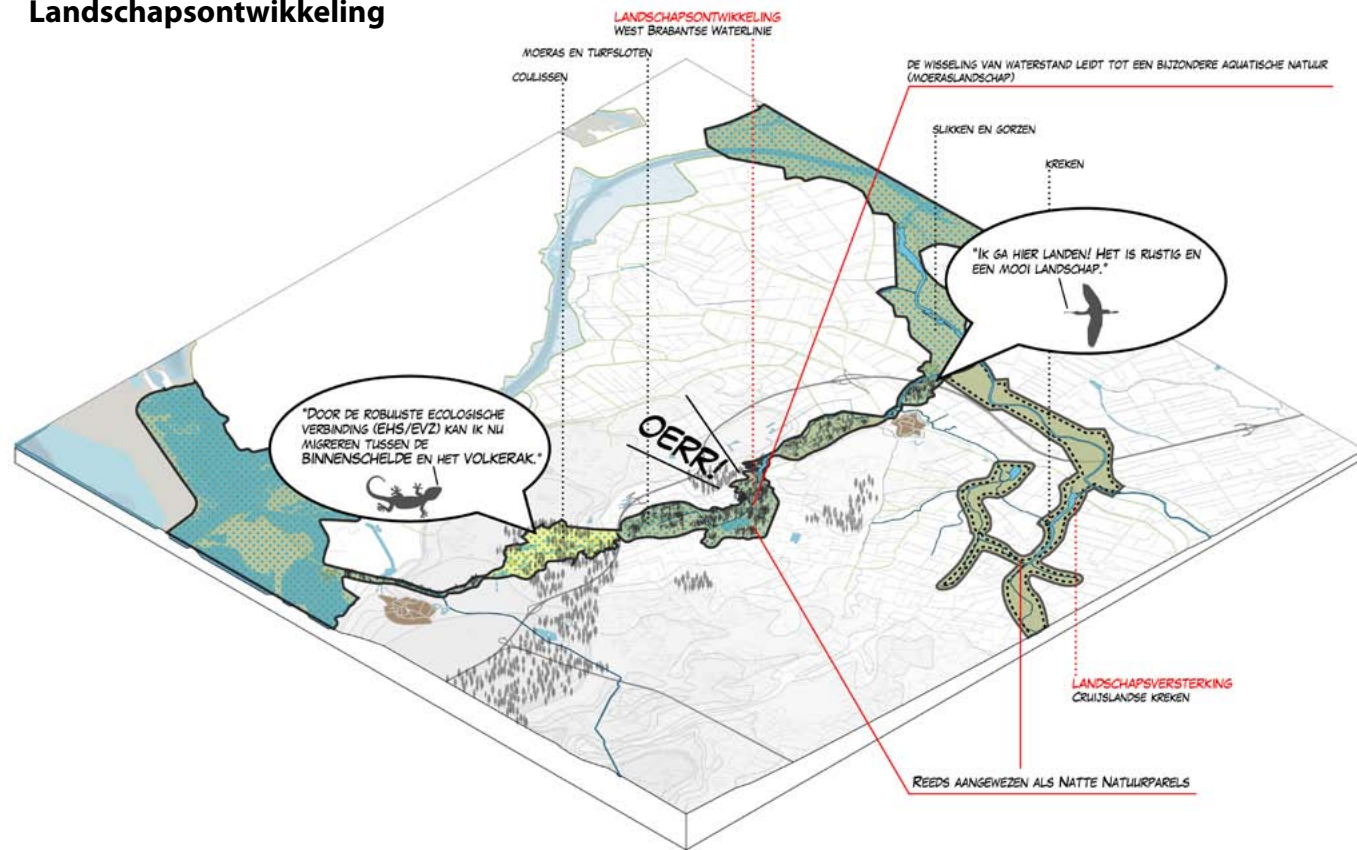
voormalig Fort Moermont. Met het zoete water uit de Zoom konden de Hollanders ook het sluitstuk van de linie onder water zetten. Er kwamen forten en redoutes op de doorgangen en andere strategische punten in het moerassige inundatiegebied. De opmars van de Fransen stokte.

Zichtbaar, beleefbaar en tastbaar maken

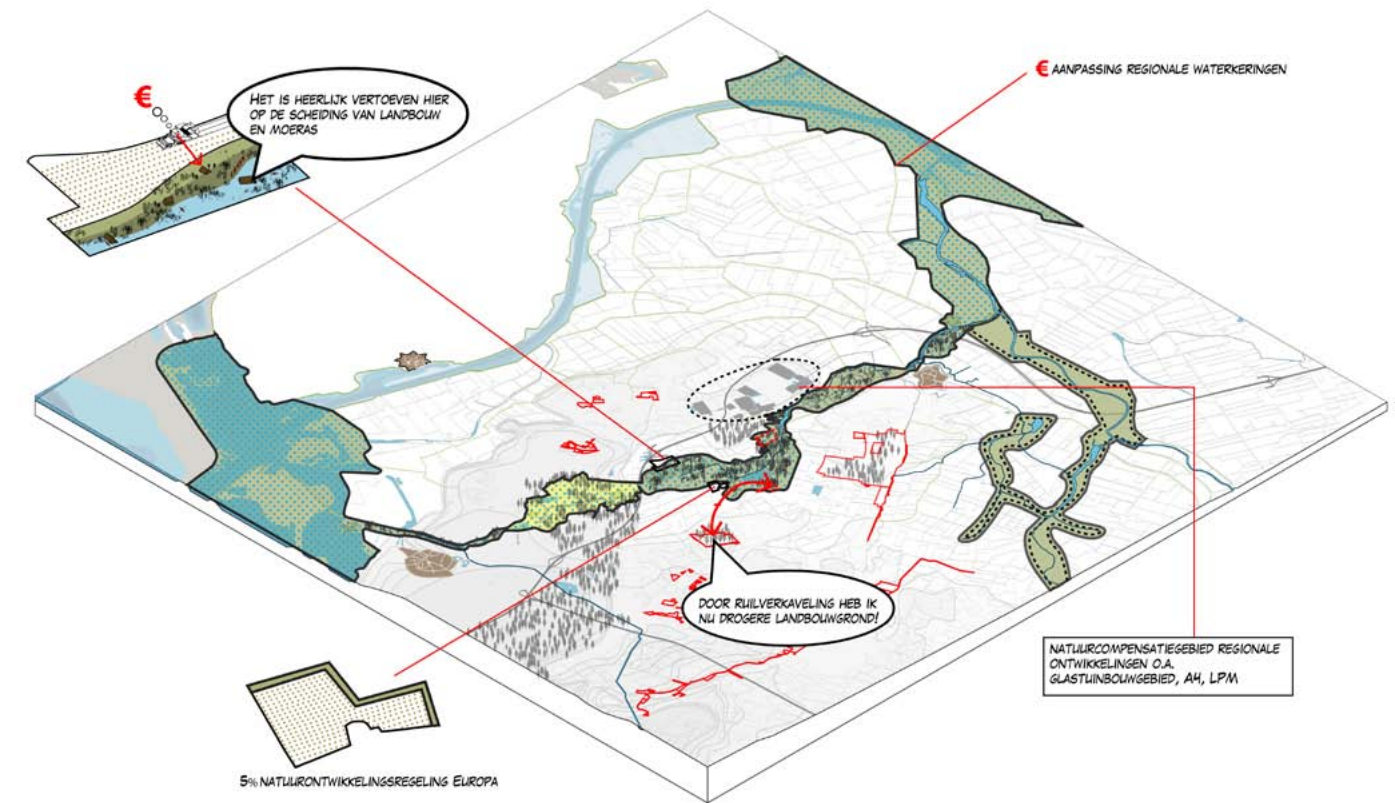
De afgelopen jaren is hard gewerkt aan de reconstructie van de gebouwde delen van de waterlinie. Fort de Roovere en de Lingewal zijn in ere hersteld en ook de contouren van Fort Henricus zijn weer zichtbaar. Door vooral aan het herstel van de gebouwde onderdelen van de waterlinie te werken, leggen we een goede basis voor het beleefbaar maken van de historie van de waterlinie. Maar daarmee is het gebied niet automatisch een bestemming voor een groter publiek. De samenhang tussen de gereconstrueerde forten en het landschap ontbreekt nog. En daarmee het verhaal van de West-Brabantse Waterlinie als geheel. Routing en ontsluiting kunnen daar wat aan doen. Zo kan een 'West-Brabantse Waterlinieroute', die fietsers en voetgangers langs de forten en door het landschap voert, de waterlinie veel beter herkenbaar maken. Als we deze route bijzonder en eenduidig vormgeven, rijgen we de verschillende locaties daarmee aaneen tot één bestemming: van de Binnenschelde tot het Volkerak. Door daarbij gebruik te maken van biobased materialen, maken we tegelijkertijd een belangrijke en unieke economische ontwikkeling in deze regio beter zichtbaar (en tastbaar). Zo worden verleden en toekomst verbonden. Fort de Roovere en het Benedensas fungeren als toegangspoorten tot de Waterlinieroute. Daar zijn parkeerplaatsen en er is horeca aanwezig. Door enkele historische redoutes te herstellen, ontstaan extra rust- en uitkijkpunten op het traject tussen Fort de Roovere en de haven van Steenberg.

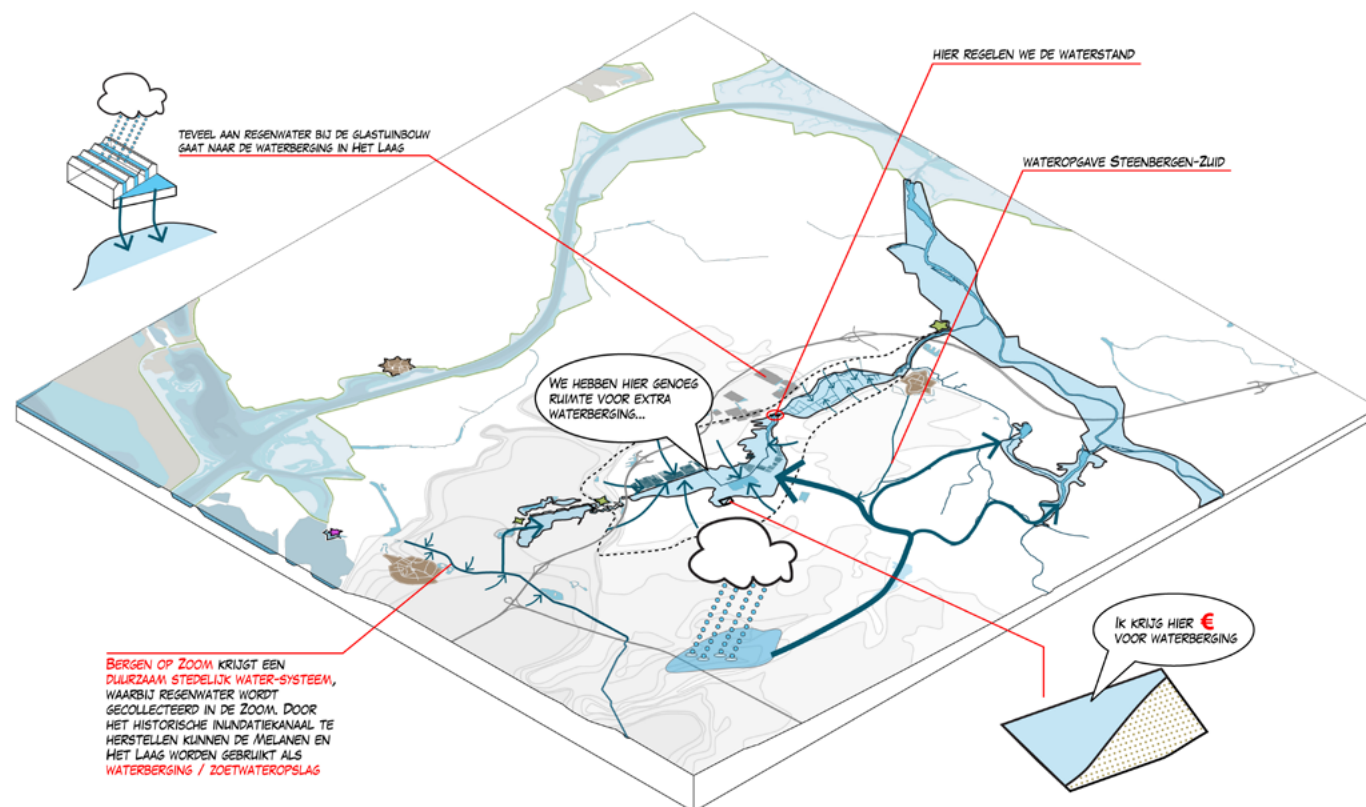
Landschapontwikkeling

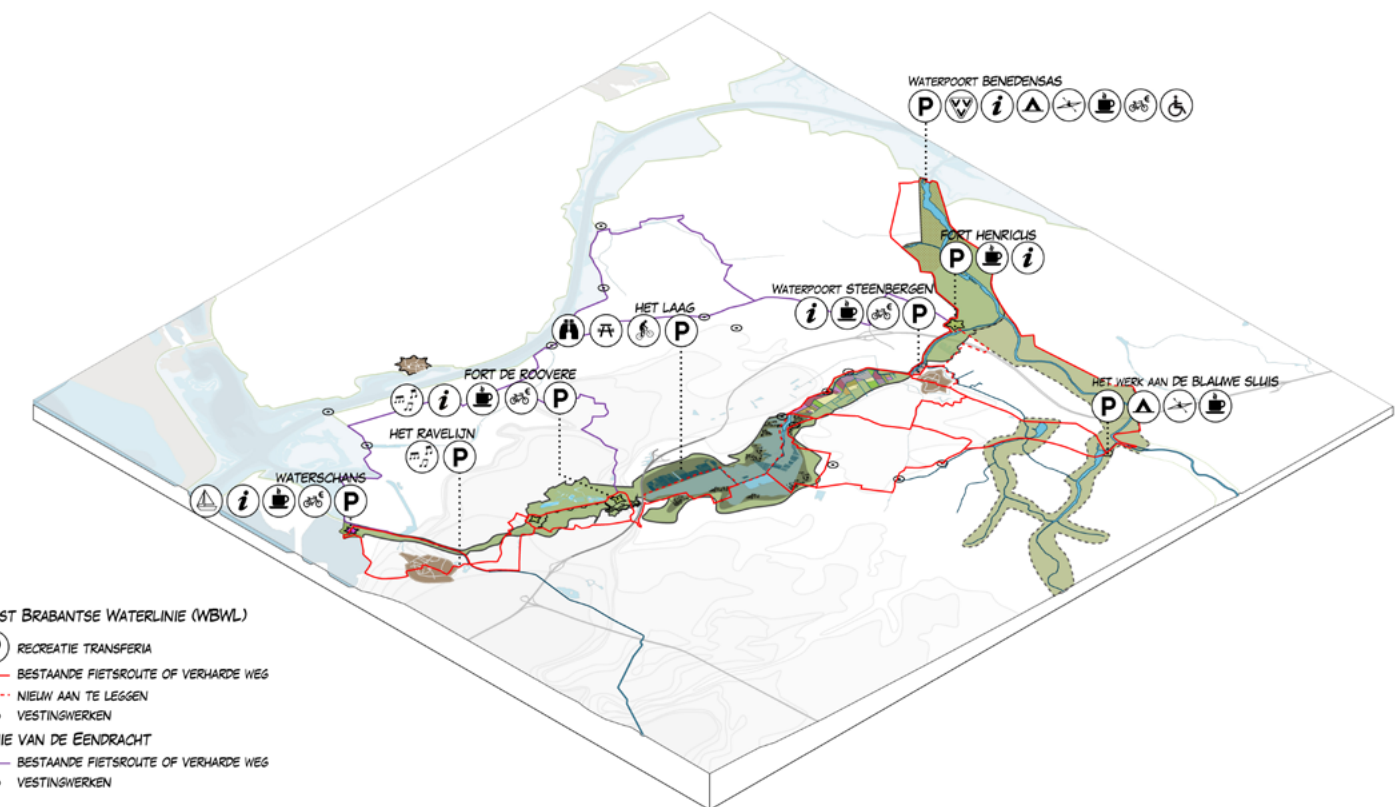
Economische motoren

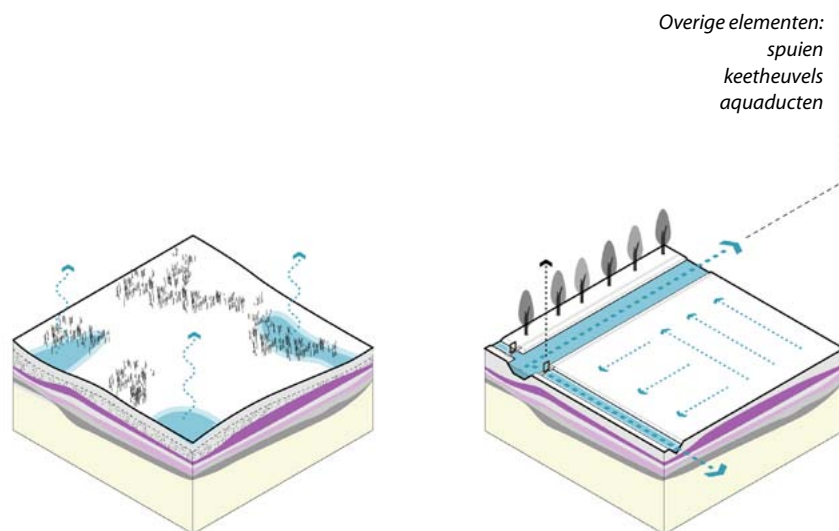
Retentielandchap

Eén cultuurhistorisch landschap van formaat

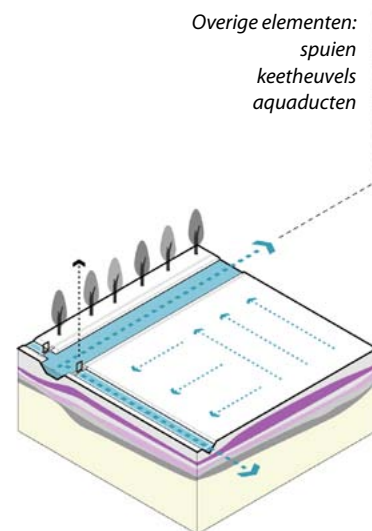

1. Sedimentafzet vanuit de Noordzee

In de loop der eeuwen was de grond hier doordrenkt met zeewater. Veen laat slecht water door, dus bleef een laag zout op het veen liggen. Die laag noemen we 'darink'. Vóór het inpolderen van het gebied rond het Halstersch Laag was dit gebied kwetsbaar voor overstromingen.

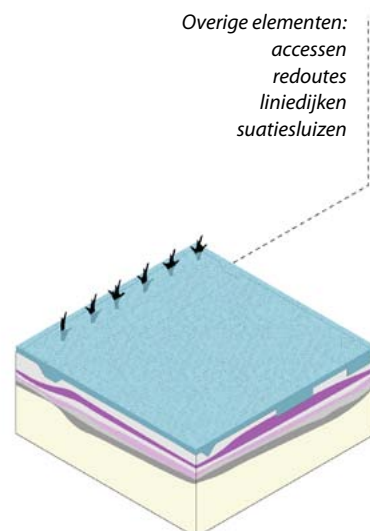
Restanten uit deze periode: hoogteverschillen.

2. Turfwinning: ontwateren

Voor turfwinning ontwaterde men eerst de 'rauwe moer' uit het stuk veen. Daartoe groef men 'riolen' of slootjes, die in de grensvaart van het perceel uitmondde. Aan de vaartkanten werden ook bomen geplant. Het hout daarvan werd gebruikt voor vaarstokken voor de turfschuiten en voor het onderhoud van spuien, bruggen en hoofden.

Restanten deze periode: turfvaarten en sloten.

3. Inundatie

De turfvaart van Steenbergse stond via de Steenbergsche Vliet en de Striene (nu Volkerak) in open verbinding met de Noordzee. Met een sluis ter hoogte van het Sint Pieters redoute kon het gebied onder water worden gezet. Bij het Elders redoute kon het zoute water worden toegelaten in het turfwinninggebied 'het Laag'. Omdat het inundatiegebied in feite de laagtes in het landschap volgde is deze ook nu nog grotendeels waarneembaar.

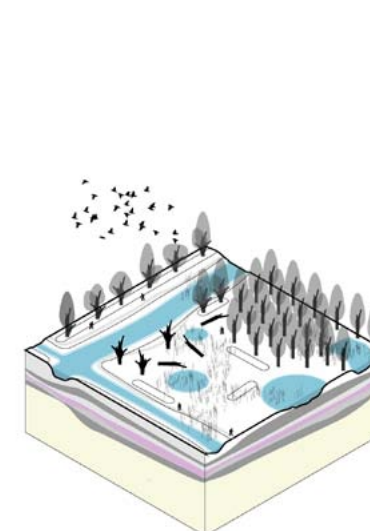
Restanten deze periode: vorm van dijken/contouren redoutes.

4. Turfwinning: Darinkdelven

Als het veen ontdaan was van de afdekkende laag, kon het uitgraven beginnen. Eén man steekt, een tweede tilt de blokken natte turf uit de kuil en een derde draagt ze naar de turfschuit. Men stapelde of droogde de turf niet ter plaatse. Rondom de kuil liggen de eerder weggestoken kleiplakken. Volgens het bloksysteem was de lengte van de put enkele malen de breedte. Tussen de putten bleef een strookje veen staan om als waterkering met de buurput te dienen.

Restanten deze periode: moergaten, 'heuveltjes' van weggestoken kleiplakken, oud productiebos en geknotte bomen.

5. Natte Natuurparel

In deze overgangsgebieden komt van oudsher diepe kalkrijke kwel omhoog. Deze kalkrijke, voedselarme kwel zorgt voor de ontwikkeling van bijzondere vegetatie.

Door de zandwinning in de Dassenplas is er echter een kweltek ontstaan waardoor het broekbos verdroogt. Om dit tegen te gaan wordt de Dassenplas verontdiept, waardoor de kwel in het broekbos beter omhoog kan komen.

Bronnen:

Casseart, A (2011) ABC van de Turf.
Linden, van de. D (2010) Palynologisch onderzoek veenlaag bij Bergen op Zoom.
Leenders, K.A.H.W (2010) Middeleeuws zout uit de Delta
BR0 (2005) Turf; de bruine motor van West-Brabant.

Van Darinkdelven tot natuur(re)creatie

Het Halstersch en Oudlands Laag

Omdat het inundatiegebied de laagtes in het landschap volgde, zijn die ook nu nog grotendeels waarneembaar, vooral in het Halstersch en Oudlands Laag. Samen vormen zij één van de eerste gebieden in Noordwest-Europa waar bedrijven tussen 1200 en 1850 op grote schaal turf wonnen. Daarvoor legden ze een turfvaart aan (de Ligne). Die functioneerde als inundatiekanaal voor de waterlinie. Behalve de turfvaart zijn er in het Halstersch Laag ook nog steeds enkele kenmerkende blokvormige turfputten terug te vinden. Daar komt kwelwater aan de oppervlakte. Deze turfputten vormen de basis voor de nu unieke kwelnatuur, die ooit kenmerkend was voor grotere

delen van het grensgebied tussen zand en klei. Het gebied tussen Bergen op Zoom en Steenbergse kent een prachtige opeenvolging van energielandschap naar militair landschap en kan zich nu verder ontplooiën als gewaardeerd natuurgebied en recreatielandschap. Het zou prachtig zijn om het turfverleden beleefbaar te maken door het turflandschap – en daarmee de kwelnatuur – te reconstrueren. Daarvoor is het nodig om de Dassenplas, een diepe zandontginningsput en 'kweltek' te dempen. Het voorstel is om op deze locatie een verblijfsaccommodatie te realiseren die opgaat in het landschap en die verwijst naar de plaggenhutten waar de turfstekers met hun gezinnen woonden.

Reconstructie van de turfputten ten behoeve van de kwelnatuur met een recreatief fiets- en wandelpad naast de Ligne. Bron: SMV, 2014.

Van darinkdelven tot natuur(re)creatie in het Halstersch Laag

fietspad	horeca / restaurant
aan te leggen fietspad	café
wandelpad	informatiepunt
te reconstrueren redoute	kanoverhuur
reconstructie turflandschap t.b.v. kwelnatuur	inundatiepark
verblijfsrecreatie	evenemententerrein op de terre
fietsverhuur	uitzichtpunt

De Dassenplas:
reconstructie van de plaggenhutten, de kenmerkende woningtypologie
van de turfwinning, voor verblijfsrecreatie. SMV (2014).

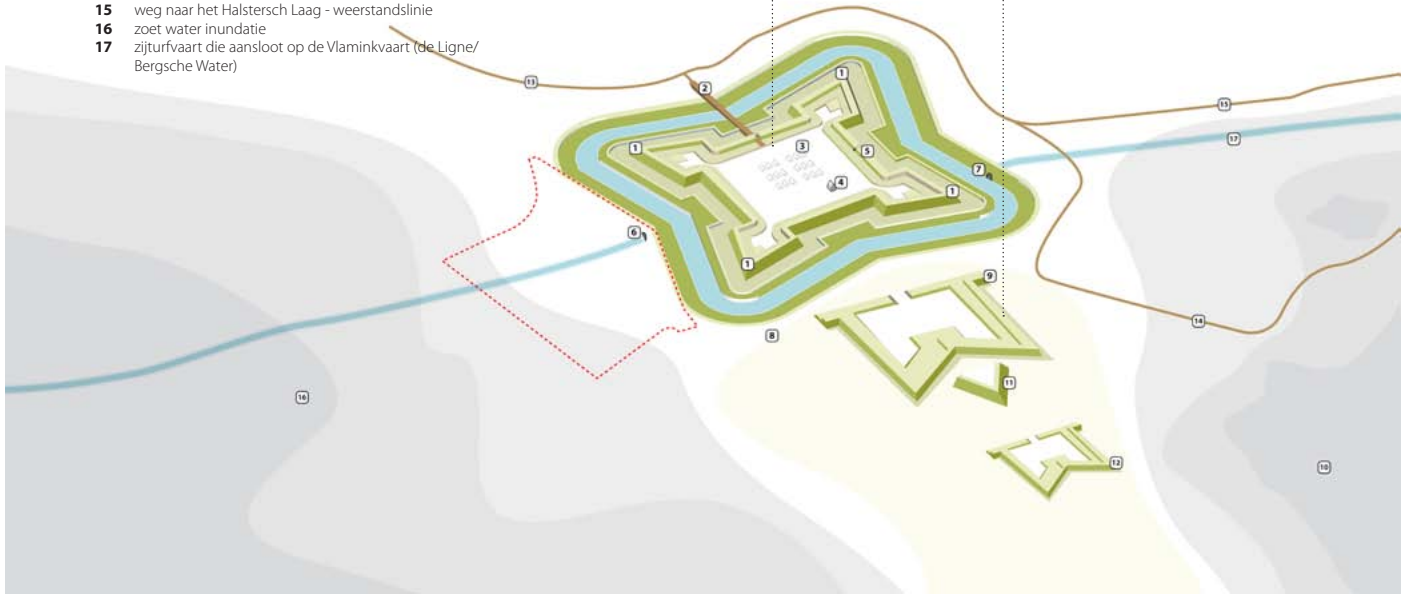

1628, oud-Nederlands vestingstelsel

- 1 bastions
- 2 de poort
- 3 tijdelijke huisvesting troepen
- 4 kapel (1645?)
- 5 poterne
- 6 inundatiesluis
- 7 inundatiesluis
- 8 zandrug
- 9 hoornwerk
- 10 zout water inundatie
- 11 gedetacheerd ravelijn
- 12 hoornwerk / redoute
- 13 weg naar Halsteren en Bergen op Zoom
- 14 weg naar Wouw
- 15 weg naar het Halsters Laag - weerstandslinie
- 16 zoet water inundatie
- 17 zijturfvaart die aansluit op de Vlaminkvaart (de Ligne/ Bergsche Water)

In 1628 gebouwd volgens het oud-Nederlands model met vier gebastioneerde hoeken. Op tekeningen uit de 17de eeuw staan geen details zoals bebouwing afgebeeld. In 1691 wordt het fort genoemd in de rij van 'doodde weermiddelen'. Troepen waren er alleen gelegerd in tijden van oorlog. Opvallend is dat op het oostelijke eind van de noordelijke barak een klein blokje is afgezonderd, waarin een kruisje is getekend. Dit werd wel geïnterpreteerd als kapel, aangezien er in 1645 een huwelijk op Fort de Roovere werden gesloten.

In de 17de eeuw bestond er volgens de kaart Van Schoten een hoornwerk en een redoute, waarvan zover bekend geen sporen bewaard zijn.

1785, nieuw Nederlands vestingstelsel

- 1 nieuw verhoogd bastion
- 2 keelzijde fort, geen bastion
- 3 poorthuisje (?)
- 4 barakken
- 5 officierswoning
- 6 kruithuis
- 7 inundatiesluis/duiker
- 8 inundatiesluis/duiker
- 9 voorwerk
- 10 slikredoute
- 11 beer, scheiding zoet en zout water
- 12 brug richting Wouw
- 13 tenaille
- 14 tenaillegracht
- 15 gedekte weg (?) / klein voorwerk (?)
- 16 liniewal
- 17 redan
- 18 restanten retranchement (ster van Eggers)
- 19 natte gracht
- 20 gedempte gracht
- 21 zoet water inundatie
- 22 zout water inundatie
- 23 poterne
- 24 redan/voorwerk

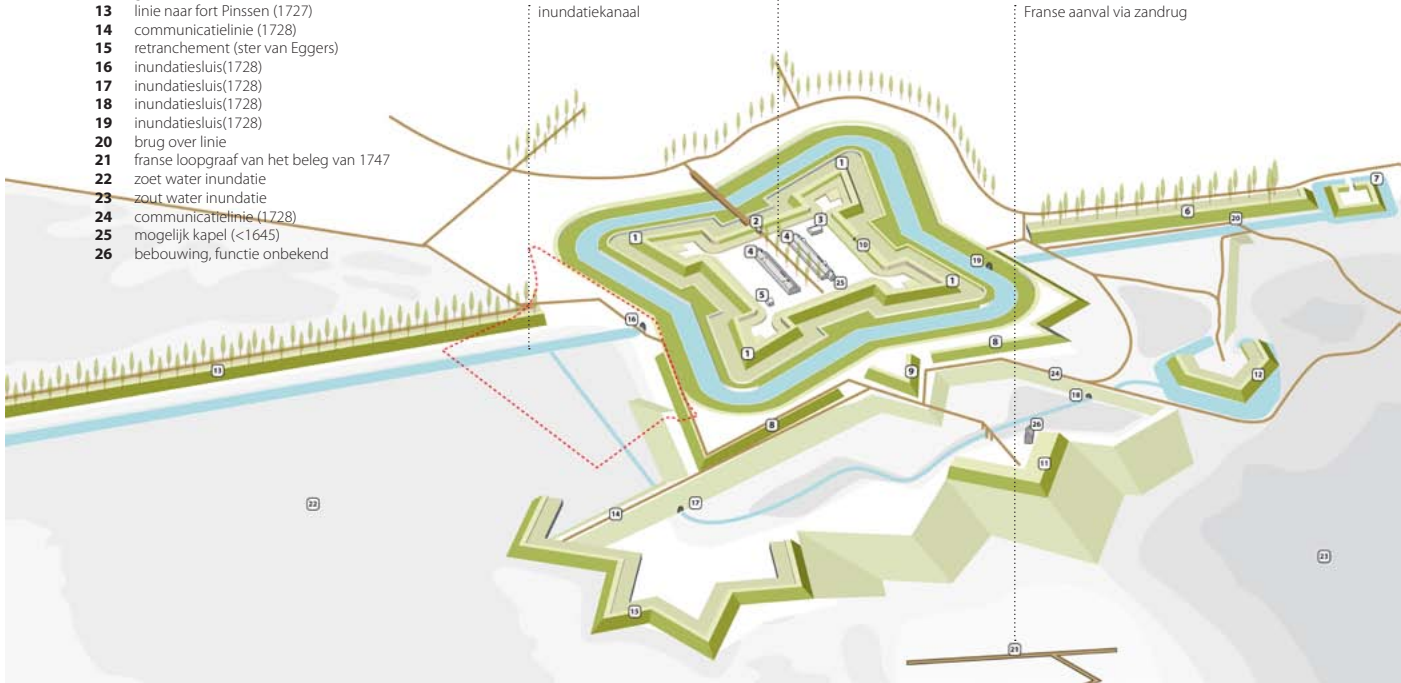
slechten gracht en wal aan keelzijde

1747, linies, verbinden van forten

- 1 bastions
- 2 de poort, 1,40m breed met brug
- 3 majoorshuis
- 4 barakken
- 5 kruithuis
- 6 linie naar het Laag
- 7 redoute aan het Laag
- 8 contregardes (1729)
- 9 ravelijn tussen de contregardes (1728)
- 10 poterne
- 11 gedetacheerd ravelijn (1728)
- 12 gedetacheerd bastion (1729)
- 13 linie naar fort Pinssen (1727)
- 14 communicatielinie (1728)
- 15 retranchement (ster van Eggers)
- 16 inundatiesluis(1728)
- 17 inundatiesluis(1728)
- 18 inundatiesluis(1728)
- 19 inundatiesluis(1728)
- 20 brug over linie
- 21 franse loopgraaf van het beleg van 1747
- 22 zoet water inundatie
- 23 zout water inundatie
- 24 communicatielinie (1728)
- 25 mogelijk kapel (<1645)
- 26 bebouwing, functie onbekend

Twee langgerekte gebouwen staan in oost-westelijke richting parallel aan elkaar op de terre. Een nog nauwkeuriger afbeelding dateert uit 1748: het fort heeft een toegang aan de westzijde via een klein poortgebouwtje, dat uitkomt op een grote, met bomen geflankeerde laan over de terre. Aan weerszijden staan lange smalle gebouwen, die geïnterpreteerd kunnen worden als soldatenbarakken. Tegen de noordelijke zijde van de terre staan enkele rechthoekige gebouwtjes met tuinen ernaast. In de zuidoostelijke hoek bevindt zich een klein gebouw, waarschijnlijk een kruithuis of depot, en in de noordwestelijke hoek staat nog een gebouw. Verder is op deze kaart nog een poterne te zien in de noordelijke wal.

2016, ontwikkelingen op het fort

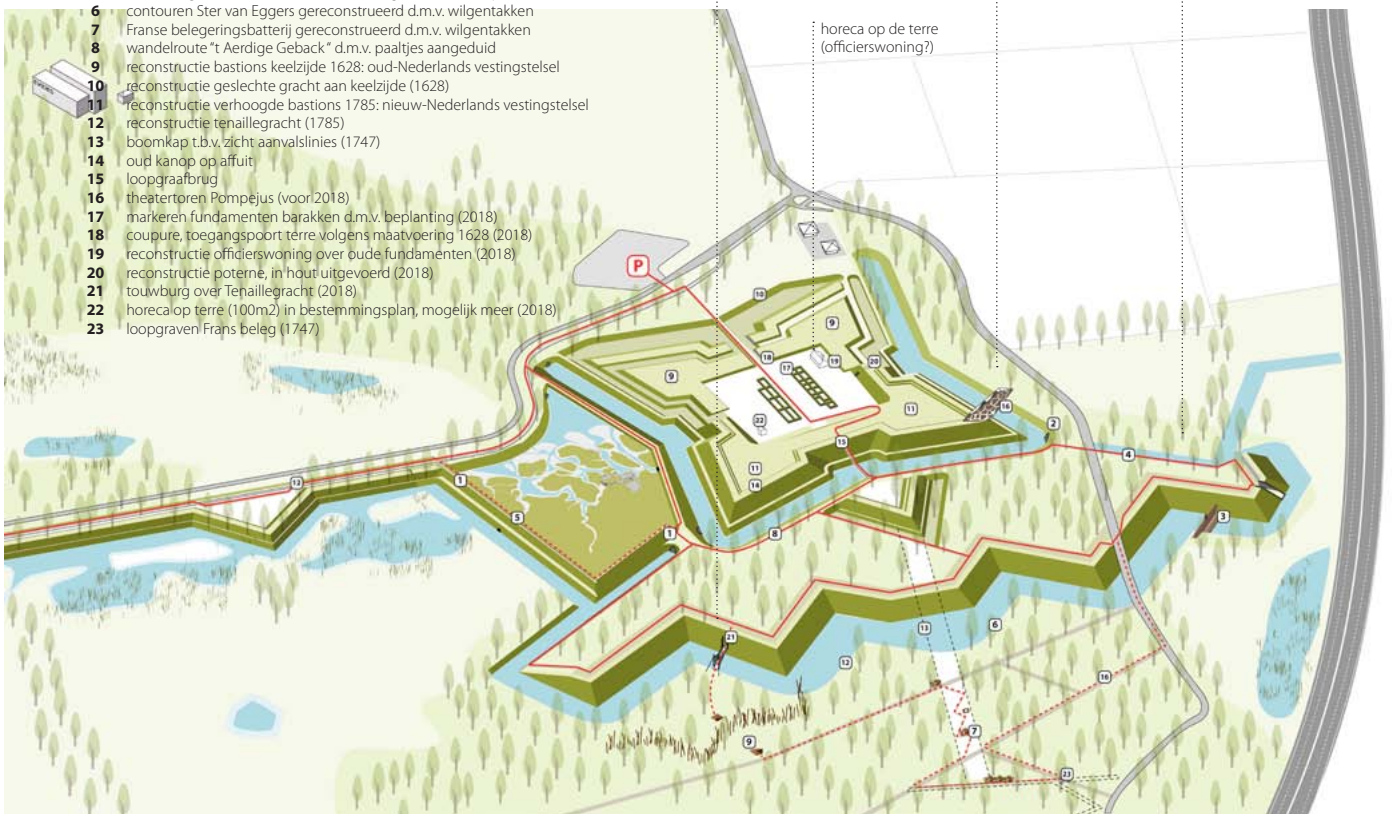
- 1 restanten inundatiesluis/duiker
- 2 restanten inundatiesluis/duiker
- 3 restanten beer, nog niet zichtbaar
- 4 contouren van de vroegere brug richting Wouw (1785)
- 5 uitbreiding liniewal 1785 zichtbaar in hoogte en waterloop
- 6 contouren Ster van Eggers gereconstrueerd d.m.v. wilgentakken
- 7 Franse belegeringsbatterij gereconstrueerd d.m.v. wilgentakken
- 8 wandelroute "t Aerdige Geback" d.m.v. paaltjes aangeduid
- 9 reconstructie bastions keelzijde 1628: oud-Nederlands vestingstelsel
- 10 reconstructie geslechte gracht aan keelzijde (1628)
- 11 reconstructie verhoogde bastions 1785: nieuw-Nederlands vestingstelsel
- 12 reconstructie tenaillegracht (1785)
- 13 boomkap t.b.v. zicht aanvalslinies (1747)
- 14 oud kano op affuit
- 15 loopgraafbrug
- 16 theatertoren Pompejus (voor 2018)
- 17 markeren fundamenteen barakken d.m.v. beplanting (2018)
- 18 coupeure, toegangspoort terre volgens maatvoering 1628 (2018)
- 19 reconstructie officierswoning over oude fundamenteen (2018)
- 20 reconstructie poterne, in hout uitgevoerd (2018)
- 21 touwburg over Tenaillegracht (2018)
- 22 horeca op terre (100m2) in bestemmingsplan, mogelijk meer (2018)
- 23 loopgraven Frans beleg (1747)

brug over de tenaillegracht (in planning?) misschien mijn-tegenmijnstelsel?

horeca op de terre (officierswoning?)

Pompejus theatertoren

oude weg naar Wouw

Inundatiepark West-Brabantse Waterlinie

Voor iedereen die geïnteresseerd is in de vaderlandse geschiedenis en de manier waarop het water diende als verdedigingsmiddel, is een bezoek aan de West-Brabantse Waterlinie de moeite waard. Het centraal gelegen Fort de Roovere vormt een goede introductie op de waterlinie en is een mooi vertrekpunt voor een verkenning per fiets. Toch is het niet eenvoudig om je voor te stellen hoe de inundatie op de grote schaal van de West-Brabantse Waterlinie functioneerde. De verschillende inundatiesluizen en forten liggen namelijk zo ver uit elkaar, dat de onderlinge samenhang niet zichtbaar is. Ook zijn de hoogteverschillen in het landschap meestal zo subtiel dat ook de inundatievlakken moeilijk te herkennen zijn. Een watermaquette zou wél overzicht en inzicht kunnen bieden in het functioneren van de linie.

De eilanden van Zeeland

Het inundatiepark bestaat uit drie onderdelen. Aan de westzijde richten we het gebied in als plas-drasgebied. De vorm van dit gebied is een abstracte weergave van de eilanden van Zeeland. Kinderen kunnen hier 'natuurlijk' spelen met takken, modder en water. Een verhard waterspeellandschap in de vorm van de West-Brabantse Waterlinie anno 1747 vormt het centrale deel van het inundatiepark. Er bevinden zich forten en vestingsteden waar kinderen (en volwassenen) zich kunnen verschansen. Door sluisjes te openen, kunnen we lagere delen onder water zetten. De oostzijde van het park richten we in als grasveld met speelobjecten. Die objecten herinneren aan de aanvalswerken die de Fransen gebruikten tijdens het beleg van Bergen op Zoom en Fort de Roovere. ■

Het inundatiepark bij Fort de Roovere.
Bron: SMV, 2015.

Openluchttheater op het tweede terreplein van fort Sabina, uit: Ontwikkelperspectief fort Sabina. Bron: SMV, 2016.

STELLING VAN WILLEMSTAD

Forten rond het open water

Marco Vermeulen, ruimtelijk ontwerper Studio Marco Vermeulen (SMV). Opdrachtgever: Waterpoort

De zeearmen verdedigen die toegang boden tot Holland. Dát was vanaf 1583 de belangrijkste taak van de Stelling van Willemstad. De vijf forten rond de vestingstad hebben dan ook van oorsprong een sterke relatie met het open water. Deze gebiedsvisie wil het militair erfgoed van de Stelling van Willemstad ontsluiten vanuit toeristisch en recreatief perspectief. Zodat dit erfgoed kan bijdragen aan de ruimtelijke identiteit van de regio. Het gaat daarbij deels om de reconstructie van historische vestingwerken en structuren, maar ook om het zichtbaar maken van de strategische en ruimtelijke samenhang tussen deze vestingwerken.

Bron pagina 172-173: Stelling van het Hollandsch Diep en het Volkerak begin 19de eeuw. Bron: www.geheugenvannederland.nl, 2015.

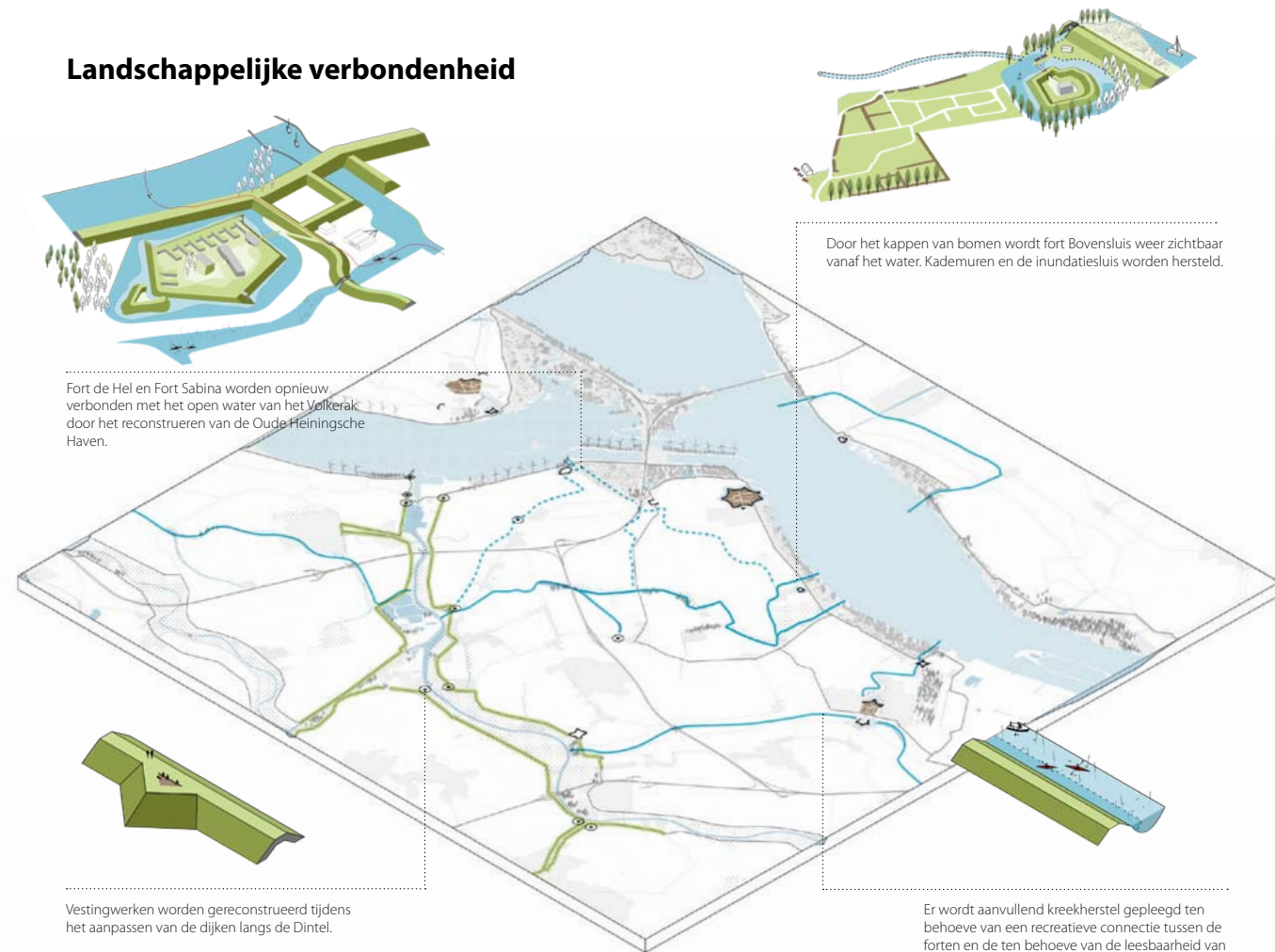
Stoer landschap

Het gebied rond Willemstad telt een grote diversiteit landschapstypen. Aan de oevers van het Hollands Diep en het Volkerak bevinden zich de restanten van een slikken- en gorzenlandschap. Tot nog maar enkele decennia geleden stond dit gebied onder invloed van eb en vloed. Grote delen zijn beschermd natuurgebied (EHS en Natura 2000) vanwege de grote variatie aan bijzondere planten en dieren. Je vindt er bijvoorbeeld vele soorten vogels zoals flamingo's, lepelaars, visarenden en kiekendieven. De ingepolderde Sint Anthonie Gorzen tussen Fort Sabina en Fort de Hel vormen een belangrijk en beschermd vogelweidegebied. Daarnaast bepalen grootschalige landbouw, hoge windmolens, het Volkerak-sluizencomplex en natuurlijk de forten het landschap. Hoewel rijk aan flora en fauna is het gebied rond Willemstad dan ook allerm minst arcadisch en lieflijk. Het is eerder een ruig en 'stoer' landschap, waar water en wind domineren.

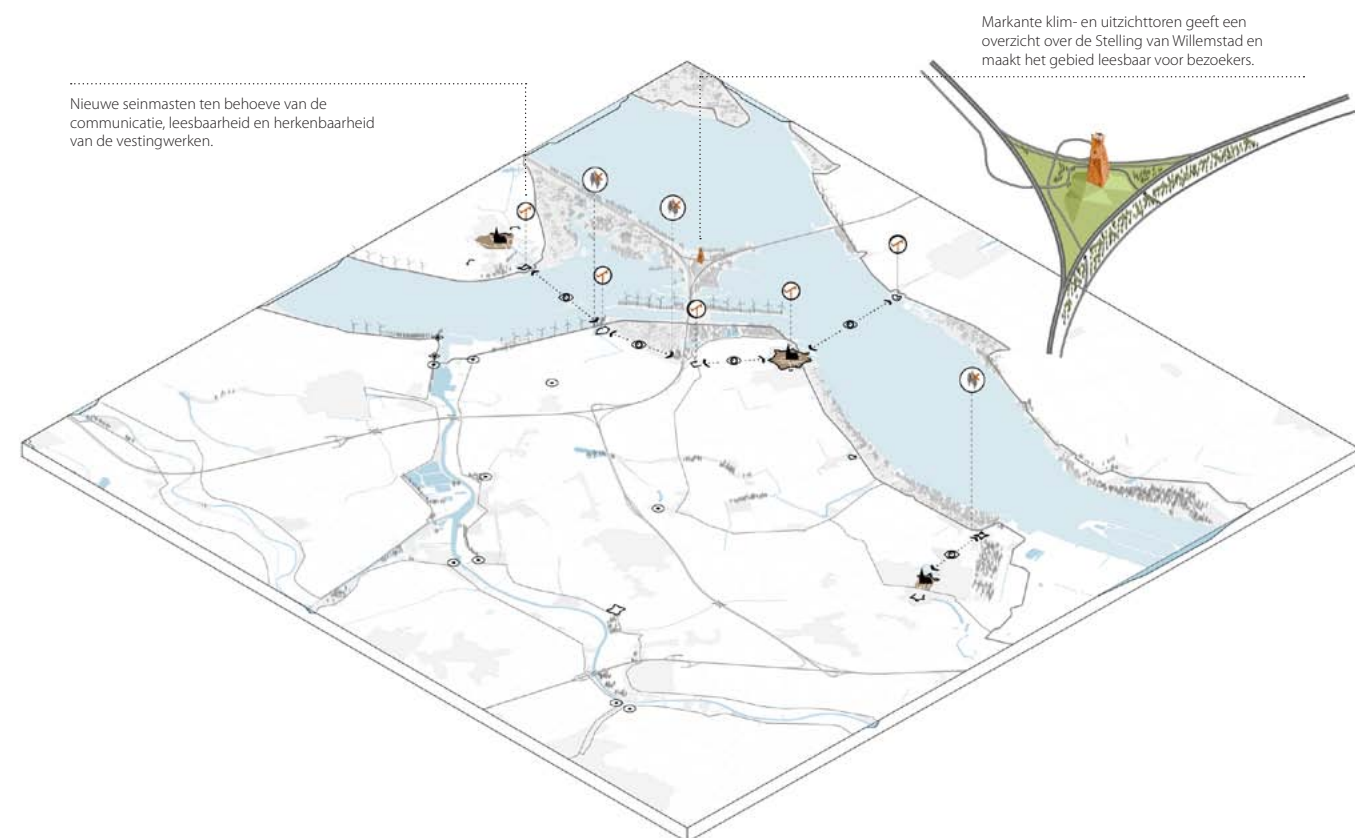
Juist deze kenmerken maken het tot een uitdagend decor voor 'active leisure' en teambuilding. Het huidige aanbod aan dit soort activiteiten, waaronder tankrijden bij Fort de Hel en ribvaren over het Volkerak, kunnen we verder uitbreiden. Daardoor komt de Stelling van Willemstad bekend te staan als hét 'adventure'-landschap van Nederland. Een recreatielandschap vol activiteiten die passen bij het militaire karakter van de stelling en de cultuurhistorie, de verhalen en de plek. Uiteraard moeten we daarbij rekening houden met de beschermde status van bepaalde natuurgebieden.

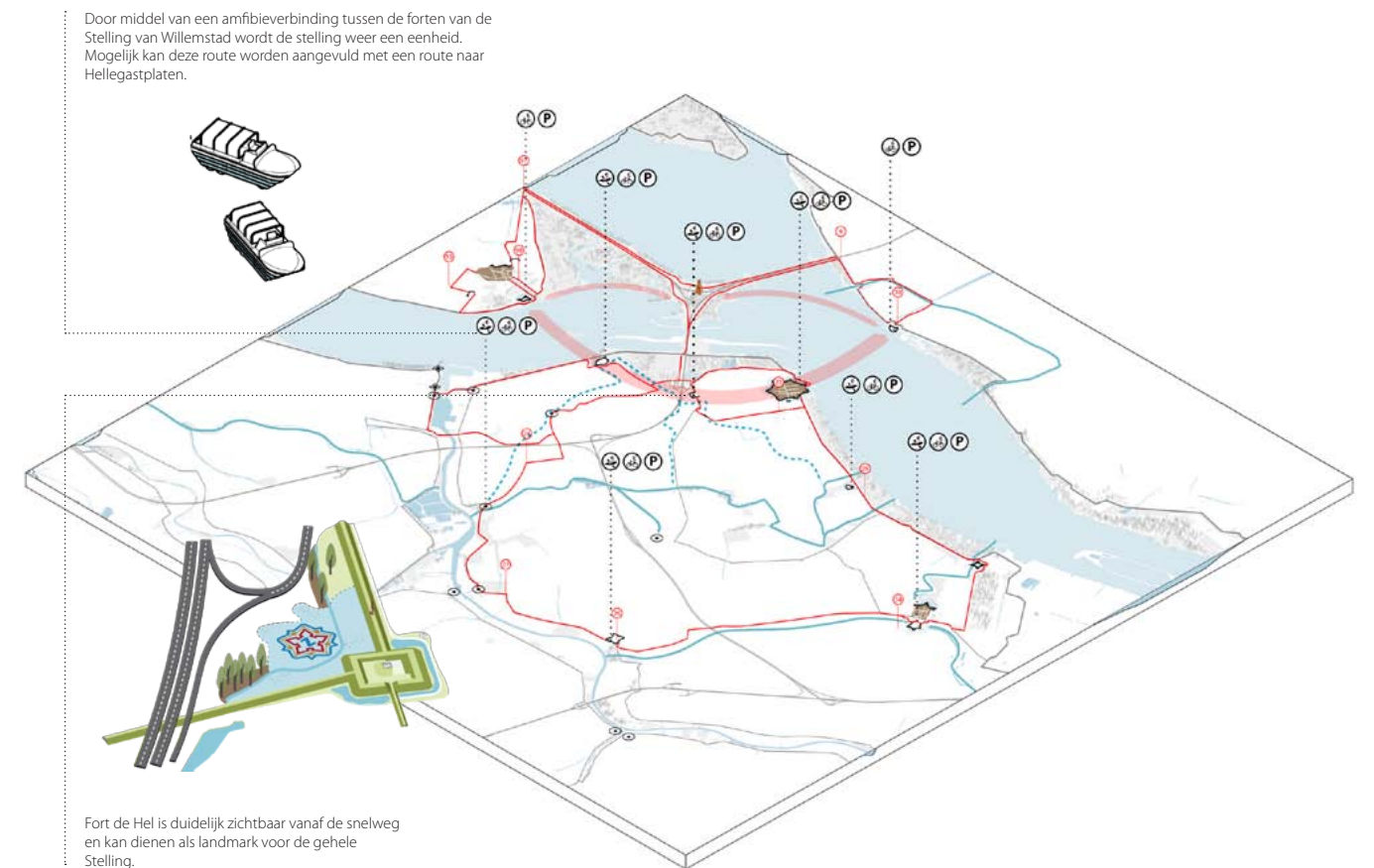
Landschappelijke verbondenheid

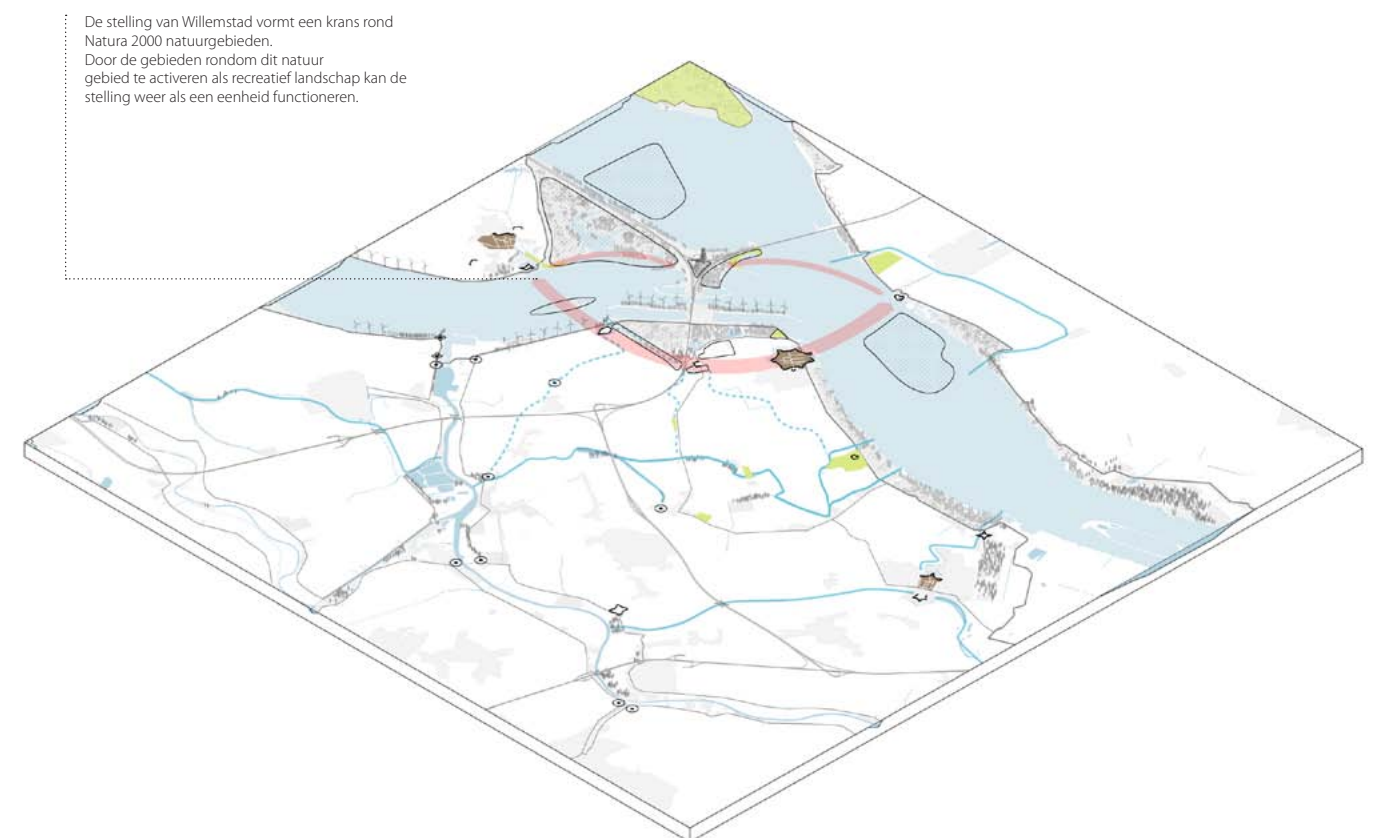
Visuele verbondenheid

Fysieke verbondenheid

Recreatieve verbondenheid

Legenda

- 1. avontureneiland
- 2. reconstructie Oud Heiningsche Haven door middel van een plas-dras gebied
- 3. natuurkamperen
- 4. loopgravenspel bij Fort de Hel
- 5. plas-dras gebied waar vroeger het inunderen van polders plaatsvond
- 6. klimtoren en observatiepost
- 7. wadlopen op het Haringvliet
- 8. wildernispaden Hellegatsplaten
- 9. flamingo's spotten vanuit de bestaande vogelkijkhutten
- 10. evenemententerrein De Banaan
- 11. strandsurfen en extreme watersporten
- 12. voormalig redoute als poort naar het binnenland
- 13. extensief recreatief medegebruik EHS-gebied het Zwanen Meer
- 14. klimbos
- 15. jachthaven Fort Buitensluis
- 16. natuurkamperen op de uiterwaarden bij Fort Bovensluis
- 17. landart de Wachter
- 18. nieuwe bindingsroute Maltaweg versterkt de positie van Fort De Hel als 'de poort van de Stelling'
- 19. kano- en fluisterbootverhuur bij het oude gemaalhuis aan de Kromme Kreek
- 20. vervangen duiker onder Stadsdijk voor betere bevaarbaarheid van het Breede Gat
- 21. doorvaarbaar maken historische kreek De Vleij
- 22. voormalig vestingwerk (nu gebruikt als vogelkijkhut) als entree naar de Oude Heiningsche Haven
- 23. tankparcours Fort de Hel
- 24. vogels spotten op de St. Anthoniegorzen
- 25. verbinding fort en binnenwater door reconstructie kreek
- 26. Mauritshuis inrichten als informatiecentrum en museum van de Stelling van Willemstad
- 27. extensief gebruik EHS-zone door middel van een kruinenpad
- 28. extensief gebruik EHS-zone door middel van een trimbos
- 29. herstel inundatiesluis nabij Fort Bovensluis
- 30. leesbaarheid Stelling van Willemstad vergroten door het zichtbaar maken van Fort de Hel vanaf de snelweg
- 31. amfibieroute die de forten en de klim-/observatietoren onderling verbindt
- 32. Bed & Breakfast Floris en Sabina
- 33. theetuin en Bed & Breakfast Barlake
- 34. aanmeerplaats voor pleziervaart en pontje nabij Fort Sabina

Voorstel om de Stelling van Willemstad recreatief te verbinden door middel van een (militair) amfibievoertuig.
Bron: www.britannica.com/technology/dukw (2015).

Amfibievoertuig

Een van de voorstellen is om de forten van de stelling op een ludieke manier te ontsluiten met een amfibievoertuig. Dat pendelt dan op en neer tussen Fort Buitensluis en Fort Prins Frederik, via Willemstad en/ of Fort Bovensluis naar Fort de Hel en Fort Sabina. Een ander voorstel betreft de reconstructie van de Oude Heiningsche Haven tussen Fort Sabina en Fort de Hel in de vorm van een plas-draszone die de ecologische waarde verhoogt. Bij een derde voorstel maken we werk met werk bij het aanpassen van de dijken rondom de Dintel. Met relatief beperkte extra inzet kunnen we daarbij ook de verdwenen zandgevormde redoutes, batterijen en forten terugbrengen.

Subtiële doorsnede tussen de Franse Tour Modèle uit 1811 en de Nederlandse kazerne uit 1881, zodat de constante uitbreiding en aanpassingen die het fort heeft meegemaakt, beter inzichtelijk worden voor de bezoeker. Bron: SMV, 2016.

Fort Sabina opnieuw in stelling

Fort Sabina is onderdeel van de Stelling van Willemstad en daarmee van de Zuiderwaterlinie. Meerdere malen in de geschiedenis bleek deze locatie van grote, strategische waarde. Zowel Fransen als Hollanders bouwden er aan verdedigingswerken. Het grootste deel daarvan is in redelijke staat. Dat geeft Fort Sabina cultuurhistorische waarde die ook voor volgende generaties bewaard moet blijven. Tegelijkertijd is het de wens om deze cultuurhistorische waarde in de nabije toekomst beter beleefbaar te maken voor een groter publiek, en de recreatieve potentie hiervan (nog) beter te benutten. We moeten hiertoe Fort Sabina opnieuw in stelling brengen.

Cultuurhistorie en natuur gaan op veel forten samen, maar op en rond Fort Sabina zien we dat in bijzondere mate. Het fort is een van de grootste en meest intacte forten van de Zuiderwaterlinie en maakt deel uit van een hoogwaardig natuurgebied (EHS en Natura 2000). De direct aan het fort grenzende St. Anthoniegorzen staan in de top tien van broedgebieden voor weidevogels in Nederland. En daar komt de aanstaande verzilting van het Volkerak nog bij. Hierdoor ontstaat naast de huidige ecologische rijkdom nog nieuwe, streekeigen natuur.

Verder ligt Fort Sabina in economische zin strategisch tussen Rotterdam en Antwerpen en in de directe nabijheid van Industriepark Moerdijk. Daarmee is naast de particuliere ook een grote, zakelijke markt binnen handbereik. Dat maakt Fort Sabina van bovenlokale en bovenregionale betekenis.

De wens is om het (onderscheidende) ongerepte karakter van het fort zoveel mogelijk te behouden. Dat kan prima samengaan met een hoogwaardig serviceniveau en dito inrichting. Er zijn drie pijlers waarop de ontwikkeling van nieuw aanbod gaat steunen: gastvrijheid, natuur en cultuurhistorie. Het overkoepelende thema (stoer/rauw) van de Stelling van Willemstad is daarbij de leidraad.

Casco met basisvoorzieningen

Het concept om Fort Sabina te ontwikkelen is het creëren van een casco met basisvoorzieningen. Dat casco kunnen we in de loop van de tijd op verschillende manieren, flexibel gebruiken. Als basisvoorziening zien we goede horeca, multifunctionele ruimten voor workshops, kleinschalige bedrijfsruimte en een informatiecentrum over de Stelling van Willemstad en de Zuiderwaterlinie. Dit concept vertalen we in het ruimtelijk ontwerp door verschillende archipuncturale ingrepen te doen op strategische plaatsen op het fort. Sommige ingrepen zullen het cultuurhistorische karakter versterken, zoals het terugbrengen van de gracht bij de dubbele caponnière en het plaatsen van een semafoor waarmee tussen de forten werd gecommuniceerd. Maar er komen ook toevoegingen

Bovenaanzicht trap. Bron: SMV, 2016.

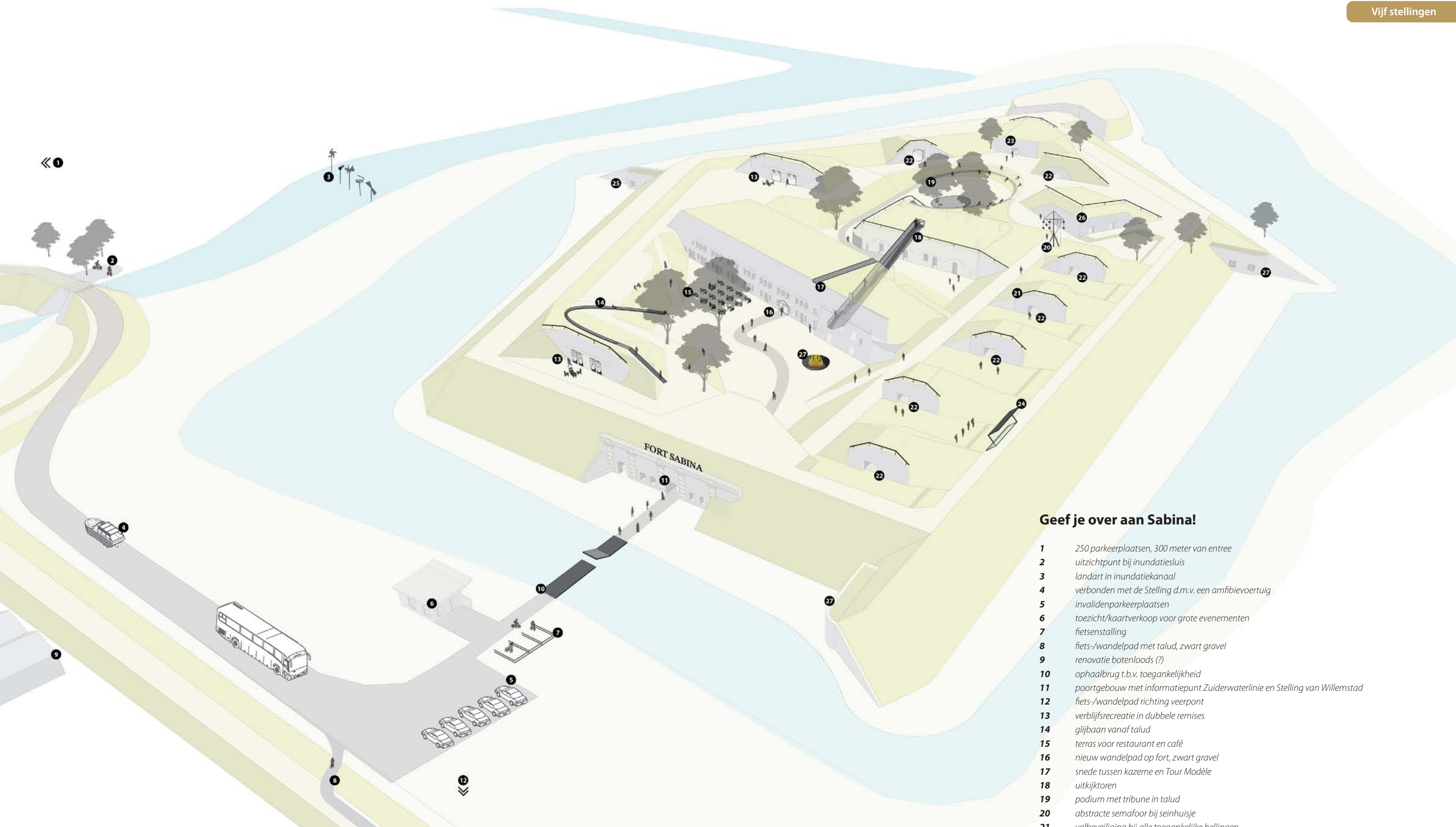
om het fort te gebruiken voor teambuildingactiviteiten en theatervoorstellingen. Meest opvallend is een trap die de Franse Tour Modèle van de Nederlandse kazerne scheidt en die ook zicht biedt op het fort en het open water.

In de loop der tijd is Fort Sabina meerdere malen uitgebreid: in 1811 met Franse baksteen, in 1881 met Nederlandse baksteen en in het begin van de 20ste eeuw met baksteenbeton. Het uitvoeren van de nieuwe ingrepen in één kleur (matzwart), maakt de nieuwe laag die we in de 21ste eeuw aan het fort toevoegen, leesbaar. ■

Principeddoorsnede trap tussen de kazerne en de Tour Modèle. Bron: SMV, 2016.

Geef je over aan Sabina!

- 1 250 parkeerplaatsen, 300 meter van entree
- 2 uitzichtpunt bij inundatiesluis
- 3 landart in inundatiekanaal
- 4 verbonden met de Stelling d.m.v. een amfibievoertuig
- 5 invalidenparkeerplaatsen
- 6 toezicht/kaartverkoop voor grote evenementen
- 7 fietsenstalling
- 8 fiets-/wandelpad met talud, zwart gravel
- 9 renovatie botenloods (?)
- 10 ophaalbrug t.b.v. toegankelijkheid
- 11 poortgebouw met informatiepunt Zuiderwaterlinie en Stelling van Willemstad
- 12 fiets-/wandelpad richting veerpont
- 13 verblijfsrecreatie in dubbele remises
- 14 glijbaan vanaf talud
- 15 terras voor restaurant en café
- 16 nieuw wandelpad op fort, zwart gravel
- 17 snede tussen kazerne en Tour Modèle
- 18 uitkijktoren
- 19 podium met tribune in talud
- 20 abstracte semafoor bij seinhuisje
- 21 valbeveiliging bij alle toegankelijke hellingen
- 22 kunstkabinetten in schuilplaats en magazijnen
- 23 zicht op het Volkerak/Fort Prins Frederik door middel van spiegels
- 24 caponnière met glazen scherm voor zicht op vleermuizen
- 25 caponnières niet toegankelijk, vleermuisverblijven
- 26 grote vuurkorf op terre
- 27 remise kazemat te gebruiken voor onderhoud en opslag
- 28 toegankelijk maken van schuilplaats, doorgang en dubbele caponnière met smalle brug

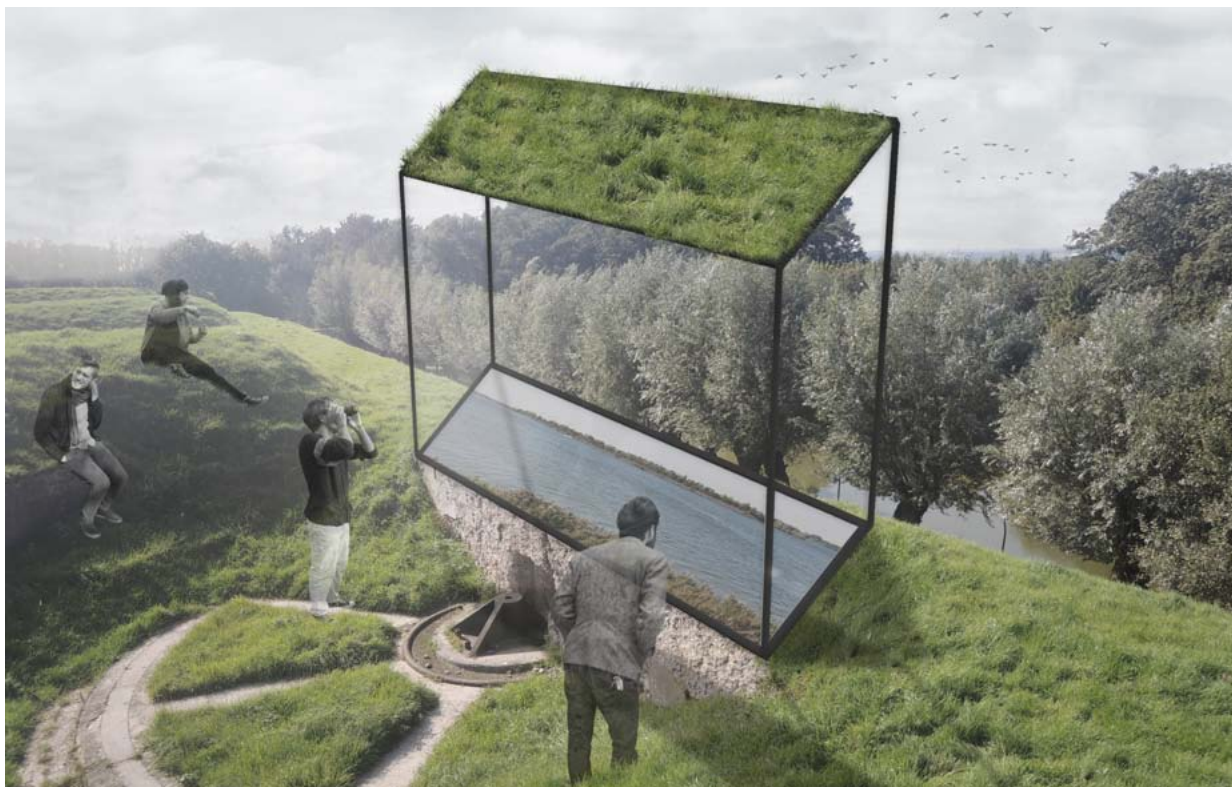

Een abstracte verbeelding van de historische semafoor, te bedienen vanaf het seinhuis met het seinalfabet verbeeld op de gevel.

Informatiecentrum/museum Zuiderwaterlinie in het Poortgebouw. Hier wordt uitleg gegeven over het belang van de Zuiderwaterlinie voor de geschiedenis van Nederland.

Het plaatsen van twee spiegels, een soort periscoop, op de geschutsofstelling geeft zicht op het Volkerak, over de bomen en de dijk heen.

Informatiecentrum/museum Stelling van Willemstad in het Poortgebouw, waar uitleg wordt gegeven over het belang en het functioneren van de Stelling van Willemstad.

Eschelle de mille pas Geometriques
 250 500 750 1000
 Scala di Passi Geometri Mille, di piedi
 cinque per passi.

1. Avantgarde du Quartier du Prince d'Orange a Breda.
2. Forts et Redoutes d'Orange a Breda.
3. Quartier de Carlos Roma Serp.
4. L'Eglise de ter Heyden.
5. Pont sur la riviére de March.
6. Palissade en la riviére de March.
7. Quartier de Paolo Baglioni.
8. Les Tranchées et Redoutes de la Comte Faza.
9. L'Hôpital de l'Armée de Breda.
10. Batterie sur une emmenée place.
11. Premier fort fait par le Baron de Balançon.
12. Logement d'Don Gonzalo d'Alcazar.
13. Logement du Prince de Chim.
14. Logement du Marquis Spinola.
15. Le Quartier de Manjueli en S. Graen moer.
16. Le Quartier du Prince d'Orange.
17. Forts et Redoutes du Baron de Balançon.
18. Quartier du Baron de Balançon.
19. Logement du Comte Nijff.
20. Forts et Redoutes du Comte de Barbançon.
21. Batterie à l'opposée de la Ville.
22. Forts et Redoutes du Comte de Nijff.
23. Forts et Redoutes des Espagnols.
24. Quartier du Marquis Spinola.
25. Quartier de la Casallerie.
26. Logement de Don Philippe de Sy.
27. Logement du Comte de Salazar.
28. Quartier de l'Artillerie.
29. Logement du Marquis.
30. Les Fours.
31. Brasseries.
32. Maison du Prince d'Orange en eff.
33. L'Eglise des Canoniers.
34. La Vindicta General.
35. L'Hôpital.
36. Le Arsenal de l'Armée de Breda.
37. Redoutes des Irlandais.
38. Batterie à l'opposée de la Ville.
39. Forts et Redoutes des Indes.
40. Le Pont par lequel on passe de Breda.
41. Forts et Redoutes du Comte de Nijff.
42. L'Eglise du Village de Breda.
43. Quartier du Comte de Nijff.
44. Moulin à vent fortifié par les Espagnols.
45. Maison de Plasencia fortifiée par ceux de la ville.
46. Fort des Espagnols dedans la Bruyère.
47. Le Maison Zugler.
48. Village nommé S. Spralen.

A. Amsterdam chez Jean Blaeu.

Het Buitengebied van Breda met de rivier de Mark op de voorgrond. Bron: www.wandelpaden.com/breda.html, 2016.

STELLING BREDA - GEERTRUIDENBERG

Linies en schansen

Hans van Engen, landschapsarchitect bnt/adviseur omgevingskwaliteit provincie Noord-Brabant. Opdrachtgever: Biesbosch Streeknetwerk

Tussen Breda en Geertruidenberg ligt een prachtig gebied. Slechts weinig bewoners kennen de belangrijke betekenis daarvan voor de geschiedenis van Nederland. Ook is de samenhang tussen de verschillende militaire werken niet duidelijk. Betere recreatieve verbindingen tussen deze schansen en vestingen en een koppeling van die vestingwerken met de natuurlijke waterstromen van Mark en Donge, maken de linie weer herkenbaar als waterlinie.

Achtergronden

Vestingsteden

Breda heeft een rijke geschiedenis als verdedigingsstad. In de Tachtigjarige Oorlog verwisselde de stad meerdere keren van eigenaar; de list met het Turfschip en de inname door de Spanjaarden spreken nog steeds tot de verbeelding. De omwalling van deze vestingstad is in de loop der eeuwen steeds verder uitgebreid met muren, grachten en lunetten. Daarnaast lag er een uitgekiend stelsel van inundatievlakten. Geertruidenberg was de eerste stad in Graafschap Holland met stadsrechten.

In 1319 is de stad versterkt tot vestingstad. De stad was de sleutel tot Holland. In de loop der eeuwen is er veel strijd geleverd.

De belegeringen van de steden, zowel van Spaanse als Staatse zijde, verliepen meestal via vaste patronen. De goedkoopste manier was via een list. Als dat niet lukte, werden er meestal twee linies opgeworpen: een stelling richting de stad, maar ook één van de stad af. De laatste moest bevoorrading van de stad verhinderen en bevriende ontzettingslegers het hoofd bieden. Tussen deze twee stellingen hielden de belegeraars zich op in grote kampementen. Daar zijn nog veel sporen van. Ook zijn tussen de steden nog grote delen van inundatievlakten te vinden. Menno van Coehoorn gebruikte die bij het aaneensmeden van de Zuiderwaterlinie.

Inundatiesluisjes

De Zuiderwaterlinie is uniek door de uitgekiende waterwerken en de techniek hieromheen, met dijkes en sluisjes en het spelen met reliëf. De bouwers van de linie hadden te maken met schommelende waterstanden, door de seizoenen en door de dagelijkse eb en vloed. Omdat in dit gebied de riviertjes nog direct onder invloed stonden van het getij op het Hollands Diep en met regelmaat opgestuwd werden, konden de lagergelegen gebieden vanuit deze waterlopen vrij eenvoudig en op meerdere plekken onder water worden gezet.

Inundatievlakten

De waterlinie bestond uit een complex systeem van sluizen, rivieren, stromen en sloten die lagergelegen gebieden konden vullen.

Bron pagina 188-189: Beleg van Breda, 1624-1625. Rijksmuseum RP-P-OB-81.224. Bron: www.geheugenvannederland.nl, 2015.

Evenementen met een historisch decor. Opbouw van een podium onder de oude muren van het Kasteel van Breda voor het Jazz Festival. Bron: BNDeStem, 2016.

Zuidelijk van Breda konden ze de Mark, Weerij en de Bijloop gebruiken om grote delen onder water te zetten. Ook ten noorden van Breda lagen meerdere grote inundatiegebieden, zoals de Vuchtpolder en de Zeggepolder, de Westpolder en Willemspolder tussen Geertruidenberg en Oosterhout.

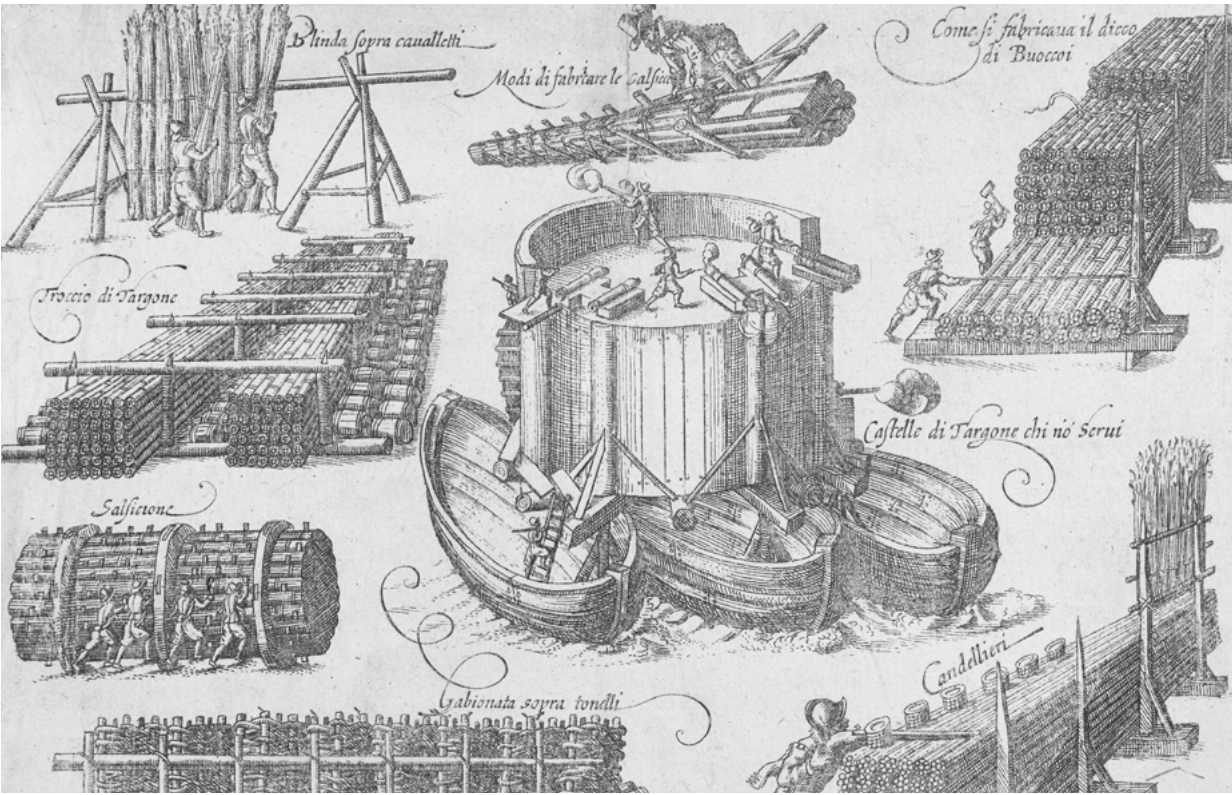
Het gebied dat ze onder water konden zetten bij Geertruidenberg loopt door naar Waspik. Om een verbinding te houden met het zuidelijk gelegen gebied, lopen er door het inundatievlak wegen die boven het water uitsteken. Redoutes beschermden deze wegen. Bijvoorbeeld de Stelling Steelhoven aan de Stelvenseweg in Made.

Als de vijand toch door de linie was gebroken, konden ze nog andere delen van het gebied onder water zetten. Bijvoorbeeld de Ameliapolder tussen Hoge Zwaluwe en Geertruidenberg, door bij Drimmelen de sluizen open te zetten.

Linies

Het gebied tussen Breda en Geertruidenberg was een zwakke plek in de Zuiderwaterlinie: de hoger gelegen delen waren niet geschikt voor inundatie. Daarom kwamen daar linies en schansen, zoals de linies van Den Hout en van den Munnikenhof en het Retranchement bij Waspik.

Beeld onder: Aanvalswerken gebruikt door de Spanjaarden bij Breda in 1624. Mogelijk kunnen abstracte varianten hiervan in het buitengebied van Breda het verhaal van de Zuiderwaterlinie in Breda en Geertruidenberg verbeelden. Bron: www.geheugenvannederland.nl, 2015.

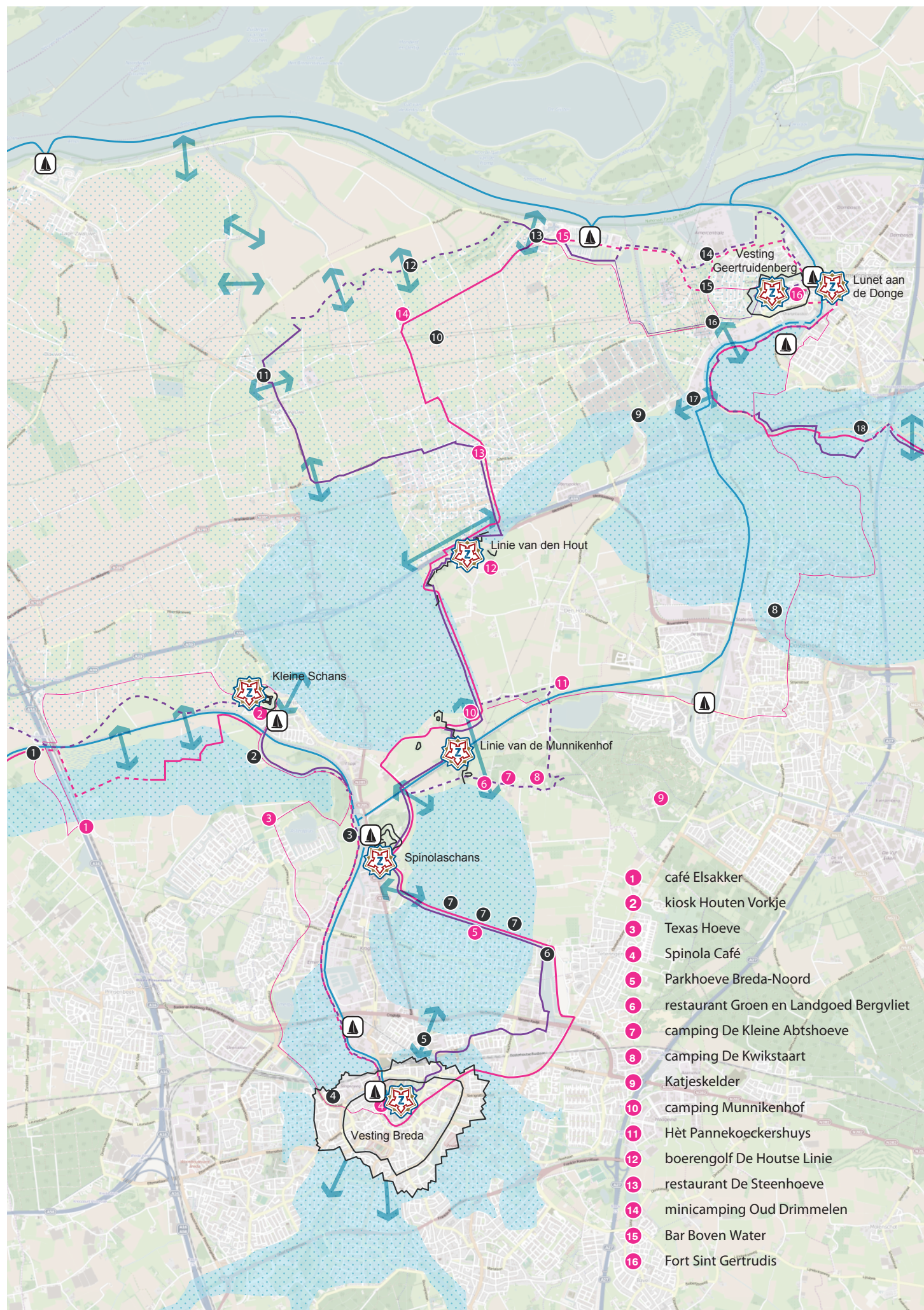

Twee schansen en de Slotbosse Toren

Kasteel Strijen in Oosterhout werd in de 16de eeuw verwoest tijdens de Tachtigjarige Oorlog. De 25 meter hoge toren staat nog overeind, aan de kruising van de Hoofseweg en de Bovensteweg. Aan de Mark tussen Breda en Terheijden ligt de Spinolaschans, ook wel de grote schans genoemd. De Spaanse veldheer Ambrogio Spínola bouwde de eerste versie tijdens de belegering van Breda in 1624. Deze schans moest de Spanjaarden beschermen tegen het Staatse leger. Na het beleg van Breda werd de schans afgebroken, maar Frederik Hendrik liet hem in 1637 weer opbouwen. Tegenwoordig groeien er bomen op de wallen, waardoor de schans onopvallend in het gebied ligt. Er vinden regelmatig evenementen plaats, zoals een kunsttentoonstelling.

De kleine schans ligt in het dorp Terheijden, langs de rivier de Mark. Deze schans (gebouwd voor een legerkamp van het Spaanse leger), diende tot voor kort als evenemententerrein voor de Terheijdense Zomerfeesten en Koningsdag.

Strategie en ontwikkeling

Als het gaat om de Zuiderwaterlinie, dan is er voor de ontwikkeling van dit deelgebied niet vanzelfsprekend een financieringsprogramma van de overheid. Daarom is het van belang om tot een gemeenschappelijk verhaal te komen. Een verhaal dat alle lokale partijen en ondernemers delen. Het verhaal van de Zuiderwaterlinie verbindt de beleving van de bezoekers met de essentie van het gebied.

Het verhaal van de Zuiderwaterlinie vormt een gemeenschappelijk kader voor samenwerking tussen verschillende partijen. Dat is goed voor de beleving van bezoekers. Om meer toeristen te trekken, moeten de ondernemers in het gebied nieuwe kansen creëren om de beleving en de marketing te verbeteren.

Vanuit het verhaal van de Zuiderwaterlinie benoemen we voor deze deelopwerking drie speerpunten:

- 1) *het aanbieden van aantrekkelijke routes tussen stedelijke gebieden en het buitengebied;*
- 2) *het organiseren van een goede samenwerking tussen ondernemers en eigenaren;*
- 3) *het optimaliseren van de belevingswaarde en onderhoud van bestaande veldwerken en het ontwikkelen of reconstrueren van oorspronkelijke waarden.*

Op de bijgaande kaart zijn de essenties van deze drie interventies zo goed mogelijk in beeld gebracht. Hierbij sluiten we altijd aan bij de lopende ontwikkelingen, zoals:

- *project 'Dijkversterking Geertruidenberg en Amertak' – trekker waterschap Brabantse Delta*
- *knooppunt Hooipolder – trekker Rijkswaterstaat*
- *herontwikkeling voormalig CSM-terrein – trekker gemeente Breda*
- *project Natte Natuurparel Lage Vuchtpolder – trekker provincie Noord-Brabant*
- *project verbetering Regionale Keringen - trekker waterschap Brabantse Delta*
- *project Vierde Bergboezem Breda - trekker waterschap Brabantse Delta*
- *project Noordrand midden – trekker provincie Noord-Brabant*

Belangrijke terreineigenaren zijn het waterschap Brabantse Delta en Staatsbosbeheer.

Visie buitengebied Breda en Geertruidenberg. Bron: Hans van Engen, bewerkt door SMV, 2016.

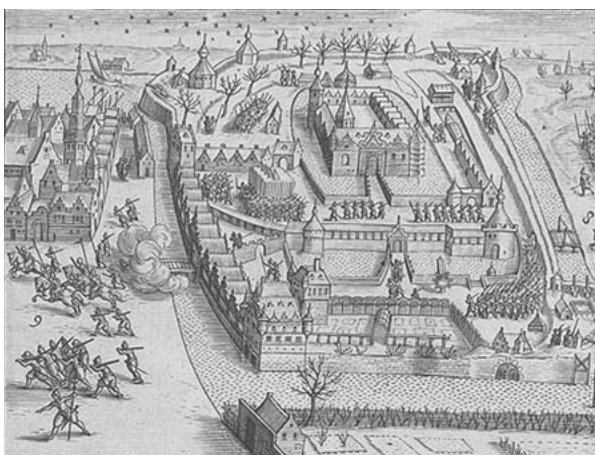
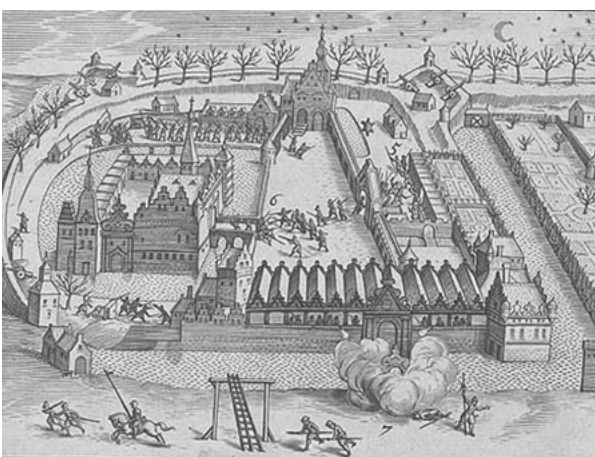
Routes en verbindingen

Het belangrijkste onderdeel van deze gebieds-uitwerking is het leggen van goede recreatieve routes tussen de waardevolle elementen van de Zuiderwaterlinie. Hier zijn vooral lokale overheden aan zet. Met het goed ontsluiten van die waarden investeren we in een aantrekkelijker verblijfs- en vestigingsklimaat en verbeteren we de mogelijkheden voor recreatief en toeristisch verblijf. Als we de routes koppelen aan de natuurlijke waterstromen van Mark en Donge, dan maken we de oorspronkelijke samenhang met het watersysteem inzichtelijk, net als de verbinding met andere bijzondere gebieden van de Zuiderwaterlinie richting Willemstad en Heusden.

Legenda kaart pagina 194

- historisch inundatievlak
- nood-inundatievlak
- inlaat inundatie
- wandelroute
- fietsroute
- vaarroute
- haven of aanlegplaats
- missing link; aan te vullen
- alternatieve route
- belangrijk vestingwerk
- klein veldwerk, bijzondere plek
- potentieel verbonden ondernemingen
- redoute bij het nieuwe Veer
- herstelde schans Vierde Bergboezem
- schansje bij het IJzeren hek
- Lunet B
- voormalige Linie de Vucht
- redoute Waterakkers
- reconstrueren redoutes Zwarte Dijk
- Slotbossche Toren
- Stelling van Steelhoven
- drenkelingenbegraafplaats
- veldwerk Welkantsche sluis
- inundatiesluis aan de Korskensvaart
- batterij bij Oud-Drimmelse sluis
- Oranjefort
- Nassaufort
- Fort Steelhoven
- sluis Statendam
- batterij aan de Dongebrug

Fietsroutes

In de visie voor de Zuiderwaterlinie als geheel denken we over een langeafstandsfietspad tussen Bergen op Zoom en Grave. In deze structuur zit een aantal missing links: delen waar geen aantrekkelijke fietsverbinding ligt tussen de belangrijkste punten en deelgebieden van de linie. Dit geldt vooral voor de lijnen Klundert-Zevenbergen-Terheijden-Breda en Geertruidenberg-Waspik-Waalwijk-Heusden. Door deze ontbrekende schakels aan te brengen, rijgen ze niet alleen de deelgebieden beter aaneen, maar leggen ze ook op een aantrekkelijke manier de verbinding met de kernen van de grote bewonersconcentraties.

Concrete voorstellen:

- *het aanleggen van een fietsroute aan de westoever van de Mark tussen het centrum van Breda en het veerpontje bij Terheijden;*
- *het doortrekken van de fietsroute ten zuiden van Rooskensdonk naar de brug onder de A16;*
- *een nieuwe route tussen Drimmelen en Geertruidenberg over de Amtertak (Standhazensedijk);*
- *een fietsroute langs de Slikpolder aan de noordzijde van Geertruidenberg;*
- *een route langs de Donge tussen Raamsdonkveer en Raamsdonk, met passages onder de A59 en A27.*

Wandelroutes

De wandelaars krijgen een eigen route. Die volgt grotendeels dezelfde wegen en paden als de fietsroute. Maar op een aantal plekken is het voor wandelaars mogelijk om het gebied anders te ervaren. Denk aan de route over de Linie van Den Hout of over de voormalige zeedijk tussen Drimmelen en Hooge Zwaluwe.

Waterroutes

De Mark, de Donge en het Markkanaal vormen de ideale verbindingsroutes voor recreatief vaarverkeer tussen de markante plekken van de Zuiderwaterlinie in dit deelgebied en de grote wateren van het Hollands Diep, de Amer en de Maas. Verbindingen over het water zijn ideaal voor meerdaagse tochten in de richting van Willemstad en Heusden en 's-Hertogenbosch. Toeristen kunnen met arrangementen met een boottocht historische plekken bezoeken, zoals de Kleine Schans in Terheijden. Daarvoor zijn meer aanlegplekken voor passanten nodig.

Het verhaal van het Turfschip van Breda kan prima dienen als rode draad in het verhaal over de Zuiderwaterlinie in Breda. De inname van Breda in vier scènes, 1590. Dolendo, Bartholomeus Willemsz. Bron: www.geheugenvannederland.nl, 2015.

Lunet aan de Donge in Geertruidenberg onderging eind 2013 een ingrijpende renovatie. De loopbrug is in ere hersteld. Bron: www.bndestem.nl, 2015.

Samenwerking: branding en communicatie

Branding van de Zuiderwaterlinie biedt bedrijven en ondernemers een kans voor de toekomst. Ondernemers moeten daarvoor samen op zoek naar de voordelen van een gedeeld verhaal en daarmee naar de voordelen voor hun individuele bedrijfsplan. Op elke locatie kan er bijvoorbeeld reclame komen voor de andere plekken in de buurt. Op deze manier kunnen er arrangementen ontstaan, met uitstapjes naar horecagelegenheden. Organisaties als het BKKC (kunstuitingen, landart) en onderwijsinstellingen zoals de NHTV kunnen helpen met eigentijdse communicatiestrategieën.

Aanleg, beheer en onderhoud

Op een aantal plekken hebben onderdelen van de Zuiderwaterlinie een goede opknapbeurt nodig. Soms om verval te voorkomen, zoals bij de sluis aan de Korskensvaart. Of om een veldwerk vanaf de openbare weg weer zichtbaar te maken. In alle gevallen is het bewaken van het fragiele evenwicht tussen de natuurwaarden en de cultuurhistorische betekenis van het grootste belang. Een duurzame beheervorm met een eenduidig eindbeeld is erg belangrijk.

Op sommige plekken kunnen we nieuwe elementen toevoegen, zoals een aantal redoutes langs de Zwarte Dijk in Breda, langs de Mark bij de brug van de A16 of aan de noordzijde van Geertruidenberg. Deze plekken zijn belangrijk voor de herkenbaarheid van de Zuiderwaterlinie. Het toevoegen van nieuwe lagen biedt de kans om enkele betekenisvolle plekken aan het arsenaal toe te voegen. ■

Streekproducten verbonden aan de geschiedenis. Landwijn De Linie, 2014. Bron: Hans van Engen, 2016.

Prinses Isabel Clara Eugenia bij de belegering van Breda, Pieter Snayers (1592-1629).

Net als het beroemde schilderij van Velasquez verbeeldt ook dit kunstwerk het Beleg van Breda tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Breda was een sterke vestingstad, gelegen in Staats-Brabant (deel van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden) en grenzend aan Spaans Brabant. De verovering van Breda zou de Spanjaarden een uitvalsbasis verschaffen om gemakkelijker andere Staatse steden te veroveren en het gevaar voor de Spaanse steden verminderen. De Spanjaarden veroverden de stad na een maandenlange omsingeling die feitelijk neerkwam op uithongering. Prins Maurits, en later zijn opvolger Frederik Hendrik, kwamen Breda te hulp. Maar hun pogingen liepen op niets uit.

Op het schilderij is te zien hoe de Spaanse aartshertogin Isabella komt kijken naar de vorderingen van de slag. Zij is goed zichtbaar in de koets rechts. Op het slagveld is het een drukte van belang, niet alleen met soldaten maar ook met talloze nieuwsgierigen. Links op het schilderij is net een groep nieuwsgierigen uit de huifkar gestapt. Een flierefluiter vermaakt hen met z'n fluit.

Pieter Snayers (1592-1666/1667) was een Vlaamse Barokschilder die bekend was om zijn verbeelding van historische strijdtafereelen. Hij werkte onder andere samen met Peter Paul Rubens en voerde verschillende opdrachten uit voor het Spaanse hof. Dit schilderij uit circa 1628 bevindt zich in de collectie van het Prado Museum in Madrid.

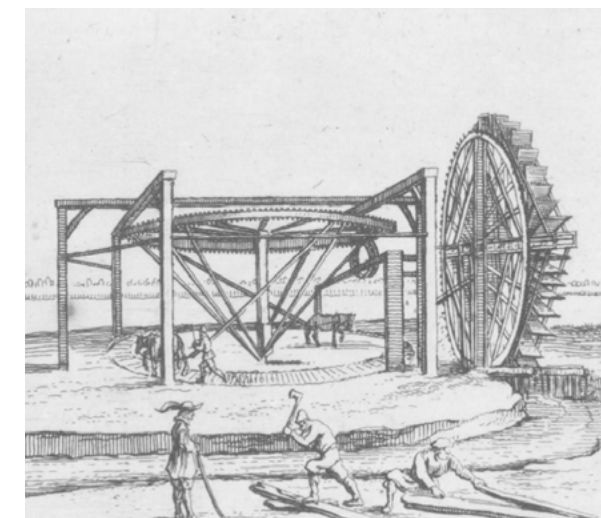

STELLING 'S-HERTOGENBOSCH - HEUSDEN

Bekroonde vestingsteden

Feddes/Olthof landschapsarchitecten en Huibert Crijns, gemeente 's-Hertogenbosch. Opdrachtgevers: de gemeenten 's-Hertogenbosch, Sint-Michielsgestel, Vught en Heusden

Waterwerken. Beleg en inname van Den Bosch door Frederik Hendrik, 1629, Cornelis Danckerts, 1630. Bron: www.geheugenvannederland.nl, 2015.

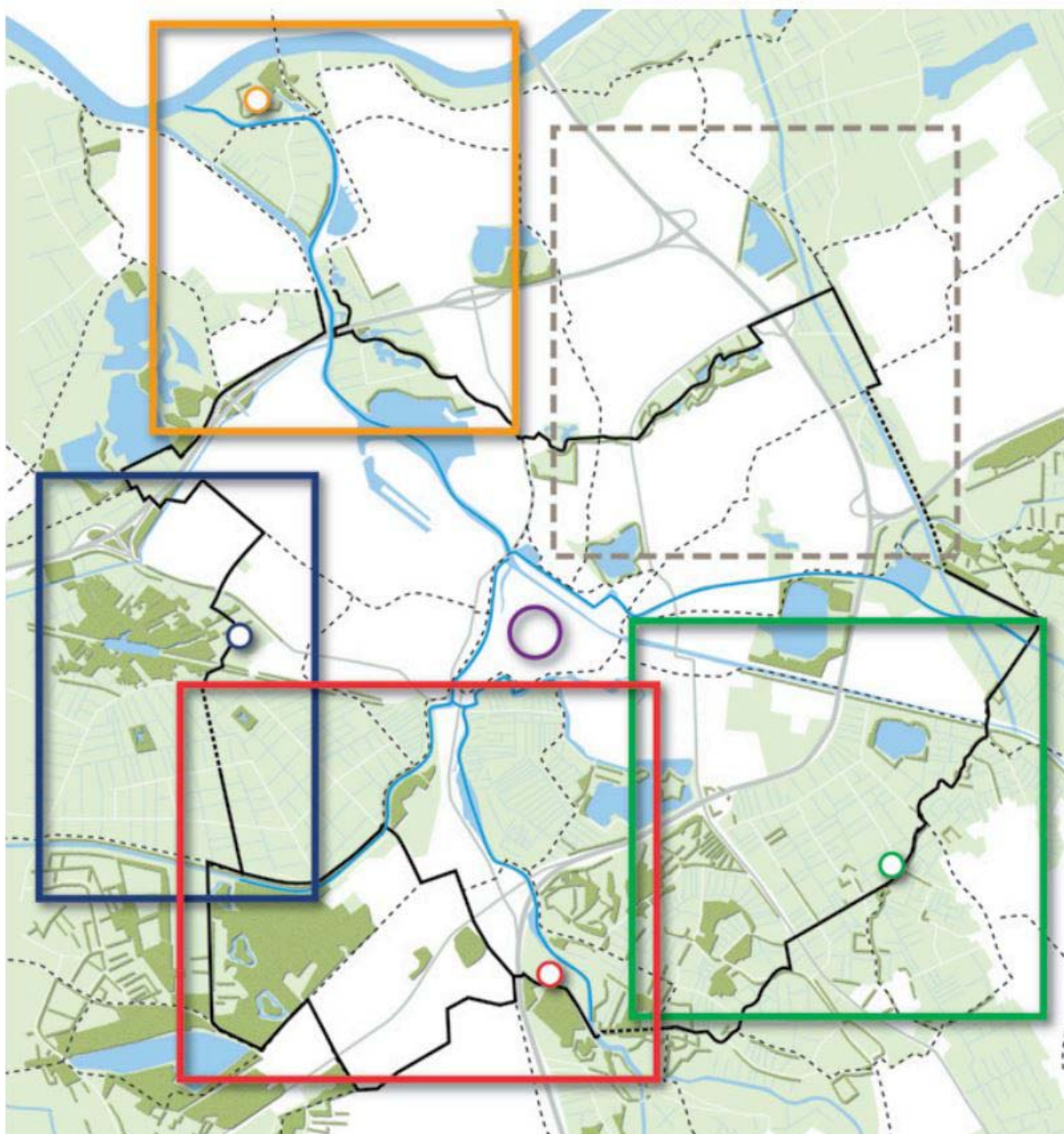
De Spaanse overheersing van de stad 's-Hertogenbosch eindigde op 14 september 1629 met de inname door het leger Staatsen van prins Frederik Hendrik. 's-Hertogenbosch was daardoor niet meer de meest noordelijke stad van het Hertogdom Brabant, maar de meest zuidelijke van de jonge Republiek der Nederlanden. Het verhaal van de Vesting als verdedigingslinie kan je niet los zien van de aanvalslinie daaromheen. Er zijn nog steeds onderdelen in het landschap herkenbaar, zoals keerdijken, relictten van schansen en van forten, die ook in latere tijden een militaire functie hebben behouden.

Via de Dieze vaar je binnen een uur naar het nog oudere vestingstadje Heusden. Daar is de historie mede door de fraaie restauratie van de afgelopen decennia goed voelbaar. Ook de Stelling van Heusden was een uitgebreid stelsel van schansen, sluisjes, dijken en inundatievlakten. Sommige werken zijn beter herkenbaar dan anderen. Door de water- en vestingwerken een plek te geven in het hedendaagse landschap kunnen we ervoor zorgen dat de rijke (militaire) historie van dit gebied na te beleven en na te vertellen blijft.

's-Hertogenbosch

Om een publieke belevenis te maken van het beleg van 's-Hertogenbosch, zijn vier gebieden benoemd, elk met een eigen thema. Alle deelgebieden en de stad zelf krijgen een informatiepunt, vier in totaal.

1. informatiepunt Crèvecoeur: deelgebied 'Logistieke organisatie van de aanvallen op 's-Hertogenbosch'
2. informatiepunt Fort Deuteren: deelgebied 'Ingenieurskunst van het beleg'
3. informatiepunt Kasteel Maurick: deelgebied 'De slag om 's-Hertogenbosch'
4. informatiepunt Schans Brederode: deelgebied 'Het Landleven'

Ontwikkelingsvisie voor de Linie van 1629. Bron: Feddes/Olthof landschapsarchitecten, 2012.

- het deelgebied 'Logistieke organisatie van de aanvallen op 's-Hertogenbosch'
  - het deelgebied 'Ingenieurskunst van het beleg'
  - het deelgebied 'De slag om 's-Hertogenbosch'
  - het deelgebied 'Het Landleven'
- informatiepunt Crèvecoeur binnen het deelgebied 'Logistieke organisatie van de aanvallen op 's-Hertogenbosch'
  - informatiepunt Fort Deuteren binnen het deelgebied 'Ingenieurskunst van het beleg'
  - informatiepunt Kasteel Maurick binnen het deelgebied 'De slag om 's-Hertogenbosch'
  - informatiepunt Schans Brederode binnen het deelgebied 'Het Landleven'

Bron pagina 200-201: Beleg van 's-Hertogenbosch, 1629. Rijksmuseum FMH 1617-A. Bron: www.geheugenvannederland.nl, 2015.

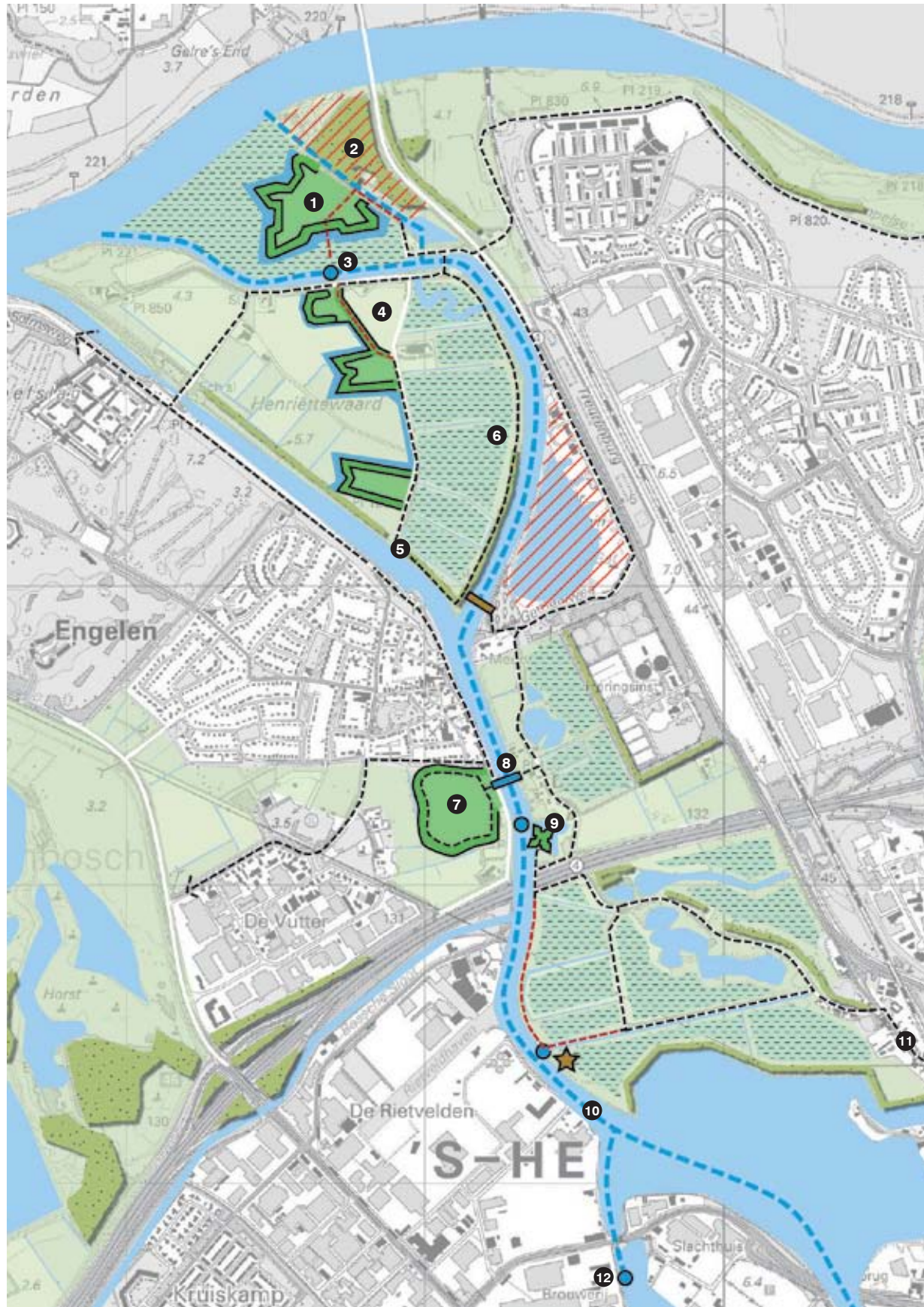
**De aftocht van het Spaanse garnizoen
na de overgave van 's-Hertogenbosch,
17 september 1629.
Pauwels van Hillegaert, circa 1630.**

Door een landschap trekt een lange stoet van
wagens en huifkarren. Vooraan de stoet lopen
katholieke geestelijken. Boeren en soldaten
slaan de uittocht gade. Op de achtergrond een
plattegrond van de stad 's-Hertogenbosch in
vogelvlucht.

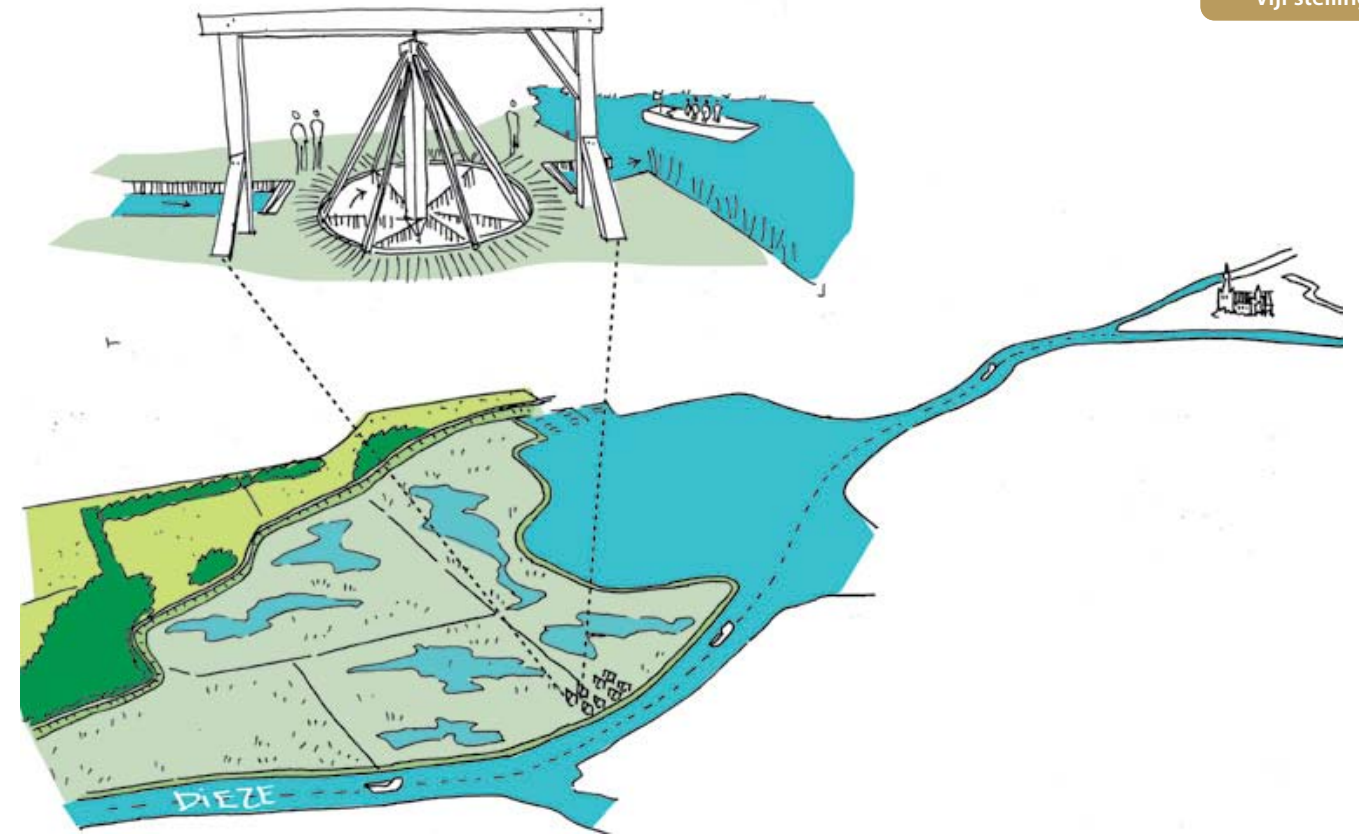

1. Logistieke organisatie van de aanvallen op 's-Hertogenbosch

militair terrein	herstellen rosmolen
natte natuurontwikkeling	bestaande recreatieve routes
waterroute en potentiële aanlegplaats	nieuwe recreatieve routes

Schets van de mogelijke plek voor een hedendaagse vertaling van een rosmolen. Bron: Feddes/Olthof landschapsarchitecten, 2012.

- 1 Fort Crèvecoeur als informatiepunt voor de logistiek. De landmacht kan hierin ook een rol spelen.
- 2 Herstellen van de sluis door Fort Crèvecoeur voor pleziervaart.
- 3 Aanlegplek voor recreatievaart.
- 4 De hoornwerken in de Henriëttewaard zouden gedeeltelijk gereconstrueerd kunnen worden. Over de grondwallen zou een wandelroute kunnen worden aangelegd.
- 5 Een pontverbinding over het kanaal zou de mogelijkheid tot recreatief fietsen of wandelen versterken.
- 6 Wandelroute langs het water.
- 7 De plek waar de Engelschans heeft gelegen is nog steeds een open plek met hoogteverschillen in het maaiveld. Een wandelroute kan de plek toegankelijk maken.
- 8 Maken van een pontverbinding en markeren van de plek waar de historische Schipbrug heeft gelegen.
- 9 Reconstrueren van de Diezeschans. Door hier ook een aanlegsteiger te plaatsen kan de plek ook recreatief verder ontwikkeld worden (kleinschalige horeca?).
- 10 Maken van een houten Rosmolen in de Polder Ertveld. Koppelen aan nieuwe wandelroute over de dijk en een aanlegplaats.
- 11 Recreatieve route over de Engelse dijk richting de Heinisdijk.
- 12 Aanlegpunt bij brouwerij Heineken. Verbinden van recreatieve mogelijkheden van de Linie met ondernemers in het gebied (bijvoorbeeld een biertuin op de nieuwe Diezeschans).

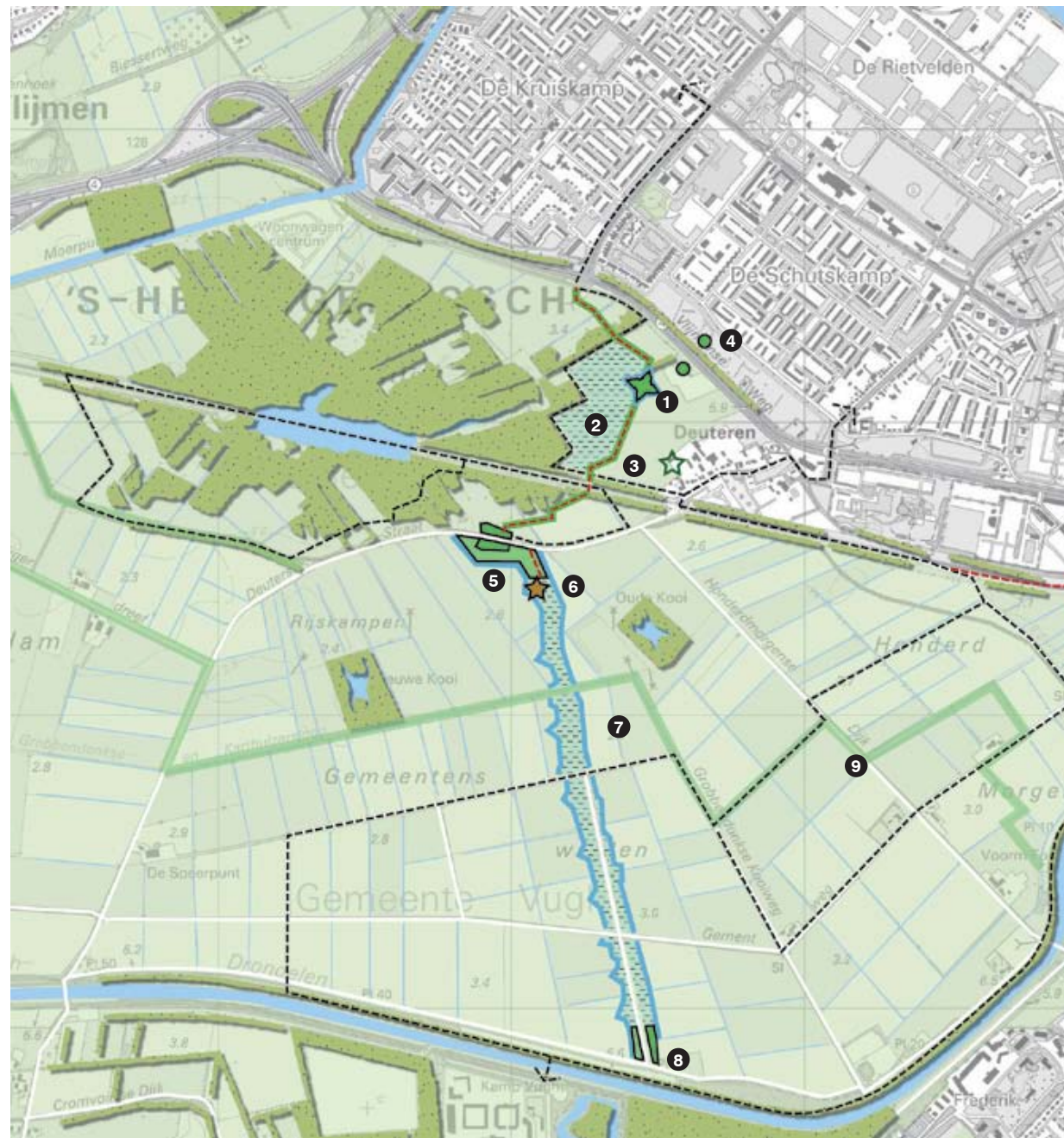
1. Informatiepunt Crèvecoeur: deelgebied 'Logistieke organisatie van de aanvallen op 's-Hertogenbosch'

Om de 28.000 manschappen van prins Frederik Hendrik te bevoorraden, waren er twee aanvoerroutes. Via de Dieze, ten noorden van de stad, is dit gebied uitstekend over het water bereikbaar. Recreanten vinden hier een aaneengesloten, natuurlijk gebied. Door elementen uit de Linie van 1629 te reconstrueren, waterverbindingen met aanlegplekken te ontwikkelen en enkele ontbrekende schakels in het recreatieve systeem aan te vullen, ontstaat een aantrekkelijk gebied dat de logistieke organisatie achter het beleg van de stad laat zien.

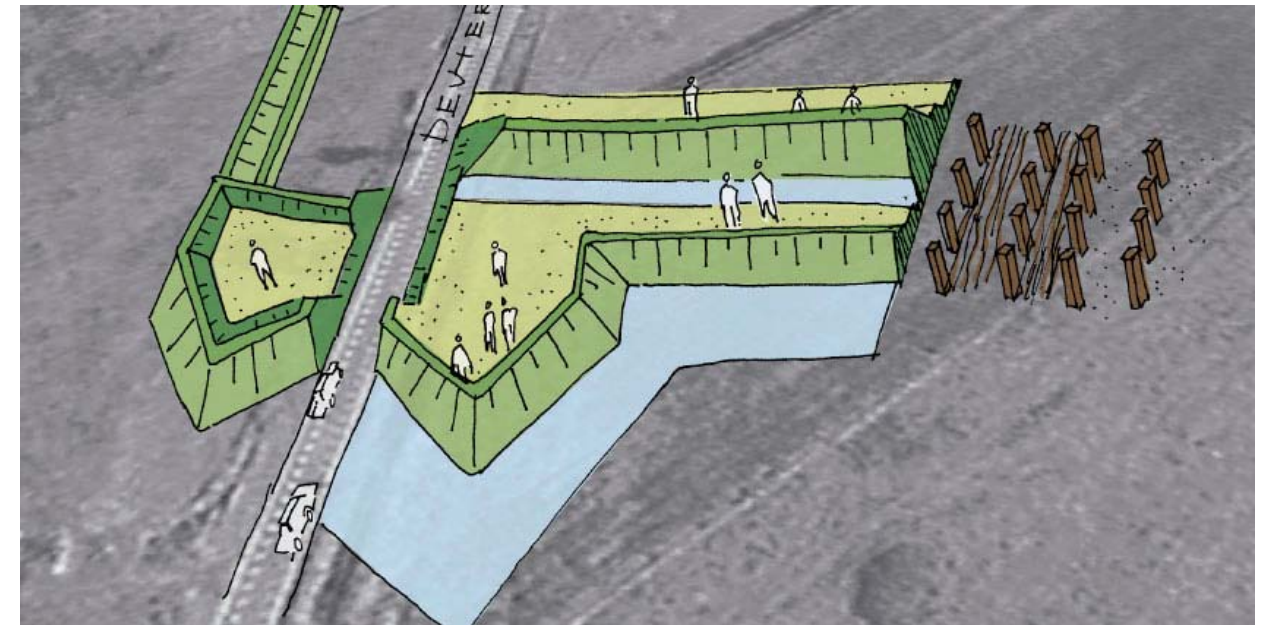
Neem het zevenhoekige Fort Crèvecoeur. Door een deel van de wallen te herstellen, ontstaat een plek die het verhaal van de logistieke aspecten van de Linie vertelt. Daarvoor is het nodig om goed zicht te hebben op het grote water van de Maas, waarover ze tijdens het beleg de goederen aanleverden. Ook de relatie met de Dieze is essentieel. Door een aanlegplek te maken bij het fort, kunnen bezoekers vanuit de stad met een boot naar het fort gaan.

2. Ingenieurskunst van het beleg

	bestaande recreatieve routes		hoornwerken
	nieuwe recreatieve routes		reconstructie
	natte natuurontwikkeling		potentieel landgoedontwikkeling

Schets van het voorstel om een stuk van de Hollandse Dijk te herstellen langs de Deuturse straat, als uitzichtpunt over De Gement. Hier zou ook een heinstallatie geplaatst kunnen worden. Bron: Feddes/Olthof landschapsarchitecten, 2012.

- 1 Reconstrueren Deutere Schans. Ontwikkelen als infopunt voor het cluster van de ingenieurskunst en startpunt van de routes.
- 2 Natte natuur achter de schans markeert de overgang tussen hoog en laag, en laat zien hoe de Linie ooit door moerassig gebied is aangelegd.
- 3 Een stuk van de voormalige Liniedijk herstellen met daarover een wandelroute.
- 4 Markeren van de hoornwerken aan weerszijden van de weg als 'poort' van de linie en entree voor de moerputten.
- 5 Reconstrueren van een deel van de Hollandse Dijk, als uitzichtspunt aan de Deuterestraat.
- 6 Reconstrueren van het dwarsprofiel van de Hollandse dijk, met specifieke opbouw, inclusief water. Tevens plaatsen van een heiconstructie ter illustratie van de enorme inspanning.
- 7 Contour van de Hollandse Dijk doorzetten als slootjes (eventueel met natte natuur daartussen).
- 8 Reconstrueren van een deel van de Hollandse Dijk, als uitzichtspunt langs het Drongelens kanaal.
- 9 Meekoppelkans met het plan voor hoogwaterdijken: loop van de dijken afstemmen op voormalige Hollandse Dijk? Te verbreden waterlopen vormgeven als contour van de Hollandse Dijk? Stukje Hollandse Dijk reconstrueren ter hoogte van de kruising met hoogwaterdijk?

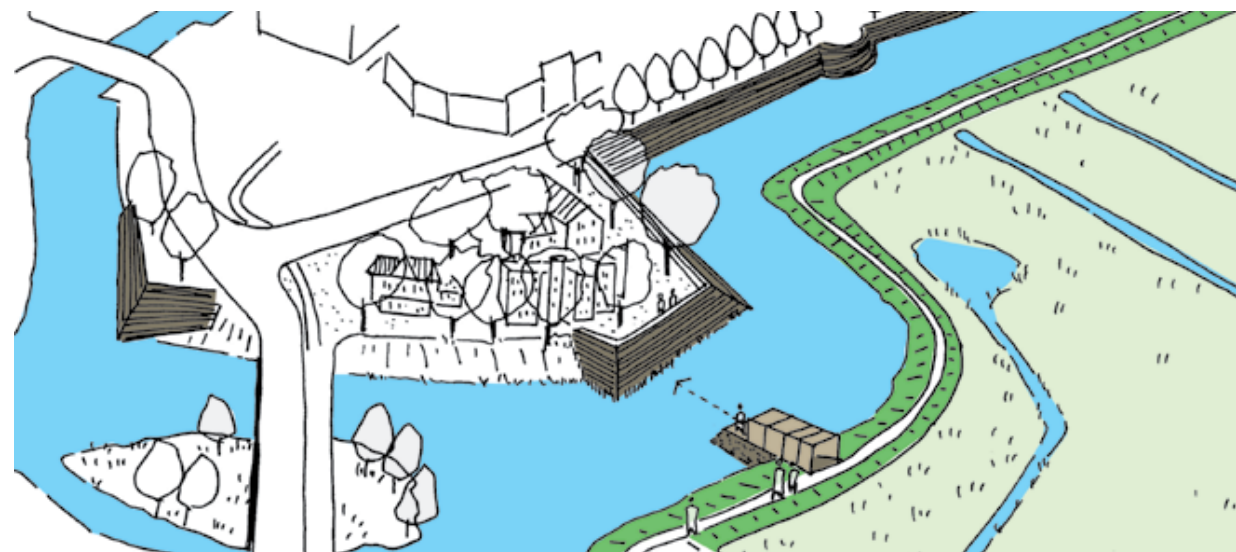
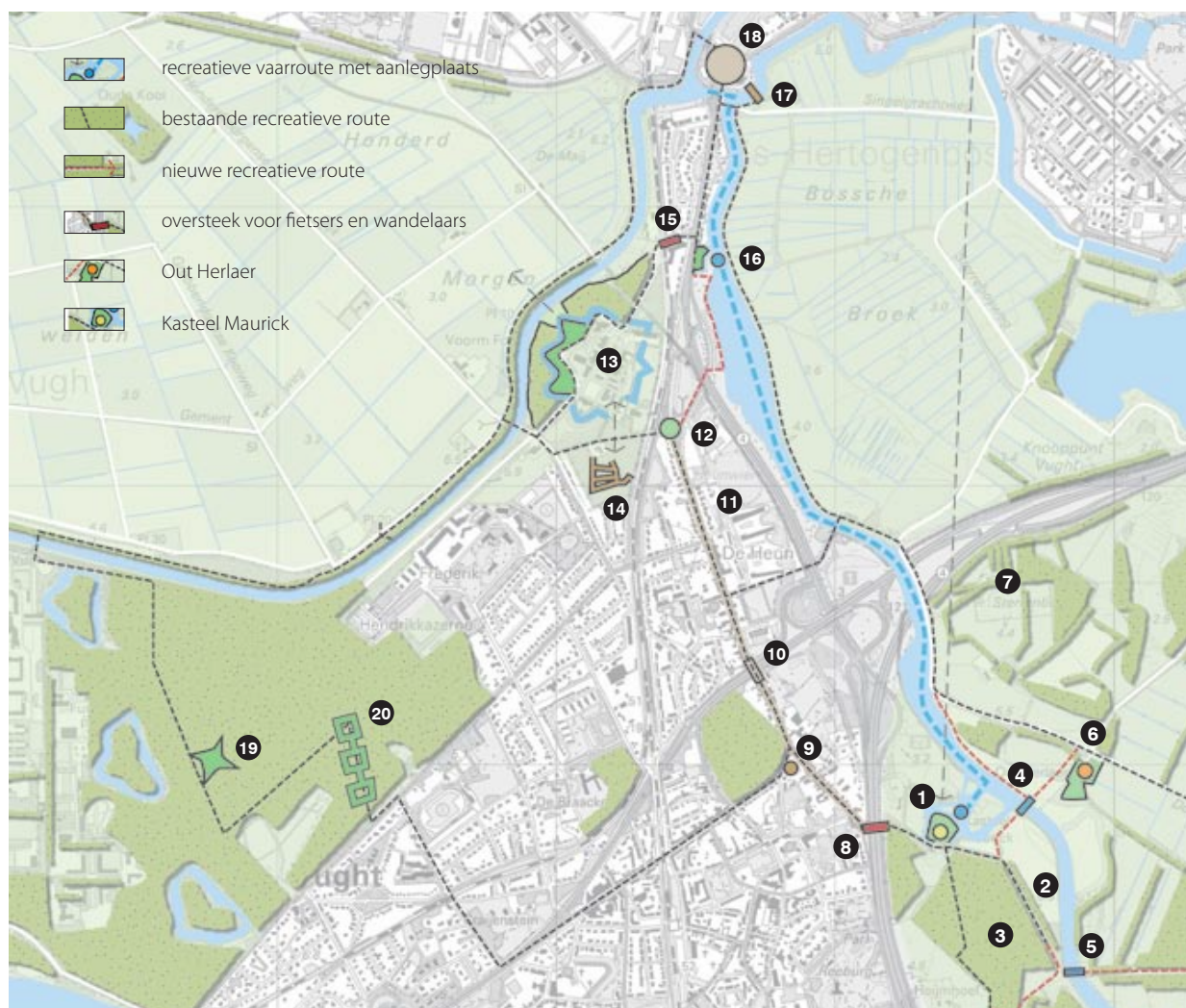
2. Informatiepunt Fort Deutenen: deelgebied 'Ingenieurskunst van het beleg'

De ingenieurskunst vormde de basis voor het succes van het beleg. Dit verhaal krijgt de nadruk ten westen van de stad in en bij het natuureservaat de Moerputten. Hier vind je nog enkele relikten uit de linie, en er is een uitgebreid recreatief routestelsel. Het natte landschap doet denken aan de moerasachtige situatie die de soldaten hier aantroffen in 1629. Door enkele Linie-elementen te reconstrueren voel je wat een enorme klus het was om te komen tot het beleg van 's-Hertogenbosch.

De Deutse schans bijvoorbeeld. Die beschermde het kwartier van Pijnssen. Op luchtfoto's zien we dat de schans, een deel van de linie en een redoute nog in de ondergrond aanwezig zijn. Het is mogelijk om de schans precies op de oorspronkelijke plek te reconstrueren: in het open veld net buiten de stad op de rand van het natuurgebied. De schans vormt dan het centrale informatiepunt voor het deelgebied van de ingenieurskunst.

3. De slag om 's-Hertogenbosch

Een deel van de galerij kan vanaf de Bossche Broek gemaakt worden als venster op de stad. Bron: Feddes/Olthof landschapsarchitecten, 2012.

Schets van het voorstel om een stuk van de Hollandse Dijk te herstellen langs de Deuterse straat. Bron: Feddes/Olthof landschapsarchitecten, 2012.

- 1 Maurick als informatiepunt voor het thema 'De Aanval'. Het kasteleiland weer verbinden met de Dommel en met een bootje toegankelijk maken.
- 2 Pestdijk als omwalling van het kampement.
- 3 Kwartier Frederik Hendrik.
- 4 Pontverbinding en recreatieve routes ontwikkelen.
- 5 Pontverbinding bij het Vaantje.
- 6 Ontwikkelen van een recreatieve verbinding richting Out Herlaer.
- 7 Zichtlijn tussen Maurick en de Sint Jan herstellen door een klein deel van de beplanting langs de snelweg te verwijderen.
- 8 Overbrugging zo ontwerpen dat het voor fietsers een minder grote barrière vormt.
- 9 Lambertustoren in de routes opnemen. Eventueel informatiepanelen boven in, of 'verreikers' waarin je de historische situatie ziet.
- 10 Wanden onderdoorgang Taalstraat gebruiken voor informatie over het kampement.
- 11 Vughterweg en Taalstraat als benaderingsroute herkenbaar maken.
- 12 De rotonde gebruiken voor het zichtbaar maken van de splitsing van de naderingswerkzaamheden.
- 13 Gedeelte van de contouren van fort Isabella weer zichtbaar maken door beplanting te verwijderen.
- 14 De aanval zichtbaar maken door aantal galerijen (tijdelijk) te reconstrueren op het terrein ten zuiden van Isabella.
- 15 Gebruiken van de brug over het spoor om informatie over de Linie te geven bijvoorbeeld door de historische situatie in glaspanelen te laten zien.
- 16 Aanlegplaats bij Sint Anthonie benutten voor recreatief vaarverkeer vanuit de stad.
- 17 Galerij reconstrueren, en daarmee de plek van De "Bres" markeren.
- 18 Het Wilhelminaplein en het bastion opnieuw vormgeven op zo'n manier dat er verwezen wordt naar de slag van 1629.
- 19 Schans op de Vughterhei zichtbaar maken.
- 20 Redouten op de Vughterhei zichtbaar maken.

3. Informatiepunt Kasteel Maurick: deelgebied 'De slag om 's-Hertogenbosch'

Kasteel Maurick is een van de belangrijkste plekken om het verhaal van het beleg van 1629 te vertellen: het was de verblijfplaats van prins Frederik Hendrik. De plek is al zeer herkenbaar en aantrekkelijk; het kasteel doet dienst als restaurant en feestlocatie. Enkele landschappelijke ingrepen zouden Maurick nog beter toegankelijk maken en de relatie van het kasteel met de geschiedenis van het beleg van 's-Hertogenbosch versterken.

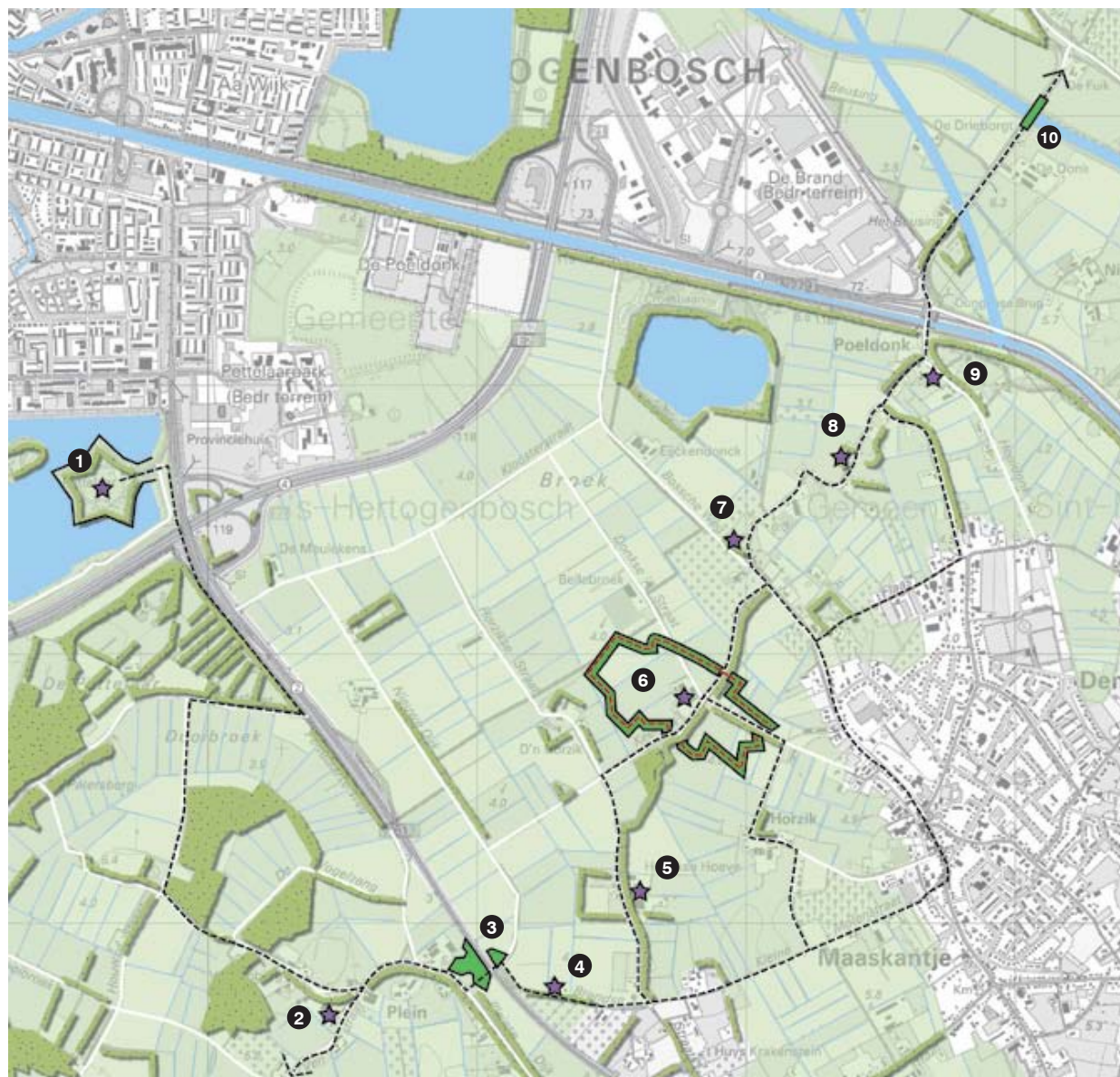
In het bos ten zuiden van het kasteel kunnen we de contouren van een compagnie (met kampstraat en hutten) aangeven in de bodem. Bijvoorbeeld met houten paaltjes. Door één hut echt te reconstrueren, krijgen bezoekers een beeld van het leven van een soldaat. Zo ontstaat een interessante en geheimzinnige plek in het bos.

De toren van de Lambertuskerk diende in 1629 als uitkijkpost voor Frederik Hendrik. Het uitzicht over de stad is nog steeds erg indrukwekkend. Als vanaf de toren ook het landschap van 1629 zichtbaar is, dan wordt het beleg nog beter beleefbaar. Dit kan door bijvoorbeeld een plakkaat langs de reling mee te laten lopen waardoor je een beeld krijgt van de contouren van de stad en de Linie in 1629. Of met een app die laat zien hoe het uitzicht ooit was.

We zouden de vorm van Fort Isabella kunnen blootleggen door een deel van de grondwallen van het fort te versterken en een wandelroute over de wallen aan te leggen. Door een deel van de beplanting op de wallen van het fort te verwijderen, zie je de ligging van het fort in de bocht van het Drongelens kanaal en kun je vanaf het fort uitkijken over de polder. Ten zuiden van het fort kunnen we loopgraven en galerijen reconstrueren.

4. Het landleven

- 1 De Pettelaar als startpunt vanuit de stad om het deelgebied Landleven te ontdekken
- 2 Hertogboer met streekproducten
- 3 kunstwerk Jufferschans "Theatre Demoiselle"
- 4 Matthijs Bosman
- 5 Hertogboer
- 6 Hertogboer met B&B
- 7 gedeelte van de contouren van het kwartier van Brederode herstellen en inrichten als centraal informatiepunt voor het deelgebied Landleven
- 8 Hertogboer met B&B
- 9 Hertogboer met theehuis
- 10 café-restaurant
- 11 plek van de afdamming van de Aa zichtbaar maken

- bestaande recreatieve routes
- nieuwe recreatieve routes
- Hertogboeren

Kamperen in het kwartier van Brederode. Bron: Feddes/Olthof landschapsarchitecten, 2012.

Een verwijzing naar de Linie door het zichtbaar maken van de paarden van Frederik Hendrik en Ernst Casimir door beeldhouwer Bart Somers.

4. Informatiepunt Schans Brederode: deelgebied 'Het Landleven'

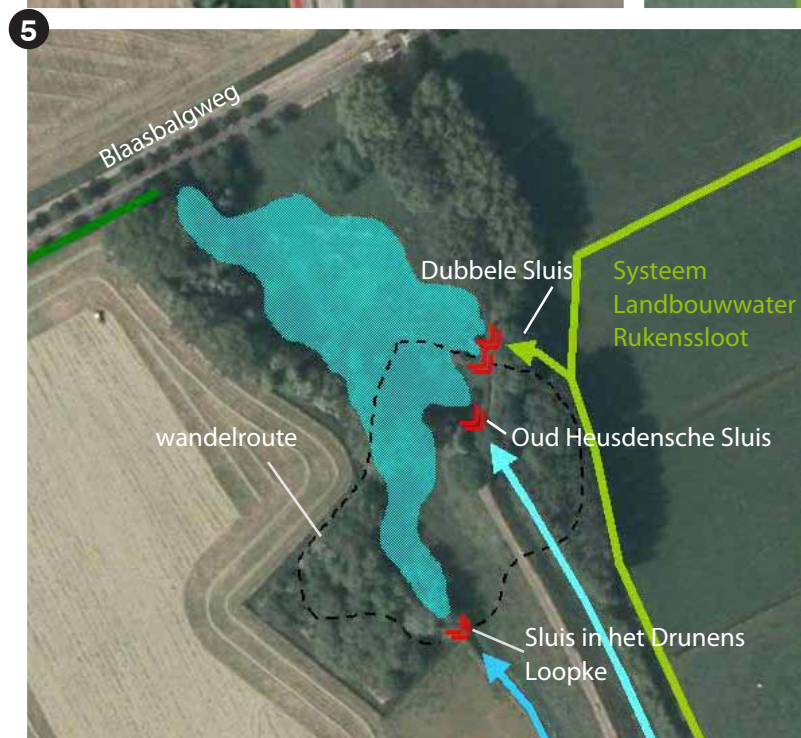
Het gebied ten zuiden van de stad heeft als thema 'Landleven'. Het kwartier van Brederode kan uitgroeien tot de centrale plek om het verhaal van de voedselvoorziening van het heden en het verleden te vertellen. Het is nog steeds een agrarisch gebied met zicht op de stad. Vanuit de stad kan de Pettelaarse Schans als startpunt dienen om het deelgebied Landleven te ontdekken. In het westen kan de Linie aansluiten op de nieuwe verbinding over de Dommel naar Maurik; in het oosten op het nieuwe kanaalpark,

waarbij de plek waar de Aa was afgedamd zichtbaar wordt.

Bereikbaarheid

Het is belangrijk dat de Linie bereikbaar is voor recreatie. De Linie vormt een ring van ongeveer 42 kilometer rondom de stad. Door enkele ontbrekende schakels aan te leggen in het routesysteem kan je het hele rondje langs. Daarnaast moet de Linie vanaf de stad goed bereikbaar zijn, met aantrekkelijke recreatieve routes en verbindingen vanaf de Vesting richting de plekken die het verhaal van de Linie vertellen.

Ontwikkelvisie Elshoutse Zeedijk. Bron: Dienst Landelijk Gebied Heusden, januari 2010.

- 1 Gendensche Sluis: het hier aanwezige inundatiesluisje langs de Oude Maas dient te worden hersteld.
- 2 Doeverensche Schans met Doeverensche of Bovenlandsche Sluis: het markeren van een bijzondere plek in het landschap, gekoppeld aan de (verdediging van) de Doeverensche sluis.
- 3 Werk op de straatweg van Heusden naar Elshout: een reconstructie van de verkeersaansluiting van de situatie en een herstel van de gracht en op beperkte schaal van de omwalling.
- 4 Werk achter de Elshoutse Dijk: voorstel is om deze schans niet letterlijk in het landschap te reconstrueren, maar om de gracht in zijn oorspronkelijke vorm opnieuw uit te graven.
- 5 De Dubbele Sluis ten zuiden van de Polderweg, de Oud Heusdense Sluis en het Sluisje in het Drunens Loopke buiten de dijk: zichtbaar maken van de stalen constructie van het schotsluisje. Herstel van de houten sluisdeuren. Verduurzaming van de stalen constructies. Inspectie en herstel van het metselwerk. Plaatsing van markeringshekwerk.

Sluisjes aan de Elshoutse Zeedijk, Heusdens Buro voor Toerisme. Bron: www.hbtheusden.nl, 2016.

Heusden

De vestingstad Heusden is sinds de jaren zeventig zeer grondig gerestaureerd, waardoor het historische karakter goed voelbaar is. Binnen de stadsmuren vraagt momenteel vooral de Stadshaven om aandacht. Het metselwerk van de kademuur moet worden hersteld, leuningen ontbreken. Buiten de stadsmuren ligt de focus op de Elshoutse Zeedijk.

De Elshoutse Zeedijk is een prachtige, slingerende route door het rechtlijnige polderlandschap. De dijk vertelt het eeuwenoude verhaal van de waterhuishoudkundige en militaire geschiedenis van het gebied rondom Heusden. Ze zorgde voor de bescherming tegen het wassende water van de rivieren en de zee, maar ook voor militaire defensie. Heusden was vanaf het einde van de 16de eeuw een frontiervestiging van de jonge Republiek der Nederlanden. De Stelling van Heusden was een uitgebreid stelsel van schansen, sluisjes, dijken en inundatievlakten.

Zichtbaar maken oude vestingwerken

Om die geschiedenis weer te kunnen beleven, moeten alle waterwerken langs de Elshoutse Zeedijk vanaf de dijk herkenbaar worden gemaakt. Dat kan door bij alle waterwerken een hekwerk te plaatsen. In het gebied achter de Elshoutse Dijk en op de straatweg van Heusden naar Elshout liggen, nog nauwelijks zichtbaar, twee schansen. Die zouden we duidelijker kunnen markeren, door onder meer de ronde grachten in ere te herstellen.

Sluizen

De Dubbele Sluis ten zuiden van de Polderweg, de Oud Heusdense Sluis, het Sluisje in het Drunens Loopke buiten de dijk, de Drunensche Sluis en het Gendensche inundatiesluisje hebben een opknapbeurt nodig. Bovenop die laatste sluis kunnen we een picknicktafel plaatsen met aanvullende informatie over de betekenis van het sluisje, de Elshoutse Zeedijk en de Oude Maas. Ook op andere plaatsen kunnen er banken en picknicktafels komen. Belangrijk is dat het meubilair in het hele gebied een robuuste, stoere uitstraling krijgt die past bij het verleden van de dijk als waterkering en als militaire linie.

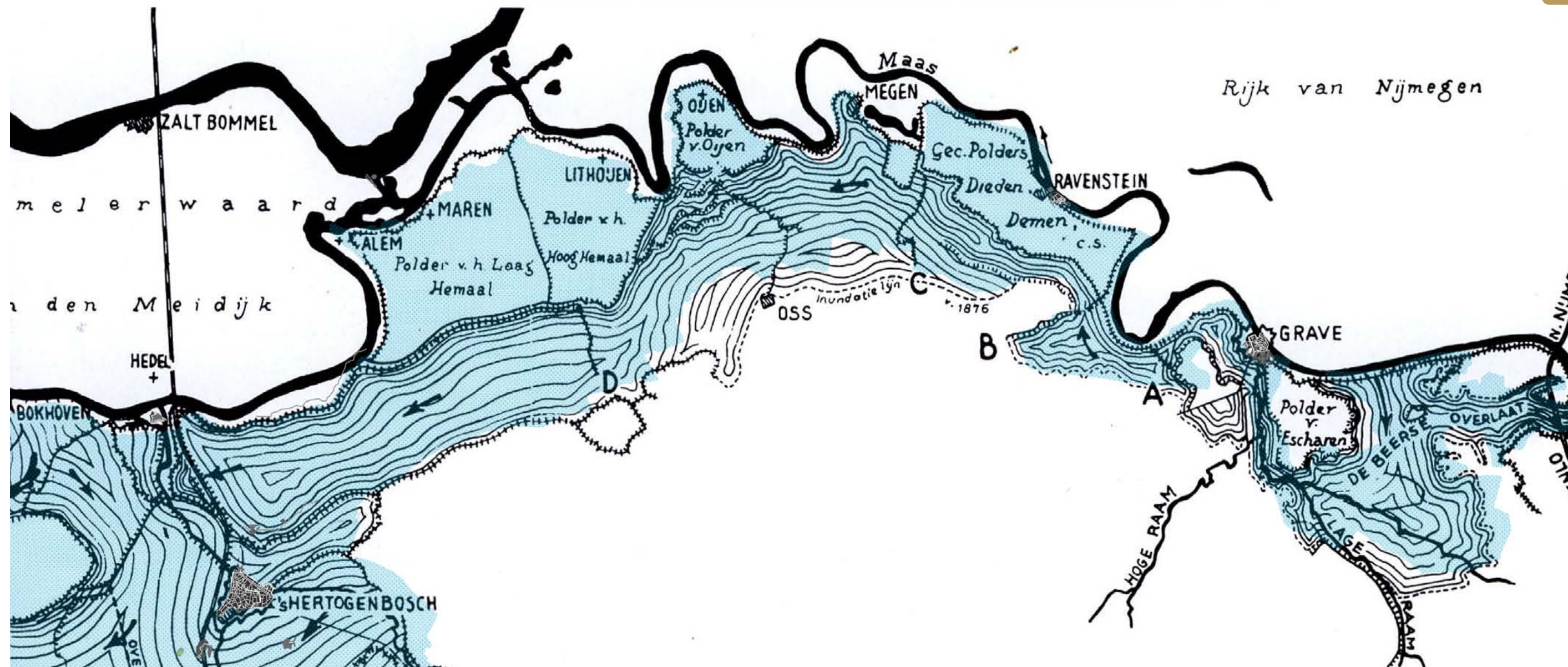
Wandelen en fietsen

Een wandelroute kan het gebied en de complexiteit van het sluisstelsel meer tot een belevenis maken. Voorstel is om een wandelroute aan te leggen door de zuidelijke sluisgang van de Dubbele Sluis. Een vlonderpad zorgt ervoor dat bezoekers de sluis in het Drunens Loopke kunnen bereiken en oversteken. Ten noorden van de Kapelstraat ondervinden fietsers en wandelaars overlast van gemotoriseerd verkeer, vooral bij mooi weer. Dan gaan veel mensen zwemmen in de Grote Koppel. Het autoluw maken van deze weg maakt dit gebied aantrekkelijker voor recreatie. ■

Overlap van de inundatievlakken van de Zuiderwaterlinie in blauw met de kaart van de Beerse Overlaat in 1876. Bron: www.rvo.nl, bewerking door SMV, 2016.

STELLING GRAVE - RAVENSTEIN Aan de Maas

Stichting Monumentenhuis Brabant. Opdrachtgevers: de gemeenten Grave, Oss en Cuijk.

Noordoost-Brabant is doorspekt van militair erfgoed, van de tijd van de Romeinen tot de Koude Oorlog. Dat maakt deze regio bijzonder. Grenzend aan een rivier was de regio vanouds een ‘versterkt’ en daarmee ook een betwist gebied. Natuurlijk zijn ook in andere delen van de Zuiderwaterlinie tal van overblijfselen en sporen uit de krijgsgeschiedenis aanwezig. Maar het speciale aan Noordoost-Brabant is dat hier een opeenvolgend tijdsverhaal rond militair erfgoed is te vertellen. Daarnaast speelt de oer-Hollandse strijd tegen en met het (Maas)water een kenmerkende rol in dit gebied. Deze cultuurhistorie kan een goed uithangbord zijn voor Noordoost-Brabant. Het geeft het gebied extra identiteit. Cultuurhistorie heeft op die manier een versterkende werking en kan een bindmiddel zijn voor gebiedsontwikkeling. Erfgoedtoerisme kan een van de pijlers zijn van die gebiedsontwikkeling.

Bron pagina 216-217: Beleg van Grave in 1602. Scheepsmuseum S.1034 (15), kaart 098. Bron: www.geheugenvannederland.nl, 2015.

Julius Caesar

De militaire geschiedenis van Noordoost-Brabant gaat ver terug. Julius Caesar zelf zou in 55 voor Christus in Kessel slag hebben geleverd met twee Germaanse stammen. Dit is nog niet zo lang bekend, het verhaal van het militaire erfgoed in Noordoost-Brabant wordt steeds spannender! De Romeinen bouwden later in Ceulcum (het latere Cuijk) een castellum, een fort. Vervolgens was Noordoost-Brabant eeuwenlang een strijdtoneel: van de Brabants-Gelderse oorlogen, de Tachtigjarige Oorlog, de tijd van de Fransen en de Belgische opstand tot aan de Tweede Wereldoorlog. Tijdens Operatie Market Garden bijvoorbeeld, speelde Grave een belangrijke rol. Zelfs ten tijde van de Koude Oorlog was de regio militair van belang, vanwege de mobilisatiecomplexen. In deze magazijnen lagen voorraden wapens, munitie,

medicijnen en voedsel opgeslagen, voor het geval dat mobilisabele eenheden tegen de Sovjets zouden moeten vechten.

Dit doorlopende tijdsverhaal, in relatie tot de verscheidenheid van het militaire erfgoed in de regio, draagt in belangrijke mate bij aan het bijzondere profiel van de Zuiderwaterlinie in Noordoost-Brabant. Er is al veel bekend over de krijgsgeschiedenis van het gebied en allerlei (militaire) aspecten daaromheen. Maar onder het grote publiek is die kennis niet wijd verbreid. Bovendien is de kennis nog (te) fragmentarisch. Behalve boeiende verhalen biedt kennis van die krijgsgeschiedenis natuurlijk ook kansen voor erfgoedtoerisme.

Maas

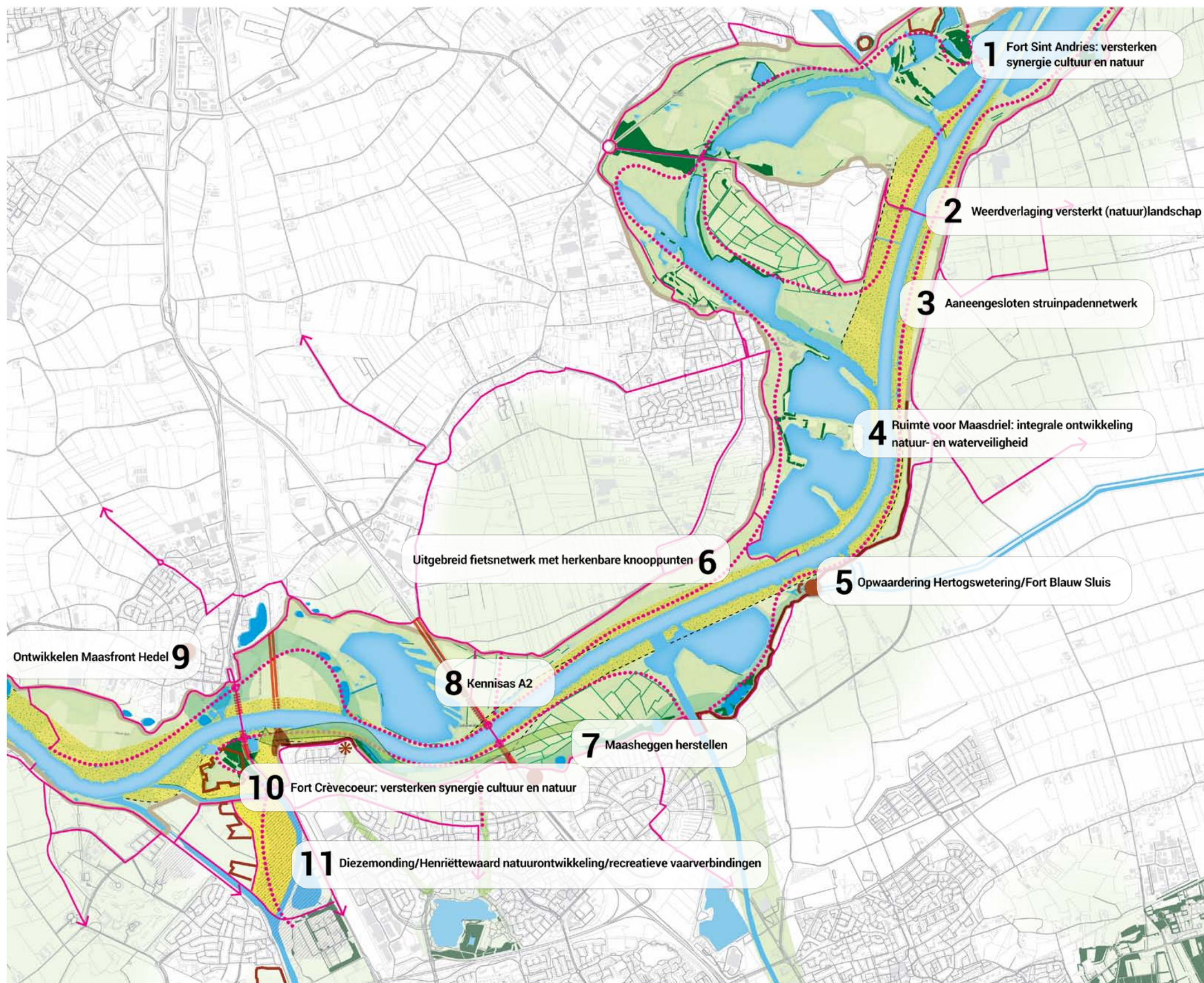
Voor het onderscheidende profiel van de Zuiderwaterlinie in dit gebied is naast de krijgsgeschiedenis ook het water zélf belangrijk: de Maas in combinatie met de Beerse Overlaat. De Maas is een kenmerkend element van en boegbeeld voor de Zuiderwaterlinie in Noordoost-Brabant. De rivier was de grens tussen provincies en een scheidslijn tussen culturen en religies. Ook was de Maas diverse malen een frontlinie. Vanwege het strategische belang bouwden ze aan weerszijden van de Maas kastelen en burchten. Sommige zijn nog duidelijk herkenbaar aanwezig, andere zijn ruïnes en soms is er alleen nog een bordje dat aan de geschiedenis herinnert. Enkele van die burchten aan de Maas ontwikkelden zich tot vestingsteden. In de eeuwenlange strijd tussen Brabant en Gelderland waren dat de bastions van waaruit ze een gebied konden beheersen. Letterlijk en figuurlijk. De Maas was eeuwenlang een moeilijk te nemen barrière. Was je daar overheen, dan lag het land open. De vestingsteden waren zo de wachtposten aan de Maas.

Inundaties

Rond 1700 veranderde de militaire strategie door technische ontwikkelingen in de oorlogsvoering. Ook veranderde het vijandbeeld. Het gevaar kwam inmiddels uit het zuiden, van Frankrijk. Dus daar richtte de verdediging zich voortaan op. De vijand moest buiten de grens van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden worden gestopt. Daarvoor werd een extra stevige verdedigingslinie ontwikkeld, een waterlinie. Door gebieden onder water te zetten, kreeg de regio een extra pantser. In Noordoost-Brabant ontstond zo als het ware een dubbele linie: de Maas met daarvoor nog een waterlinie. Dat pantser was zo sterk, dat de militaire verdedigingswerken in Noordoost-Brabant heel beperkt bleven. In de regio bleef alleen Grave dienst doen als vestingstad. Men vertrouwde voor verdediging van de regio blijkbaar op het water.

Overlaat

Die dubbele linie had ook een waterstaatkundige functie. De Maas kon soms grote hoeveelheden water Brabant in brengen. Het overlaatsysteem was hard nodig om dat water kwijt te kunnen en zo dijkdoorbraken en overstromingen verderop in Brabant te voorkomen. De Beerse Overlaat zorgde op die manier bijna jaarlijks voor een kilometerslange waterroom. Officieel zijn delen van de Zuiderwaterlinie meer dan 50 jaar geïnundeerd geweest, maar in Noordoost-Brabant was dat officieus dus veel meer.

Koploperproject Maasoeverpark, een landschapspark met samenhang en speelruimte. Bron: Strootman Landschapsarchitecten, april 2016.

Particuliere passie leidt tot ontdekking van een vestingwerk

Ravenstein is een kleine plaats met een groot aantal schatten. Zichtbaar, in de vorm van mooie stadspoorten en -wallen, én verstopt. Overwoekerd met bomen en struiken. Af en toe geeft het stadje zijn geheimen prijs.

Professor Van Mourik stuitte in 1988 bij graafwerkzaamheden in zijn achtertuin op een oude muur. Dat leidde tot professioneel archeologisch graafwerk in 2012. Onder begeleiding van twee archeologen en andere deskundigen kwam een compleet bouwwerk tevoorschijn: het Philips van Kleefbolwerk uit 1509 naar oud-Italiaans model.

Uniek bolwerk

Philips van Kleef was ten tijde van de aanleg van het vestingwerk de baas in 'de soevereine heerlijkheid Land van Ravenstein'. Hij leefde van 1456 tot 1528 en noemde zich 'Heer van Ravenstein'. Het bolwerk bestaat uit stenen ruimten, overdekt met aarde om de muren te beschermen tegen kanonvuur. Er zijn twee geschutskelders en twee kazematten met in het midden een grote ovale verblijfsruimte. De ingang daarvan legde Van Mourik al in 1988 bloot. Het geheel is grotendeels omgeven door een – op deze plek niet meer herkenbare – (stads)gracht.

Herkenbaar en toegankelijk

De opgraving is kortgeleden afgerond. De stichting Vestingwerken Ravenstein werkt aan de ontwikkeling van een project dat het unieke Philips van Kleefbolwerk herkenbaar en toegankelijk houdt voor het publiek.

Professor Van Mourik bij de graafwerkzaamheden in zijn achtertuin. Bron: Brabants Dagblad, 2014. Bron: www.bd.nl/regio/oss-uden-veghel-e-o

Het verhaal vertellen

Militair erfgoed biedt Noordoost-Brabant en de andere Brabantse regio's langs de Zuiderwaterlinie diverse kansen en mogelijkheden. Met de Zuiderwaterlinie als merk kunnen de verschillende gebieden zich gezamenlijk profileren. Met de Zuiderwaterlinie kan Noord-Brabant worden gepositioneerd als één groot erfgoedcomplex, gericht op identiteitsversterking, gebiedsontwikkeling en toeristische productontwikkeling. Om de regio's zo te positioneren, moet het verhaal van de Zuiderwaterlinie in verschillende geledingen van de maatschappij bekend zijn.

Er is over Noordoost-Brabant al veel kennis aanwezig bij regionale historici en de plaatselijke heemkundeverenigingen. Denk aan organisaties als Stichting Vestingwerken Ravenstein en Stichting Graeft Voort en de regionale afdeling van de Stichting Menno van Coehoorn, BHIC. Belangrijk is dat men van elkaar weet wat er is én welke kennisleemten er nog zijn. Met gezamenlijke projecten zouden we de verhaallijn van het militaire erfgoed in Noordoost-Brabant vaker en beter kunnen uitdragen. Ook zou het goed zijn

als er in Ravenstein en Grave een informatie- en documentatiepunt komt voor het Zuidelijke Frontier en de Zuiderwaterlinie.

Ontwikkelen van ruimtelijke kwaliteit

Via de ruimtelijke ordening kunnen we met ons militair erfgoed de historische eigenheid van de regio versterken en een extra dimensie geven. Cultuurhistorie en ruimtelijke kwaliteit worden dan kruisbestuivers voor elkaar. Neem de landweren. Dat zijn verdedigingslinies uit de late Middeleeuwen; ze moesten het platteland beschermen. Ze horen bij het verhaal over de strijd tussen Brabant en Gelre. Gereconstrueerde landweren (maar ook andere relictten van militair erfgoed) kunnen we vaak prima inpassen in het landschap. Bij de aanleg van bijvoorbeeld wegen of andere infrastructuur kunnen we het cultuurhistorische landschap herkenbaar en beleefbaar maken en al bestaande kwaliteiten accentueren.

Militair erfgoed verbeelden

Maar het gaat niet alleen om het zichtbaar en beleefbaar maken van het erfgoed; de Zuiderwaterlinie en de Maas kunnen ook dienen als inspiratiebron.

Op diverse plaatsen in Noordoost-Brabant zijn er beelden, (herinnerings)monumenten en panelen die verwijzen naar het militaire verleden. Daar hoort zeker ook het verhaal van de Beerse Overlaat en de Beerse Maas bij. Er zijn al diverse kunstobjecten die verwijzen naar de wateroverlast voor de bevolking van het gebied en de strijd tussen de bewoners aan beide kanten van de Groenendijk. Kunst en cultuur lenen zich bij uitstek om deze regio beter te leren kennen. Denk ook aan de succesvolle culturele evenementen zoals Kunst aan de Maas, Mater Mosa en Kunst & Kazematten, waarbij kunstenaars zich laten inspireren door de Maas en het militair erfgoed. Deze evenementen trekken veel bezoekers, ook van buiten de regio. Erfgoedtoerisme kan hierbij aanhaken en de regio zo op de kaart te zetten.

Een schot dat treft

De rivieren, overlaten en het militair erfgoed behoren tot het DNA van Noordoost-Brabant. Na eeuwenlang kanonnengebulder kunnen we dit nu ombuigen tot 'een schot dat treft'. Maar dit keer in positieve zin, namelijk als een van de pijlers van erfgoedtoerisme. De Zuiderwaterlinie is daarbij de kapstok, waar we de verhalen van de krijgsgeschiedenis van Noordoost-Brabant goeddeels aan kunnen ophangen. ■

Toekomstvisie Visioterrein. Reconstructie van de vestingwerken van Grave in combinatie met nieuwe stedelijke functies zoals woningbouw of een stadspark. Bron: CROONENBURO5, 2015.

**Fort Hedikhuizen,
Heusden**

Fort Hedikhuizen is in 1862 gebouwd ter bescherming van de nabijgelegen inundatiesluis uit hetzelfde jaar. De sluis maakte het mogelijk op een gecontroleerde manier water vanuit de Maas binnendijs te laten stromen. Zo kon een groot gebied onder water worden gezet om de vesting Heusden te beschermen tegen een aanval. Dit kleine verdedigingsfort bestaat uit versterkte legeringsgebouwen, een aarden wal en een natte gracht. Het fort is tot 1952 gebruikt en nog in vrijwel originele staat. In 1993 belandde de sluis op de lijst van beschermde Rijksmonumenten. Het fort en de sluis zijn in 2002 voor een symbolisch bedrag verkocht aan waterschap Aa en Maas. De sluis is in 2002-2003 gerestaureerd en fungeert nu als 'stapsteen' in de lokale ecologische verbindingzone. Op dit moment is het fort in gebruik als feestlocatie.

De Nederlandse Defensie Academie traint op het water. Bron: www.magazines.defensie.nl/allehens, 2016.

Epiloog

Brabantbreed werk in uitvoering

René Kwant, regisseur Zuiderwaterlinie

Vooraf: het lonkend perspectief

Het is 2025. De Zuiderwaterlinie is niet meer een gearceerde strook op een plattegrond of een projectnaam op papier. Maar een bekend, herkenbaar en gewaardeerd gebied met een eigen verhaal. Zoals Normandië, de Wadden of Hadrian's Wall en de Chinese Muur dat zijn. Veel Brabanders die langs de linie wonen, kennen haar verhaal en voelen zich ermee verbonden. Historici schrijven erover, ondernemers benutten de linie om een aantrekkelijk aanbod te kunnen doen. En bezoekers uit binnen- en buitenland weten haar te vinden, zowel over land als over water, zowel analoog als digitaal. Welkom in de Zuiderwaterlinie!

De cultuurhistorische rijkdom van de Zuiderwaterlinie verdient de aandacht en biedt kansen voor vandaag. Die overtuiging vertaalt zich in de ambitie om de linie de komende jaren nationaal en internationaal op de kaart zetten. We willen dat zij terechtkomt in de hoofden en

harten van mensen. En dat publieke organisaties en private partijen de kansen die de linie biedt, benutten. In dit boek schetsen we op hoofdlijnen hoe we dat willen aanpakken. Laat de lezer het vooral ook opvatten als een uitnodiging om mee te doen.

De Zuiderwaterlinie als merk?

De Zuiderwaterlinie op de kaart zetten. Dat is te vergelijken met het creëren van een merk. Voor de goede orde: dat betekent niet dat we van kostbare relictten louter commerciële producten willen maken. Of dat we betekenisvolle verhalen willen 'platslaan' tot een slogan. Immers, erfgoed is in de eerste plaats een verzameling van objecten en verhalen die betekenis geven aan het leven van mensen. Ze vertellen me waar ik vandaan kom, verklaren deels hoe ik kon worden wie ik ben. Erfgoed is dus meer dan een product. Een verhaal is meer dan een slogan en mensen zijn meer dan consumenten. Het programma Zuiderwaterlinie

behelst dan ook meer dan marketing. Dat neemt niet weg dat het instrumentarium van de marketing of liever van 'merkontwikkeling' prima te gebruiken is om de Zuiderwaterlinie bij het publiek onder de aandacht te brengen.

Merkontwikkeling is niets anders dan planmatig werken aan het verkopen – letterlijk of figuurlijk – van de linie. Met als doel daar enige vorm van maatschappelijk rendement mee te behalen, materieel en immaterieel. Uiteindelijk willen we zo dicht mogelijk bij het lonkend perspectief komen. We kunnen dus rustig spreken van de Zuiderwaterlinie als merk. Het verhaal van de Zuiderwaterlinie is daarbij een belangrijk ingrediënt.

Zuiderwaterlinie Noord-Brabant: het verhaal

Het gegeven dat er in Brabant een parelsnoer van elf vestingsteden binnen één historische linie ligt, spreekt velen tot de verbeelding. Dat bleek uit

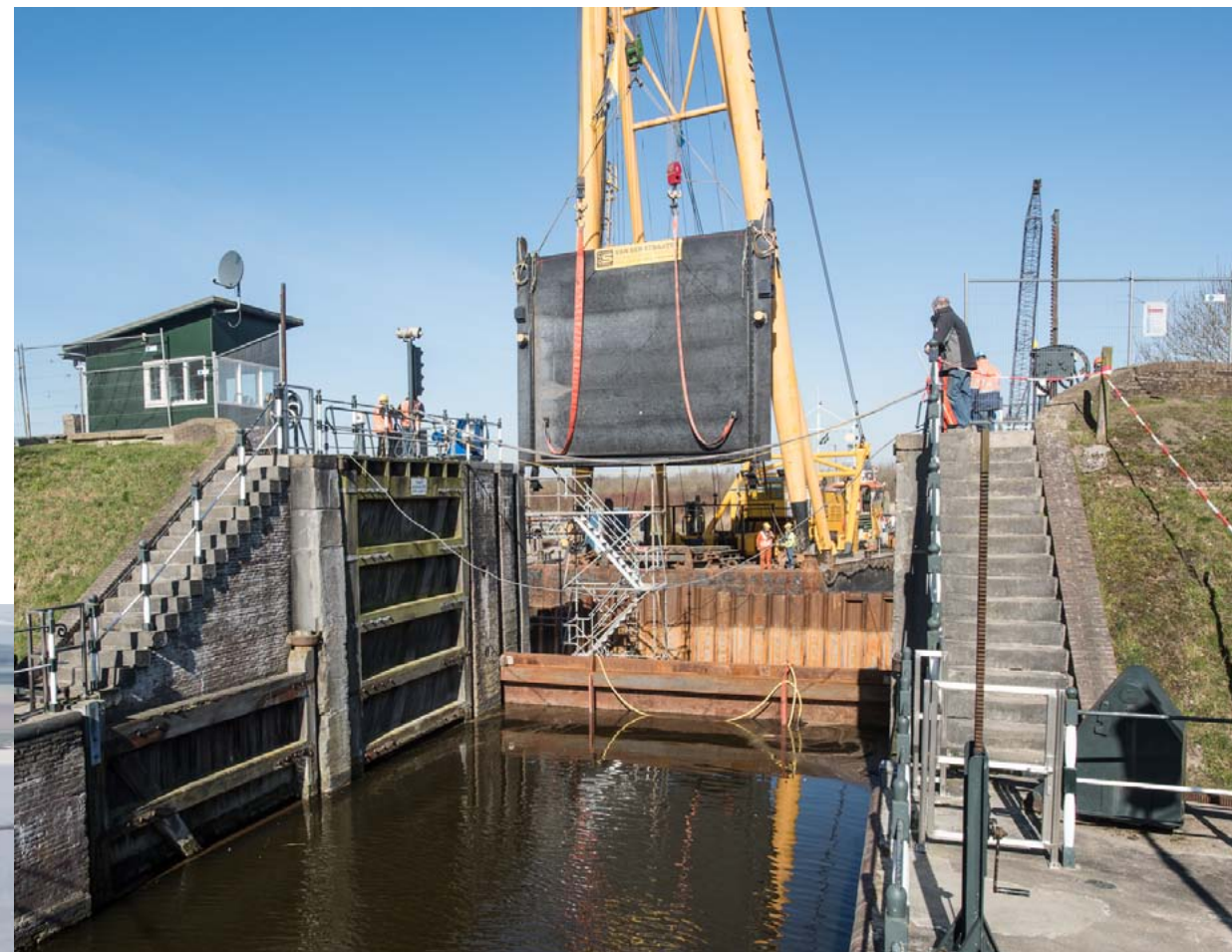
de talloze gesprekken die ik in het kader van de voorbereiding van het programma Zuiderwaterlinie voerde. Ook bij mensen die (nog) geen idee hadden van het bestaan van de linie, bleek het verhaal al snel te landen. Zij zagen ineens het grotere verband. Vaak voelden ze daarbij ook iets van de 'historische sensatie' die je krijgt als je een belangrijk en bijzonder stuk vergeten geschiedenis ontdekt. Kortom, als je het verhaal van de Zuiderwaterlinie vertelt, merk je in de meeste gevallen direct dat je 'beet hebt'. Dat verhaal verandert het perspectief op het gebied, het creëert betekenis en samenhang. Het grotere verband is naast een constructie in gedachten ook een nog steeds herkenbaar, historisch gegeven sinds Menno van Coehoorn de vestingsteden en hun ommelanden met elkaar verbond. Het gevoel van ontdekking versterkt deze betekenis.

Het verhaal van Nederland en het water...

Het verhaal van de Zuiderwaterlinie sluit direct aan bij dat van Nederland en het water. Het feit dat we leven in een delta, in een land dat voor een groot deel ook nog eens onder de zeespiegel ligt, mag voor Nederlanders vanzelfsprekend zijn. Voor vrijwel ieder ander is het hoogst opmerkelijk. In de loop der eeuwen is in ons land een indrukwekkende hoeveelheid waterbouwkundige werken neergezet om droge voeten te houden. Nederland heeft er internationaal faam mee gemaakt. Deze techniek gebruikten we echter niet alleen om

ons land te verdedigen tegen het water, maar diende ook eeuwenlang onze verdediging met behulp van het water. Daarvan getuigt ons nationale stelsel van waterlinies. Met de Zuiderwaterlinie als oudste, langste en meest benutte van Nederland. Deze historie van verdedigen met water maakt het verhaal van Nederland en het water completer en sterker. Het onderstreept het unieke karakter van de geschiedenis die land en water hier hebben.

Plaatsen van een klepdeur bij de monumentale (inundatie) sluis van Benedensas bij De Heen, gemeente Steenbergen ten behoeve van de waterberging in het Volkerak Zoommeer. Bron: www.brabantsedelta.nl, 2015.

Het Volkerak Zoommeer dient als waterberging tijdens zeer hoge rivierafvoer ter bescherming van de (Hollandse) steden aan de rivieren. Bron: www.beeldbank.rws.nl, 2016.

...en van Brabant 'buiten-land'

Historisch gezien is de Zuiderwaterlinie een Hollandse linie. Zij diende immers om het economische hart van de toenmalige Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden te beschermen. Hoewel Brabant wel direct onder het bestuur van de Republiek viel (de Staten-Generaal), had het daar zelf geen stem in. Het hoorde erbij maar toch ook weer niet. Zo kwam het buiten de linie te liggen, als een bufferzone.

Die grens tussen Brabant en Holland ervaren we tot op de dag van vandaag. En dat heeft zonder twijfel ook zijn charme. Je zou kunnen zeggen dat er voorbij de Zuiderwaterlinie een andere wereld begint, met de Brabantse zijde als 'het warme zuiden'.

Van verhaal naar merk

Een verhaal wordt een merk op het moment dat we er producten en diensten aan koppelen die onder een eigen logo en merknaam op de markt komen. De naam Zuiderwaterlinie staat dan dus niet alleen meer voor een cultuurhistorisch fenomeen maar ook voor een serie producten en diensten. Daarmee vergroten we het bereik enorm.

We ontwikkelen het 'merk Zuiderwaterlinie' met twee duidelijke doelen:

1. Het merk brengt samenhang tussen (het aanbod op) de afzonderlijke onderdelen van de linie; het laat het grotere geheel zien dat meer is dan de som der delen.
2. Het merk creëert naast verbinding ook onderscheid ten opzichte van andere waterlinies in Nederland. Dat maakt de toegevoegde waarde van dé Zuiderwaterlinie duidelijk en dat is nodig om aandacht en bezoek te genereren.

Aanbod creëren

Een merk zonder producten of diensten is een lege huls. Daarom is het eerste dat ons te doen staat het ontwikkelen van een zichtbaar, herkenbaar aanbod met toegevoegde waarde voor de afnemers. Ons uitgangspunt daarbij: de Zuiderwaterlinie als samenhangend geheel ontwikkelen en profileren. Het programma concentreert zich dus op activiteiten die het grotere geheel versterken. Daarvan profiteren ook de vele lokale en regionale activiteiten en initiatieven in de afzonderlijke stellingen en vestingsteden.

De ontwikkeling van producten en diensten komt deels tot stand onder directe regie van de eigen programma-organisatie. Denk aan het langeafstandswandelpad van Bergen op Zoom naar Grave en aan een documentaire-serie of een terugkerende Zuiderwaterlinieconferentie voor heemkundekringen. De ideeën hiervoor zijn er; de prioriteiten en keuzes bepalen we gezamenlijk.

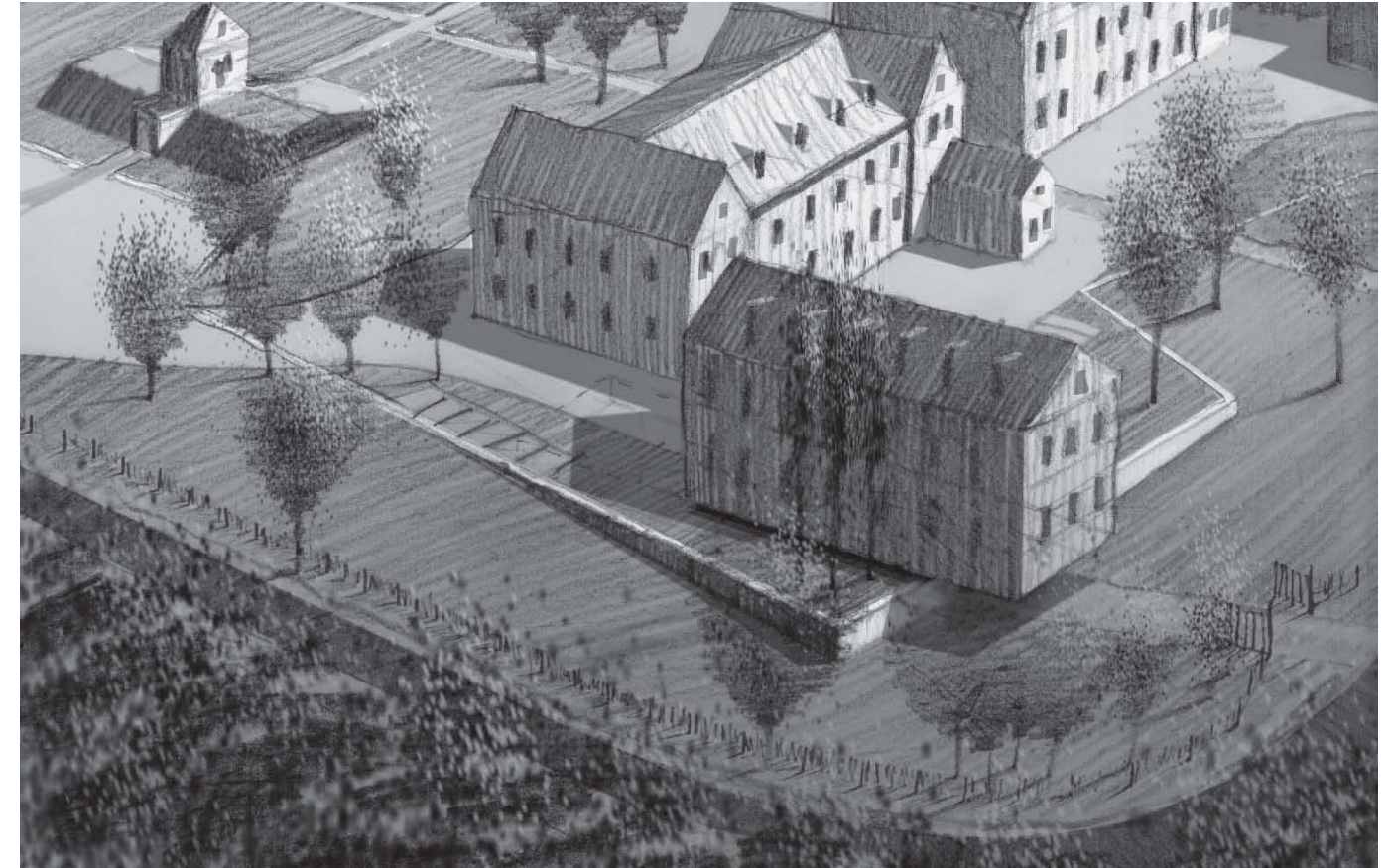
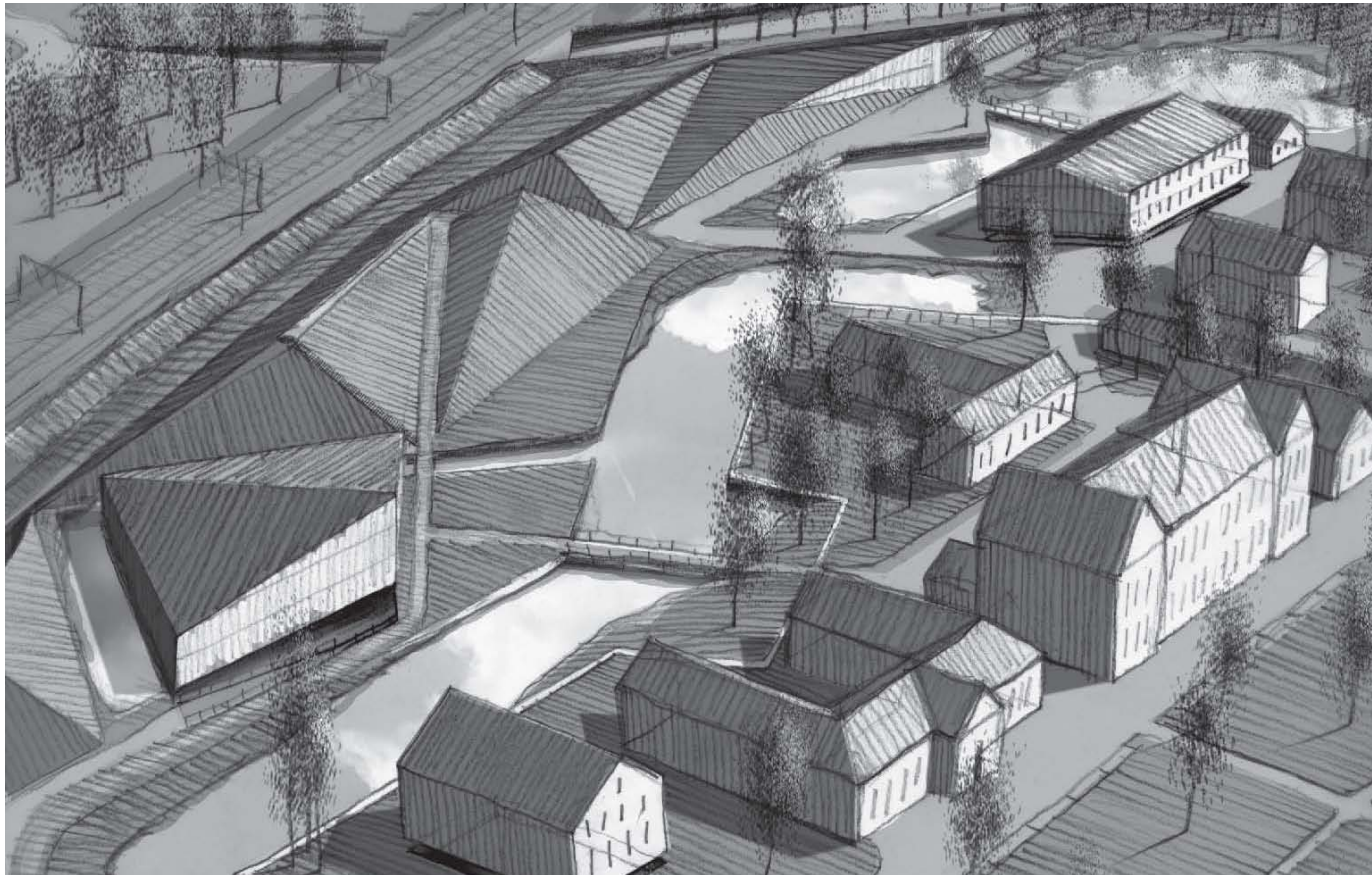
Partners ontwikkelen aanbod

Echter, meer nog dan zelfstandig producten te ontwikkelen, stimuleert het programma Zuiderwaterlinie onder meer ondernemers, kennisinstellingen, culturele organisaties en natuurbeheerders om dat te doen. Waar de Zuiderwaterlinie van toegevoegde waarde is voor het realiseren van hun eigen doelstellingen, zullen deze partijen het thema graag benutten. Goede voorbeelden zijn er nu al: zoals de ANWB die een Zuiderwaterlinie-autoroute maakt; BKKC dat zijn project Landkunst koppelt aan de Zuiderwaterlinie; en wetenschappelijke organisaties die verder onderzoek willen doen naar de Zuiderwaterlinie. We stimuleren deze activiteiten van en met derden op verschillende manieren. Bijvoorbeeld door ateliers te organiseren, door de bekendheid van de linie bij relevante partijen te vergroten door promotie en lobby en door netwerken op te bouwen. Zo komen naast toeristische arrangementen en ook museale presentaties, publicaties en ruimtelijke ontwerpen tot stand.

Verbindingscentrum Zuiderwaterlinie. SMV, 2016.

Herbestemming Fort Isabella, Vught. Februari 2016. Bron: Ontwerpteam Isabella Groep, 2016.

Overigens zijn binnen de vijf stellingen van de lijn vele partijen actief die lokaal en regionaal aanbod ontwikkelen. En dat moet vooral zo blijven. Wie daarbij het Zuiderwaterliniologo wil voeren, zal uiteraard afhankelijk van de context - aan algemene kwaliteitseisen moeten voldoen. Het logo is in die zin ook een keurmerk. Een ideaal scenario zou zijn om per stelling de geplande activiteiten in een lokaal-regionaal programma vast te leggen.

Voor wie?

Als programma zijn we voor een aanzienlijk deel actief als business-to-business partij. Daarbij hebben we uiteraard altijd de eindgebruikers in gedachten. We onderscheiden drie hoofdgroepen ofwel markten:

- 1 *Erfgoedspecialisten en sterk cultuurhistorisch geïnteresseerden, zoals: wetenschappers, curatoren, restauratoren, beleidsmakers en leden van heemkundekringen. Deze groep richt zich vooral op het ontwikkelen en delen van specialistische, inhoudelijke kennis. Hen bieden we onder meer onderzoeksmateriaal en -vragen, inhoudelijke en praktische kennis over de lijn, een netwerk, archiefmateriaal en organisatiekracht.*
- 2 *Educatieve doelgroepen, denk bijvoorbeeld aan: scholen, musea, bibliotheken, de Volksuniversiteit en*

cursuscentra. Hier gaat het meer om brede dan om specialistische kennis. Die is onderdeel van al dan niet verplichte lesstof, die we zo aantrekkelijk mogelijk moeten maken. Hier bieden we vanuit het partnerschap inhoudelijke en didactische kennis, lespakketten, gastcolleges, audiovisueel materiaal en dergelijke.

- 3 *Doelgroepen binnen de (inter)nationale vrijetijdseconomie: toeristen uit binnen- en buitenland (met name Vlaanderen en Duitsland), dagrecreanten uit Noord-Brabant en aangrenzende provincies, bewoners van het gebied. Deze groepen zijn, afgezien van specifieke cultuurtoeristen, in het algemeen niet primair inhoudelijk geïnteresseerd. Zij zoeken niet zozeer kennis als wel ontspanning en vermaak: geen studiedag maar een speurtocht. De Zuiderwaterlinie met haar elf historische vestingsteden biedt daarvoor een aantrekkelijk decor en/of verhaal.*

Bovengenoemde doelgroepen verschillen zó zeer qua behoefte en beleving, dat we feitelijk van gescheiden markten moeten spreken. Deze markten bewerken we weliswaar met hetzelfde merk, maar de benodigde producten en de benadering verschillen sterk. Zo profileren we de Zuiderwaterlinie in erfgoedkringen nadrukkelijk als de oudste, langste en meest benutte waterlinie van Nederland. Terwijl we op

de vrijetijdsmarkt meer accent zullen leggen op de vestingsteden. Inhoudelijk gezien is de Zuiderwaterlinie het verbindende thema, maar vanuit de afnemers gezien gaat het telkens om een ander 'product'.

De Zuiderwaterlinie: zichtbaar, herkenbaar en toegankelijk

Wie de Zuiderwaterlinie straks bezoekt, zal haar ook duidelijk herkennen. Het verhaal wordt op vele plaatsen in het gebied (en uiteraard online) verteld, een groot aanbod van producten en diensten is duidelijk herkenbaar, het Zuiderwaterlinie-logo prijkt op de belangrijkste locaties. Wanneer dit aanbod er in voldoende mate is en de Zuiderwaterlinie in het gebied zelf herkenbaar genoeg is, zullen we sterker inzetten op promotie richting het grote publiek en bezoekers.

We werken op korte termijn aan:

- *inventariseren van het bestaande aanbod (routes, bezienswaardigheden en dergelijke) langs de Zuiderwaterlinie om onder deze noemer te kunnen presenteren;*
- *markeren van de belangrijkste locaties en die voorzien van informatie;*
- *actualiseren van de website;*
- *vervaardigen van een digitale nieuwsbrief;*

- *produceren van eenvoudig, algemeen promotiemateriaal, in te zetten door onder meer ondernemers;*
- *aansluiting realiseren op reeds bestaande promotiekanalen van de Stichting Liniebreed Ondernemen (SLO).*

Voor de promotie van het 'Zuiderwaterlinie-aanbod' zijn - naast herkenbaar aanbod in het gebied - in de eerste plaats de reguliere (nationale) toeristische promotiekanalen en campagnes van belang. Denk aan Visit Brabant, de VVV's, ANWB, NS en DagjeWeg.nl. Eerder noemde ik al het belang van aansluiting bij de (inter)nationale campagnes van het NBTC (Nederlands Bureau voor Toerisme & Congressen). In overleg met de partners bepalen we hoe we de zichtbaarheid van de Zuiderwaterlinie in het gebied op de langere termijn vormgeven. Denk bijvoorbeeld aan 'poorten' of bezoekerscentra bij toegangswegen of in de vestingsteden.

Merkcommunicatie, merknaam en logo

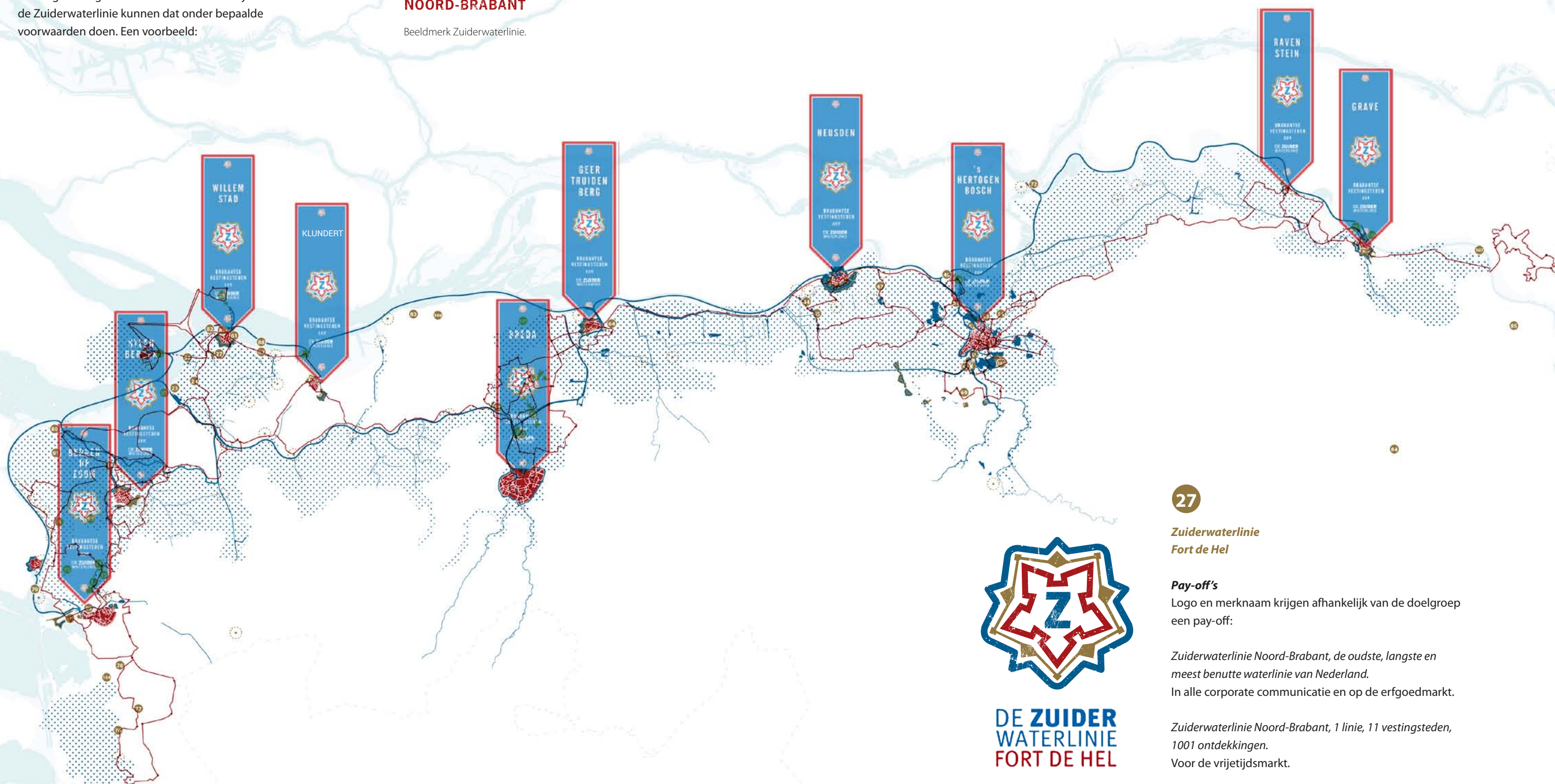
De volledige merknaam die we hanteren is Zuiderwaterlinie Noord-Brabant. Daarbij hoort dit beeldmerk. In de praktijk zullen de vele partners en stakeholders het Zuiderwaterliniemark gebruiken in combinatie met de eigen huisstijl. Zij verwerken daar het logo Zuiderwaterlinie bijvoorbeeld in of, wat nadrukkelijker, voegen een zinsnede toe: ... onderdeel van de Zuiderwaterlinie Noord-Brabant.

Partners, en dan vooral historische locaties, die volledig willen gebruikmaken van de huisstijl van de Zuiderwaterlinie kunnen dat onder bepaalde voorwaarden doen. Een voorbeeld:

**ZUIDER
WATERLINIE**
NOORD-BRABANT

Beeldmerk Zuiderwaterlinie.

**DE ZUIDER
WATERLINIE**
FORT DE HEL

27

**Zuiderwaterlinie
Fort de Hel**

Pay-off's

Logo en merknaam krijgen afhankelijk van de doelgroep een pay-off:

Zuiderwaterlinie Noord-Brabant, de oudste, langste en meest benutte waterlinie van Nederland.
In alle corporate communicatie en op de erfgoedmarkt.

Zuiderwaterlinie Noord-Brabant, 1 linie, 11 vestingsteden, 1001 ontdekkingen.
Voor de vrijetijdsmarkt.

Mogelijke toepassing van het nationaal merk waterlinies in combinatie met het Zuiderwaterlinie beeldmerk. Bron: Huisstijlhandboek Waterlinies, 2015.

Nationaal merk waterlinies

De Zuiderwaterlinie is een van meerdere waterlinies in Nederland en maakt zo onderdeel uit van 'Nederland waterland'. Met alle andere waterlinies heeft zij daarom belang bij een sterk corporate merk 'Nederlandse waterlinies', een overkoepelend merk dus voor alle waterlinies in Nederland. Daarmee kunnen we het gezamenlijke verhaal van de waterlinies in Nederland inbedden in het nationale 'waterthema' voor internationale promotie door het NBTC. Wanneer de bezoeker vervolgens meer inzoomt, komen de afzonderlijke waterlinies met hun eigen, onderscheidende aanbod in beeld. Zo'n gezamenlijk merk is kostenefficiënt en draagt bij aan nationale bekendheid van de waterlinies door themacampagnes, evenementen en dergelijke. Vergelijk de collectieve promotie voor bijvoorbeeld het museumweekeinde, de boekenweek of 'brood waar wat in zit'.

Het is echter, als gezegd, ook van belang dat alle waterlinies zich ten opzichte elkaar onderscheiden. Met andere woorden: het corporate merk 'Nederlandse waterlinies' kan de afzonderlijke merken *deels* wel representeren, maar nooit vervangen. De Zuiderwaterlinie kiest en organiseert dus haar eigen marktpositie en profilering.

Zuiderwaterlinie: programma in ontwikkeling

Het merk Zuiderwaterlinie is het resultaat van het programma. Dat start als groeimodel. We beginnen met een aantal corporate projecten dat gaandeweg toeneemt. De inrichting van de organisatie stemmen we daar nader op af. Ambitie en doelstellingen zijn duidelijk omschreven evenals de contouren van de strategie die we willen volgen. De verdere uitwerking daarvan

Schat in de achtertuin wordt van iedereen

Johannes Sinke deed in 1980, hij was destijds terreinbeheerder van Vrederust in Halsteren, een opmerkelijke ontdekking. Hij stuitte op resten van het vroegere Fort de Roovere. In de daaropvolgende jaren wist hij steeds meer mensen te interesseren voor de verborgen schat.

Anno 2016 gaat het project fase 2 in, dat duurt tot medio 2017. Bomen en struiken zijn weggehaald, grachten zijn uitgediept en opnieuw onder water gezet. De contouren van de forten en de vroegere inundatiegebieden zijn weer zichtbaar. Unieke objecten verrijen in de waterlinie. Dit is allemaal mede mogelijk gemaakt door de inspanningen van vele enthousiaste vrijwilligers in samenwerking met de betrokken overheden en andere organisaties.

Lokale inspanningen

Als oud-wethouder van Halsteren wekte Johannes Sinke de interesse van burgemeester Van den Berg voor het opknappen van Fort de Roovere. Bij haar afscheid als burgemeester in 2000 vroeg zij bijdragen voor een bijzonder cadeau. Giften, te gebruiken voor de restauratie van Fort de Roovere. Het geld ging naar de nieuwe stichting: 'Vrienden van Fort de Roovere', later 'Vrienden van de West Brabantse Waterlinie'. De Vrienden maakten het hun missie om de interesse en het enthousiasme van de gemeenschap te wekken. Ze verzamelden en verspreidden informatie over de waterlinie. Maakten artikelen en gaven presentaties, organiseerden tentoonstellingen en rondleidingen. Alle betrokkenen in het gebied tussen Bergen op Zoom en Steenbergen werken nu samen aan het herstelplan. De hele voormalige verdedigingslinie krijgt een nieuw leven. Met de weer zichtbare en beleefbare cultuurhistorische waarde en de landschappelijke kwaliteit draagt de linie bij aan de recreatieve en economische mogelijkheden op de Brabantse Wal.

Een greep uit de rij van partners:

Stichting Menno van Coehoorn, Geschiedkundige Kring van Stad en Land van Bergen op Zoom, Wageningen Universiteit, gemeenten Bergen op Zoom en Steenbergen, waterschap Brabantse Delta, Brabants Landschap, Natuurmonumenten, provincie Noord Brabant, Stichting Beziichtiging Monumenten, vrijwilligers van de Borgerij, de Lions en tal van anderen.

in een agenda, het aantal partners en de uiteindelijke organisatie van het geheel, groeien mee in de tijd. Dat sluit aan bij de eisen van deze tijd – het bundelen van krachten in een flexibel netwerk – én bij het ontstaan van de Zuiderwaterlinie zelf. Ook die is in de loop der tijd uitgegroeid tot het grote geheel dat we nu kennen. Het overkoepelende programma is een aanvulling op wat er lokaal en regionaal gebeurt. Dat dient ter versterking van deze initiatieven en vooral van het geheel.

Partners

De ontwikkeling van de Zuiderwaterlinie als geheel is alleen mogelijk in samenwerking (co-creatie) met partners die als mede-eigenaar hun aandeel nemen en leveren. Partners zijn gezamenlijk verantwoordelijk voor het succes van de Zuiderwaterlinie. In de eerste fase van

het programma gaan we van start met een gezelschap van strategische partners: (vrijwel) alle gemeenten langs de linie, de bond van waterschappen en Brabantbreed werkende organisaties op het gebied van onder meer kennisontwikkeling, ruimtelijk ontwerp, natuurbeheer, cultuur en toerisme. Al deze partners nemen de Zuiderwaterlinie structureel op als onderdeel van hun eigen activiteiten. Een deel van deze partners draait bovendien mee in de organisatie van het programma. Daarnaast is er een veelvoud aan partners die eenmalig of onregelmatig deelneemt in projecten. Wat voor de projecten geldt, geldt ook voor het partnerschap: dit kan in de loop der tijd worden uitgebreid. Ofwel: partijen die de toegevoegde waarde van de Zuiderwaterlinie zien voor hun eigen activiteiten en die graag willen bijdragen, zijn van harte uitgenodigd om zich bij het programma aan te sluiten.

Lions Club tijdens de reconstructie van de Ster van Eggers, 2010. Bron: www.westbrabantsewaterlinie.nl, 2015.

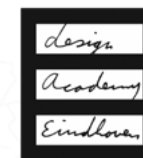

Mogelijke partners Zuiderwaterlinie

Provincie Noord-Brabant

VisitBrabant

bkkcbrabant
abants kennis
entrum kunst

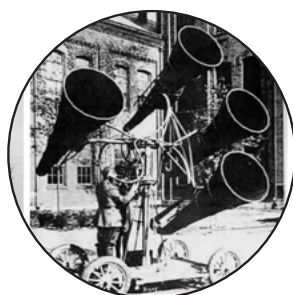
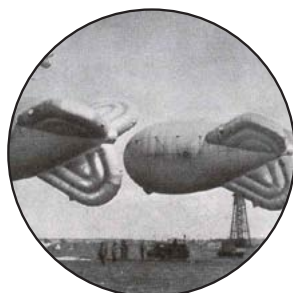
's-Hertogenbosch

Globale fasering

Het programma Zuiderwaterlinie voorziet zowel in activiteiten op korte als lange termijn, zowel in quick wins als in resultaten voor de verdere toekomst. Het programma is dus actieprogramma en stip op de horizon. Jaarlijks maken we een werkplan en een jaarverslag. Cruciaal in de beginfase zijn zichtbaarheid en herkenbaarheid voor stakeholders: die voeden de aanwezige energie en zijn vliegwiel voor de lange termijn. Op hoofdlijnen zetten we de volgende stappen:

2016: effectueren programma-organisatie, vaststellen contouren programma en projecten

Bij de partnerconferentie in mei 2016 bespreken partners de nadere invulling van de samenwerking, nadien vast te leggen in een intentieovereenkomst. Programma en organisatie effectueren we in samenspraak. In september 2016 volgt een grotere conferentie waar de alliantie zichzelf presenteert aan een groter publiek van stakeholders.

2016-2017: realiseren quick wins

We zetten in op een aantal corporate producten voor de Zuiderwaterlinie, zoals het langeafstandswandelpad, markering en informatie bij de belangrijkste locaties, toeristische arrangementen per stelling, een documentaireserie en een erfgoeddag voor heemkundekringen. Naast de corporate producten werken we aan de *corporate communicatie*: onder meer de digitale nieuwsbrief voor stakeholders, het actualiseren van de website voor verschillende doelgroepen, enig foldermateriaal en free publicity. Als zich gaandeweg kansen voor nieuwe quick wins aandienen, besluit de stuurgroep of en hoe we die oppakken. Resultaat na deze periode: organisatie en communicatie van het programma zijn operationeel, enkele eerste producten en promotiemiddelen zijn opgeleverd. In de tweede helft van 2017 vindt een evaluatie plaats.

2017-2018: uitbouwen netwerkprojectpartners, nadere uitwerking programma en start eerste partnerprojecten

Met het opzetten en uitbouwen van de alliantie geven we ook de aanzet tot de uitwerking van het inhoudelijke programma in agenda's en deelprojecten. Wanneer de programma-organisatie staat en is ingewerkt, ontstaat er extra ruimte. Ruimte om het netwerk van projectpartners uit te breiden en projecten van en met hen op te starten en (waar nodig) te begeleiden. Het programmamanager verkent welke partners welke projecten zullen opzetten en uitvoeren.

2019-2024: vervolg projectfase

In de loop van de tijd gaat het programma Zuiderwaterlinie waarschijnlijk steeds meer op in de projecten en nemen reguliere organisaties taken op zich. Vooralsnog zijn de activiteiten als programma in 2024 voltooid of gaan in een andere vorm verder.

Organisatie

De overkoepelende organisatie van het programma vormt het verbindingscentrum. Dit bestaat in de

kern uit een stuurgroep, een programmamanager en een communicatieplatform. Daaromheen kunnen allerlei losse werkverbanden ontstaan. Het verbindingscentrum verbindt niet alleen wat er al is, het geeft ook richting, stimuleert, ondersteunt en initieert activiteiten.

Stuurgroep

De stuurgroep bestaat uit vijf bestuurders van de vestingsteden, een bestuurlijk vertegenwoordiger van de Bond van Waterschappen en de provinciaal gedeputeerde Cultuur en Leefbaarheid. De bestuurders uit de vestingsteden vertegenwoordigen de gehele stelling waarin hun stad ligt.

De taken van de stuurgroep zijn:

- vaststellen van doelen, strategie en middeleninzet;
  - monitoren van de voortgang en waar nodig bijstellen van doelstellingen, strategie en middelen;
  - signaleren van kansen en bedreigingen vanuit bestuurlijk perspectief;
  - vaststellen resultaten via een evaluatierapportage.
- Bestuurders zijn ambassadeurs en vertegenwoordigen de Zuiderwaterlinie bij officiële gelegenheden.

Programmamanager

Het programmamanager bestaat uit ambtelijk vertegenwoordigers van gemeenten (stellingen), waterschappen, de provincie Noord-Brabant, Erfgoed Brabant en de ANWB. In het programmamanager hebben verder zitting: een expert fondsenwerving en Europa, de programmamanager en een medewerker communicatie/managementassistent.

De taken van het programmamanager zijn:

- ambtelijke monitoring van algehele voortgang en uitvoering;
- initiëren van nieuwe activiteiten;
- voorbereiden van bestuurlijke besluitvorming;
- terugkoppelen van ontwikkelingen binnen eigen organisatie en netwerk.

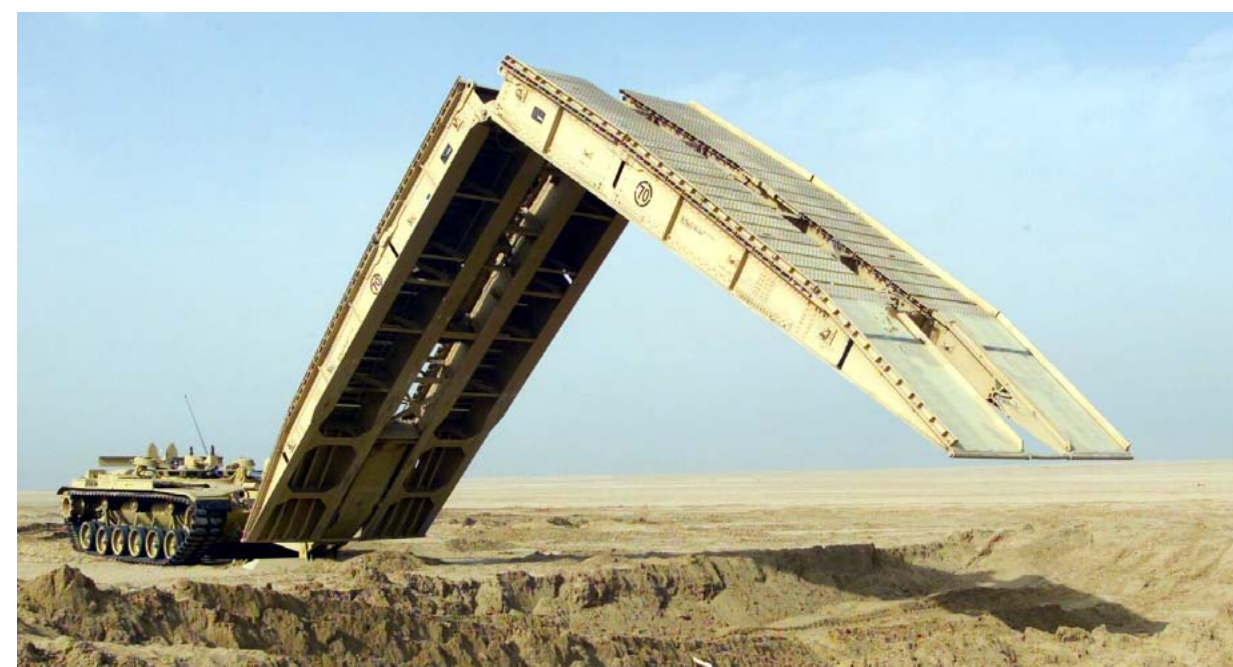
De programmamanager is belast met de dagelijkse leiding van het programma en behartigt de belangen van het programma Zuiderwaterlinie in alle relevante netwerken.

Liniebreed stakeholdersoverleg

Voor de stakeholders langs de linie is goede informatie over de voortgang van het programma en over de belangrijkste regionale ontwikkelingen uiteraard van groot belang. Evenals onderlinge uitwisseling en afstemming van activiteiten. We organiseren daarom tenminste twee keer per jaar een liniebreed stakeholdersoverleg. Leden van het programmamanager en de programmamanager onderhouden tussentijds uiteraard veelvuldig en rechtstreeks contacten met de stellingen, partners en dergelijke. Waar nodig organiseren we andere vormen van overleg.

LinieLab

Het LinieLab is de 'Research & Development afdeling' van de Zuiderwaterlinie. Dit geven we nog nader vorm in overleg met partners. Het kan gaan om organisatie van thematische ateliers voor een wisselend gezelschap en om een vaste groep van innovatieve geesten die een eigen agenda opzet.

M60A1, armored vehicle landing bridge. Bron: weburbanist.com/2011/10/14/bridge, 2015.

Branding en zichtbaar maken van de Zuiderwaterlinie door middel van historische communicatiemiddelen zoals een semafoor, akoestische radar of luchtballonnen.

Bron: Blom & Moors, Branding de Zuiderwaterlinie, in opdracht van BKKC, 2007.

Projectgroepen en expertteams

Soms zijn de projecten direct gerelateerd aan de kerntaak van een partnerorganisatie. Zij worden dan direct vanuit de betreffende organisatie uitgevoerd. Denk aan waterbergingsopgaven van de waterschappen, educatieprojecten van Erfgoed Brabant of kunstopdrachten door BKKC. In andere gevallen zullen projecten in een nieuw werkverband van partners worden opgepakt. Bijvoorbeeld bij het opstellen van een agenda voor onderzoek of de opzet van een nieuw cultureel evenement langs de linie. Vooralsnog werken we niet met een vaste adviesraad maar betrekken we goede raad uit het netwerk. Wanneer zich vragen of thema's voordoen die structureel om nader onderzoek of reflectie vragen, roepen we een expertteam bij elkaar.

Stellingen

De stellingen van de Zuiderwaterlinie zijn regionale netwerken van partners. De stellingen organiseren zichzelf. Maar vanuit het grotere geheel wordt - waar nodig - het werkproces ondersteund. Per stelling zijn er vaste aanspreekpunten voor het verbindingscentrum, zowel met betrekking tot de uitvoering als politiek-bestuurlijk.

Financiering

De provincie Noord-Brabant financiert de programmaleiding tot en met (medio) 2017. Na evaluatie bekijkt de provincie hoe dit verder gaat. Voor de financiering van projecten komen telkens aparte projectbegrotingen. Hier geldt het uitgangspunt van co-financiering. Daarvoor putten we uit meerdere bronnen:

- *begrotingen lokaal bestuur en andere partners;*
- *diverse provinciale begrotingen, onder meer: Zuiderwaterlinie, Erfgoedfabriek, Deltaprogramma;*
- *fondsen;*
- *investeringen door ondernemers.*

Tot slot

Gezien alles wat er de afgelopen jaren is gebeurd en met de verschijning van deze inspiratieatlas mogen we wel zeggen dat het verhaal van de Zuiderwaterlinie stáát. Dit verhaal staat evenwel in een open boek, om de inleiding op deze atlas te parafraseren. Laat iedereen die zich erdoor voelt aangesproken zijn of haar verhaal, visie, idee of plan eraan toevoegen. ■

Welkom in de Zuiderwaterlinie!

Elshoutse Zeedijk, Heusden

De Sint-Elisabethsvloed van 1421 richtte grote schade aan langs de Maas, in het Land van Heusden. Om het gebied tegen het wassende water te beschermen, kwam er ten westen van Elshout een dijk: de Zeedijk. Toen Heusden eind zestiende eeuw een frontiervestiging van de Republiek der Nederlanden werd, maakte de Zeedijk onderdeel uit van de stelling van Heusden. Dijk en omgeving waren van grote cultuurhistorische waarde. Met archeologische vindplaatsen, historische waterbouwkundige werken in het dijklichaam en historische groenstructuren. De gemeente Heusden en de provincie Noord-Brabant ondernamen daarom actie om de Zeedijk (deels) te restaureren. Alle herstelde verdedigings- en waterwerken in en om de Zeedijk kregen subtiele accentuering met achttiende/negentiende-eeuws materiaal. Ook de Elshoutse Wielen kwamen aan bod. Die zijn ontstaan door verschillende dijkdoorbraken en overstromingen. Inmiddels is het een hoogwaardig natuurgebied.

	NAAM	TIJD	TYPE / ELEMENTEN	DOEL	EIGENDOM	STATUS	LOCATIE	STAAT
1	Fort Waterschans	1584-1876	Regelmatig vijfhoekig gebastioneerd fort Redanvormige voorwal, natte gracht, enveloppe.	Bescherming van de havenmond van Bergen op Zoom.	Gemeente Bergen op Zoom.	Rijksmonument (9252).	Stadsrand, aan het water.	Herkenbaar in het terrein, resteert nog een stuk metselwerk.
2	Fort Nassau	1615-1682	Vierhoekig gebastioneerd fort. Natte gracht.	Beveiliging van het scheepvaartverkeer op de Eendracht.	Staatsbosbeheer (beheer).		Landelijk, aan water.	Verdwenen.
3	Fort Driehuizen	1596-1615	Vierhoekige, schans. Natte gracht.	Bescherming van de Brabantse oever van de Eendracht en de drie sluizen.	Brabantse Delta.		Landelijk, aan water.	Verdwenen.
4	Fort Zeeland	1615-(1747,1785)-1846	Vierhoekig gebastioneerd (batterij). Natte gracht, later een batterij.	Bescherming van de Brabantse oever van de Eendracht.	Brabantse Delta.		Landelijk, aan water.	Herkenbaar aan waterloop.
5	Fort Maurits	1615-1846	Vierhoekig gebastioneerd fort. Natte gracht, later aan de keelzijde open.	Bescherming van het noordelijk deel van de Brabantse oever van de Eendracht.	Brabantse Delta.		Landelijk.	Verdwenen.
6	Fort Grotendorst	1596-1615	Vierhoekige schans. Natte gracht.	Bescherming van het noordelijk deel van de Brabantse oever van de Eendracht.	Brabantse Delta.		Landelijk, aan water.	Verdwenen.
7	Fort Oranje	1615-1857	Vierhoekig gebastioneerd fort. Natte gracht, later aan de keelzijde open.	Bescherming van het noordelijk deel van de Brabantse oever van de Eendracht.	Brabantse Delta.		Landelijk, aan water.	Herkenbaar aan de terreinafscheiding.
8	Fort Suikerbrood	1747-(1770)-1846	Batterij, later een vierhoekig gebastioneerd fort. Natte gracht.	Afsluiten van het acces gevormd door de Kladse dijk.	Particulier.	Archeologisch monument.	Landelijk.	Fort en de hoofdgracht zijn nog herkenbaar aanwezig.
9	Fort Moermont	1628-(1727 liniewal, 1784)-1816	Regelmatig vierhoekig gebastioneerd fort. Natte gracht, voorzijde voorwal met gracht.	Verdediging van een van de accessen van Bergen op Zoom naar Steenberg.	Particulier.		Stedelijk.	Hersteld.
10	Fort Pinssen	1628-(1727 liniewal, 1784)-1816	Vierhoekig gebastioneerd fort. Natte gracht, voorzijde voorwal met gracht.	Verdediging van een van de accessen van Bergen op Zoom naar Steenberg.	Particulier.	Rijksmonument (19997).	Stadsrand.	Verdwenen.
11	Fort de Roovere	1628-(1727, 1784)-1816	Regelmatig gebastioneerd vierhoekig fort. Onderwal, natte gracht, hoornwerk met ravelijn.	Verdediging van een van de accessen van Bergen op Zoom naar Steenberg.	Gemeente Bergen op Zoom.	Rijksmonument (1997).	Landelijk.	Verdwenen.
12	Elders Redoute	1629-1700(?)	Eenvoudige redoute, later een aarden batterij.	Verdediging tegen een aanval over de inundatie.	Gemeente Steenberg.		Landelijk.	Hersteld.
13	Sint Pieters Redoute	1630(?) -1700(?)	Eenvoudige redoute, later een aarden batterij.	Verdediging tegen een aanval over de inundatie.	Particulier.		Landelijk.	Tussen Pinssen en Roovere hersteld.
14	Fort Henricus	1626-(1630)-1812	Gebastioneerd vijfhoekig fort. Natte gracht.	Verdediging van de monding van de haven van Steenberg.	Gemeente Steenberg, Brabantse Delta, Natuurmonumenten.	Rijksmonument.	Landelijk.	Verdwenen.
15	Lignewal BOZ Fort de Roovere	1727-(1758-1784)-1816	Liniewal. Aantal redans (later bastions), natte gracht.	Verdediging van het hoger gelegen gebied ten noorden van Bergen op Zoom.	Gemeente Bergen op Zoom.	Rijksmonument (1997).	Landelijk.	Verdwenen.
16	Batterijen aan het Benedensas	1831-1865	Drie eenvoudige aarden batterijen. Aarden batterijen en sluis.	Verdediging van de aldaar gelegen schutsluis.	Particulier en Brabantse Delta.		Landelijk, aan water.	Verdwenen.
17	Werk aan de Blauwe Sluis	1628-(1747)-1865	Vierkante schans met halfbastions, later batterij.	Bescherming van de ter plaatse gelegen inundatiesluis.	Particulier.		Landelijk, aan water.	Verdwenen.
18	Fort Willem	1747-(1794)-1812	Vierkante aarden schans. Natte gracht.	Afsluiting van de accessen.	Particulier.		Industrieterrein.	Een batterij is nog herkenbaar in het landschap aanwezig.
19	Werk aan het Lindenbersche Veer	1747-(1794)-1926	Eenvoudig aarden verdedigingswerk.	Afsluiting van het acces en inundatiewerken.	Rijkswaterstaat.		Landelijk, aan water.	Herkenbaar in het terrein.
20	Fort Barlake	1600-1795	Vierhoekige gebastioneerde schans . Natte gracht.	Beveiliging van het veer over de Mark.	Particulier.		Landelijk, aan water.	Gracht tussen de dijk en het Hollands Diep nog herkenbaar.
21	Batterijen bij Standdaarbuiten	1776-1795	Eenvoudige rechthoekige batterij.	Dekking van de overgang van de Mark naar Standdaarbuiten.	Particulier.		Landelijk, aan water.	Redelijke staat.
22	Batterijen bij het Lamgatse Veer	1747-(1794)-1926	Eenvoudig aarden verdedigingswerk.	Afsluiting van het acces en inundatiewerken.	Particulier.		Landelijk, aan water.	
23	Batterijen aan het Dintelsas	1831-1926	Vier aarden batterijen, aan weerszijden van sluis.	Bescherming van de aldaar gelegen sluis.	Particulier en Brabantse Delta.		Landelijk, aan water.	
24	Fort Oranje	1746-1795	Vierhoekige gebastioneerde schans. Natte gracht.	Dekking van de zuidwesthoek van het eiland van Ruigenhil.	Particulier.		Landelijk.	
25	Fort Carolina	1747-1793	Twee haaks op elkaar aansluitende walgedeelten. Getenailleerd retranchement en natte gracht.	Afsluiting van het accessen gevormd door de Tonsedijk en de Klundertsedijk.	Particulier.		Landelijk, aan water.	
26	Fort Prins Frederik	1793-(1859, 1885)-1920	Vierhoekig gebastioneerd fort met Tour Modèle. Bomvrije kazerne en drie remises.	Hellegat afsluiten.	Particulier.	Rijksmonument.	Landelijk, aan water.	

Bronnen: STICHTING MENNO VAN COEHOORN, Terminolige Verdedigingswerken (1999).
www.forten-brabant.nl, 2015. www.zuiderwaterlinie.nl, 2015. www.coehoorn.nl/verdedigingswerken, 2015.

Register: restanten van vestingwerken buiten de steden

	NAAM	TIJD	TYPE / ELEMENTEN	DOEL	EIGENDOM	STATUS	LOCATIE	STAAT
27	Fort de Hel	1747-(1811, 1863, 1884)-1940	Vierhoekige redoute, later Tour Modelle no. 3. Vleugelmuren, remise en nieuw wachthuis.	Verdediging van de dijkaccessen ten zuiden van Willemstad.	Gemeente Moerdijk.	Rijksmonument (38998).	Landelijk.	Gedeeltelijk gerestaureerd.
28	Fort Buitensluis	1793-(1860,1885,1914,1939)-1940	Eenvoudige aarden batterij, later uitgebreid tot fort. Schuilplaats WW1, WW2 groepsschuilplaatsen (pyramides).	Het Hollands Diep afsluiten.	Ministerie van Defensie (waarschijnlijk binnekort de gemeente Cromstrijen).		Landelijk, aan water.	Redelijke staat.
29	Fort Noordschans	1630-(1746)-1795	Vierkante gebastioneerde schans. Voorwal, twee batterijen, aantal retranchementen.	Dekking van de inundatie sluis.	Particulier.		Landelijk, aan water.	Herkenbaar aan de loop van een van de dijken.
30	Batterijen aan de Moerdijk	1747-1770	Twee eenvoudige aarden batterijen.	Dekking van de scheepvaart op het Hollands Diep en afsluiting accessen.	Particulier.		Landelijk, aan water.	Verdwenen.
31	De Kleine Schans	1590-(1637)-1952	Eenvoudige aarden batterijen. Natte gracht.	Beveiliging van de verbinding tussen Breda en de Moerdijk.	Gemeente Breda.	Rijksmonument (34998).	Stadsrand.	Redelijke staat.
32	De Linie van de Munnikenhof	1701-(1747)-1952	Vierhoekig gebastioneerd fort. Natte gracht, later 4 lunetten.	Afsluiting van de hoger gelegen gronden tussen de inundaties.	Staatsbosbeheer.	Rijksmonument (34999).	Landelijk.	Herkenbaar in het terrein, gerestaureerd in 2007.
33	De Spinolaschans	1637-1952	Getenailleerde aarden wal. Natte gracht.	Beveiliging van de verbinding tussen Breda en Herheijden.	Staatsbosbeheer.	Rijksmonument (35000).	Stadsrand.	Duidelijk aanwezig, maar is zwaar begroeid.
34	Linie van de Vucht	1701-1795	Eenvoudige getenailleerde linie.	Afsluiting van het hoger gelegen terrein aan de noordzijde van Breda.	Gemeente Breda.		Industrierrein.	Verdwenen.
35	Stelling van Steelhoven	1702-(1744)-1777	Een aarden batterij. Hoornwerk, later twee lunetten.	Het verdedigen van de inundatiesluis.	Particulier.		Industrierrein.	Verdwenen.
36	Fort Steelhoven	1576-(1703)-1777	Een aarden schans, later een batterij.	Het verdedigen van de inundatiesluis.	Rijkswaterstaat.		Industrierrein.	Verdwenen.
37	Nassaufort	1576-(1744)-1795	Vierhoekig gebastioneerde schans. Natte gracht, later een getenaillleerd werk met open keel.	Verdediging van een niet te inunderen terreinstrook.	Particulier.		Stadsrand.	Verdwenen.
38	Oranjefort	1576-(1744)-1795	Vierhoekig gebastioneerde schans. Natte gracht.	Verdediging van een niet te inunderen terreinstrook.	Essent.		Stadsrand.	Verdwenen.
39	Batterij bij de Drimmelse Sluis	1747-1770	Eenvoudige aarden batterij.	Het verdedigen van de inundatiesluis.	Particulier.		Stadsrand.	Verdwenen.
40	Linie van Den Hout	1701-(1784)-1952	Eenvoudige getenailleerde aarden wal. Drie redouten en natte gracht, later twee lunetten.	Afsluiting van het hoger gelegen terrein tussen de inundaties.	Staatsbosbeheer.		Landelijk.	Duidelijk aanwezig, maar is zwaar begroeid.
41	Retrenchement bij Waspik	1701-(1746,1832,1835)-1880	Getenailleerde aarden wal. Aantal lunetten en redoutes.	Afsluiting van het hoger gelegen terrein tussen de inundaties.	Particulier.		Landelijk.	Alleen een stuk gracht.
42	Batterij aan de Haagoorse Sas	1793-1795	Getenailleerde aarden wal.	Het verdedigen van de inundatiesluis.	Waterschap Brabantse Delta.		Landelijk, aan water.	Verdwenen.
43	Het Werk achter de Doeverse sluis	1504-(1740,1831,1862)-1886	Gesloten onregelmatig zeshoekig aardwerk. Natte gracht.	Het verdedigen van de inundatiesluis.	Natuurmonumenten.		Landelijk.	Verdwenen.
44	Inundatiesluizen Elshoutse Dijk	1740-1886	Inundatiesluis.	Het inunderen van de nabijgelegen polders.	Natuurmonumenten.	Rijksmonument.	Landelijk.	Slechte staat.
45	Het werk achter de Elshoutse Dijk	1740-1886	Gesloten, nagenoeg rond aardwerk. Natte gracht.	Het verdedigen van de inundatiesluis.	Particulier.		Landelijk.	Slechte staat.
46	Het werk achter de Bernse Hoeven	1860-...	Vierkant gesloten aardwerk. Twee halve bastions en een natte gracht.	Verdediging van diverse hoger gelegen terreingedeelten.	Particulier.		Landelijk.	Verdwenen.
47	Fort bij Hedikhuizen	1505-(1593,1755,1774,1862)-1886	Onregelmatig gevormd gesloten aardwerk. Natte gracht,versterkt legeringsgebouw met kruitmagazijn.	Het verdedigen van de inundatiesluis.	Particulier.	Rijksmonument (22122).	Landelijk.	Redelijke toestand.
48	Het werk bij de Hedikhuizense Sluis	1747-(1794, 1848)-1886	Lunet met gesloten keel. Natte gracht.	Het verdedigen van de inundatiesluis.	Waterschap Aa en Maas.		Landelijk.	Verdwenen.
49	Fort Crèvecoeur	1589-(1599,1749,1815,1854)-1886	Onregelmatig zevenhoekig gebastioneerd fort. Natte gracht, drie ravelijnen en een gedekte weg.	Bescherming van scheepvaart verkeer op de Maas en bescherming van de inundatiesluis.	Ministerie van Defensie.	Rijksmonument (14969/14970).	Landelijk, aan water.	Redelijke toestand.
50	Empelse schans	1529-(1815)-1872	Vierkante gebastioneerde aarden schans. Natte gracht.	Beheersing van de scheepvaart op de Maas.	Waterschap Aa en Maas.		Landelijk, aan water.	Verdwenen.
51	Fort Engelen	1579-(1670, 1701,1799)-1853	Halfronde schans, vanaf 1701 een vierkant gebastioneerd fort Gedekte weg, wapenplaats en glacis.	Dekking van de sluis in de Bossche sloot.	Waterschap Aa en Maas.		Stadsrand, aan het water.	Enkele restanten.
52	De Citadel van 's Herthogenbosch	1639-(1735,1880) - ...	Regelmatig vijfhoekig gebastioneerd fort. Natte gracht, tenaille en enveloppe.	Verdediging van 's-Herthogenbosch, acces langs de Diezedijk afsluiten.	De Staat.	Rijksmonument (21941).	Stedelijk.	Gerestaureerd.

Bronnen: STICHTING MENNO VAN COELHOORN, Terminolige Verdedigingswerken (1999). www.forten-brabant.nl, 2015. www.zuiderwaterlinie.nl, 2015. www.coehoorn.nl/verdedigingswerken, 2015.

Register: restanten van vestingwerken buiten de steden

	NAAM	TIJD	TYPE / ELEMENTEN	DOEL	EIGENDOM	STATUS	LOCATIE	STAAT
53	Fort Orthen	1630-(1748, 1784, 1870)-1886	Regelmatig vijfhoekig gebastioneerd. Vier halfbastions, twee gebroken courtines, bomvrije toren.	Dekking van de sluizen.	Gemeente 's-Hertogenbosch.	Rijksmonument (21951/21952).	Stedelijk.	Redelijke staat.
54	Redoute de Herven	1860-(1870)-1886	Veelhoekig fort (1852 een gebastioneerd torenfort). Natte gracht, bomvrije gebouwen, traverse.	Verdediging van het acces tussen de stelling Hintham en 's-Hertogenbosch.	Gemeente 's-Hertogenbosch.		Stedelijk.	Redelijke staat.
55	Fort Sint Anthonie	1597-(1870)-1887	Vierkant gesloten aardwerk. Gebroken courtine, natte gracht, buitenwerken.	Afsluiten van het Dommel access.	Particulier.		Stadsrand, aan het water.	Enkele restanten.
56	Fort Isabella	1618-(1701,1872)-1915	Onregelmatig vierhoekig gebastioneerd fort. Natte gracht, drie ravelijnen ,bomvrije gebouwen, corps de garde.	Het afsluiten van het acces ten westen van de vesting 's-Hertogenbosch.	Centraal orgaan opvang Asielzoekers (later waarschijnlijk gemeente Vught).	Rijksmonument (21950).	Stadsrand.	Enkele restanten.
57	Fort Blauwe Sluis	1582-(1749,1852)-1886	Regelmatig vijfhoekig gebastioneerd fort. Natte gracht.	Bescherming van de aldaar gelegen inundatiesluizen.	Waterschap Aa en Maas.		Landelijk, aan water	Verdwenen.
58	Fort oud St. Andries	1582	Twee halfbastions en tussenliggend ravelijn.	Bescherming van de verbinding tussen 's-Hertogenbosch en Zaltbommel.	Staatsbosbeheer.		Landelijk, aan water.	Verdwenen.
59	Fort Sabina	1810-(1835, 1883, 1885)-1940	Vijfhoekige gesloten redoute met verdedigbare toren en wachthuis. Na 1879 een fort van onregelmatige vorm.	Bescherming van de scheepvaart op het Volkerak en de inundatiesluis.	Staatsbosbeheer.		Stadsrand.	Redelijke toestand.
60	Stelling van Ooltgensplaat	1811-(1884)-1920	Dubbele caponnière. Retranchement.	Verdediging van het access.	Particulier.		Landelijk, aan water.	Herkenbaar aan de terreinafscheiding.
61	Batterij Boetzelaar	1793-(1880)-1940	Een aarden batterij, later een meetstation en een Tobruk.	Verdediging van het acces.	Waterschap Brabantse Delta.		Landelijk, aan water.	Herkenbaar in het landschap.
62	Fort Bovensluis	1861-(1888, 1916)-1926	Vierhoekig fort. Natte gracht en een bomvrij gebouw.	Afsluiting van het dijkacces naast Willemstad en verdediging inundatiesluis.	Particulier.		Industrierrein.	Redelijk slechte staat.
63	Batterij aan de Roode Vaart	1747-(1831)-1924	Drie eenvoudige aarden batterijen, later vijf.	Beveiliging van de scheepvaart op het Hollands Diep, en verdediging inundatiesluis.	Waterschap Brabantse Delta.		Stadsrand, aan het water.	Verdwenen.
64	Lunet aan de Donge	1837-1919	Onregelmatig zeshoekig gesloten werk. Natte gracht met bomvrij kruitmagazijn en kanonkelders.	Verdedigen van de penantensluis in de Donge.	Gemeente Geertruidenberg en particulier.	Rijksmonument (32296).	Landelijk.	Redelijke staat.
65	Post Willemspolder aan de Donge	1860-(?)	Onbekend.	Verdediging van de dijk langs de Donge.	Particulier.		Landelijk.	Verdwenen.
66	Batterij aan de Pruimendijk	1839-1886	Eenvoudige rechthoekige aarden batterij. Open keel en natte gracht.	Flankering van het werk achter de Doeverse Dijk.	Particulier.		Landelijk.	Verdwenen.
67	Het werk op Straatweg van Heusden	1861-1886	Vierhoekige redoute. Natte gracht, later bomvrij legeringsgebouw.	Verdediging van de zuidelijke toegangsweg naar Heusden.	Natuurmonumenten.		Stadsrand, aan het water.	Gedeelte van de gracht aanwezig.
68	Batterijen bij de spoorburg Hedel	1868-1886	Vierhoekige redoute. Natte gracht.	Dekking van de spoorweg en de Maasdijk.	Waterschap Aa en Maas.		Landelijk.	Redelijke toestand.
69	De Stelling bij Vught, Lunet 1 t/m 8	1844-1874	Acht lunetten.	Achtergelegen legerkamp te beschemen.	Ministerie van Defensie en particulier.	Rijksmonument (38168).	Stadsrand.	Redelijke staat.
70	Redoutes van Boxtel, 1 t/m 12	1839-1886	Twaalf aarden redoutes. Natte gracht.	Verdediging route naar 's-Herthogenbosch.	Particulier.		Stadsrand.	Verdwenen.
71	De Stelling bij Hintham	1838-1886	Liniewal. Lunetten, natte gracht.	Achtergelegen legerkamp te beschemen.	Particulier.		Landelijk, aan water.	Verdwenen.
72	Fort nieuw Sint Andries	1815-1937	Regelmatig vijfhoekig fort. Bomvrije toren, twee lunetten, natte gracht (luchtwachttoeren).	Bescherming van de verbinding tussen 's-Hertogenbosch en Zaltbommel.	Staatsbosbeheer.		Landelijk, aan water.	Redelijke staat.
73	Fort aan het Luttereind	1833-1886	Onregelmatig zeshoekig gesloten werk.	Afsluiting van het acces.	Waterschap Aa en Maas.		Landelijk, aan water.	Verdwenen.
74	Lunetten aan de Luttergraaf	1833-1886	2 Lunetten.	Afsluiting van het acces.	Particulier.		Landelijk.	Verdwenen.
75	3x WW1 schuilplaats	1918	3 Betonnen schuilplaats 4.5x6.5 meter.	Onderdeel dat de route Tholen - Bergen op Zoom moest verdedigen.	Particulier.	Gemeentelijk monument.	Landelijk.	Redelijke staat.
76	De Geest, WW1 schuilplaatsen	1917	4 Eenvoudige betonnen schuilplaats.	Bescherming aanval vanuit Zeeland door de Britten.	Brabants Landschap.		Landelijk.	Redelijk slechte staat.
77	Verdedigingslinie Hoogerheide	1940-1944	Meerdere Duitse verdedegingswerken. Onder meer een tobruk en een bunker type 612.	Bescherming vliegveld Hoogerheide.	Gemeente Woensdrecht en particulier.		Landelijk.	Redelijk slechte staat.
78	Schuilplaatsen Mattemburg	1942-1944	5x Duitse schuilplaats.	Schuilplaats voor het aldaar gelegen Waldlager.	Brabants Landschap.		Landelijk.	Redelijke staat.

Bronnen: STICHTING MENNO VAN COELHOORN, Terminolige Verdedigingswerken (1999).
www.forten-brabant.nl, 2015. www.zuiderwaterlinie.nl, 2015. www.coehoorn.nl/verdedigingswerken, 2015.

Register: restanten van vestingwerken buiten de steden

	NAAM	TIJD	TYPE / ELEMENTEN	DOEL	EIGENDOM	STATUS	LOCATIE	STAAT
79	Geschutopstelling Auvergnepolder	1940-1944	Eenvoudige betonnen geschutopstellingen. Onder meer tobruk en bunker type 612.	Verdediging aanval over water vanaf de kust.	Waterschap Brabantse Delta.	Gemeentelijk monument.	Landelijk.	Redelijke staat.
80	Geschutopstellingen Benedensas	1940-1944	Eenvoudige betonnen geschutopstellingen. Onder meer tobruk en bunker type 612.	Beveiliging van de kust en het sluiscomplex.	Waterschap Brabantse Delta.		Landelijk.	Redelijke staat.
81	Geschutopstellingen Dintel	1942-1944	Eenvoudige betonnen geschutopstellingen.	Beveiliging van de kust en het sluiscomplex.	Waterschap Brabantse Delta.		Landelijk.	Redelijke staat.
82	Tobruk bij batterij Boetzelaar	1940-1944	Eenvoudige betonnen Tobruk.	Verdediging van het acces gevormd door de Westdijk en het Hollands Diep.	Waterschap Brabantse Delta.		Landelijk, aan water.	Redelijke staat.
83	Geschutopstellingen Moerdijkbrug	1942-1944	Diversen Tobrukken.	Verdediging van de Moerdijkbruggen.	Waterschap Brabantse Delta.		Landelijk, aan water.	Redelijke staat.
84	Peel-Raam Stelling	1939-1940	Ongeveer 550 Kazematten. Onder meer kazematten van het model B.	Het vertragen van een vijandelijke aanval uit oostelijke richting.	Diverse partijen.		Landelijk.	Redelijke staat.
85	Maaslinie	1939-1940	Ongeveer 50 Kazematten onder meer kazematten van het model S.	Het vertragen van een vijandelijke aanval uit oostelijke richting.	Diverse partijen.		Landelijk.	Redelijke staat.
86	Fort Beaufort	1747-1795	Retranchement.	Verdediging van de kruising Tonsedijk – Drogedijk.	Particulier.		Landelijk.	Verdwenen.
87	Fort Hompesch	1747-1795	Retranchement.	Verdediging van de Oudemolensedijk te Oudemolen.	Particulier.		Landelijk.	Verdwenen.
88	WO I schuilplaats Bovensluis	1914-1918	Eenvoudige dunwandige schuilplaats van gewapend beton.	Bescherming troepen die de batterij aan de dijk bemanden.	Waterschap Brabantse Delta.		Landelijk.	Redelijke staat.
89	Tankmuur Willemstad	1940-1944	Eenvoudige betonnen tankmuur.	Afsluiting van de weg die langs het Kreekrak richting Willemstad loopt.	Gemeente Moerdijk.		Stadsrand.	Redelijke staat.
90	Redoutes bij Ooltgensplaat	1811-1926	Eenvoudige aarden redoutes.	Verdediging van het access gevormd door de dijken.	Diverse partijen.		Stedelijk.	Verdwenen.
91	Bunkers bij de Heense Molen	1940-1944	Vier betonnen geschutopstelling model 669, twee bunkers met Tobruk.	Onbekend.	Diverse partijen.		Landelijk.	Redelijke staat.
92	Bunkers bij Kladde	1940-1944	Vier betonnen geschutopstellingen model 612, twee bunkers met Tobruk.	Onbekend.	Diverse partijen.	Gemeentelijk monument.	Landelijk, aan snelweg.	Redelijke staat.
93	Post op de Moerstraatse weg	1747-1795	Eenvoudige aarden redoute.	Verdediging van de accessen naar Steenberg en gevormd door de dijken.	Waterschap Brabantse Delta(?).		Landelijk.	Verdwenen.
94	Batterij op de Boomdijk	1747-1795	Eenvoudige aarden redoute.	Verdediging van de accessen naar Steenberg en gevormd door de dijken.	Waterschap Brabantse Delta(?).		Landelijk.	Verdwenen.
95	Batterij op de Groenedijk	1747-1795	Eenvoudige aarden redoute.	Verdediging van de accessen naar Steenberg en gevormd door de dijken.	Waterschap Brabantse Delta(?).		Landelijk.	Verdwenen.
96	Kroonwerk Slikkenburg	1596-1814	Kroonwerk met natte gracht.	Bescherming van het rivierfront van de vesting Tholen.	Diverse partijen.		Landelijk, aan water.	Verdwenen.
97	Vechtwagenhindernis Ossendrecht	1939-1940	Betonnen en metalen wegversperringen.	Hindernis tegen tanks en andere pantservoertuigen.	Gemeente.		Stedelijk.	Verdwenen.
98	Vechtwagenhindernis Nispen	1939-1940	Betonnen en metalen wegversperringen.	Hindernis tegen tanks en andere pantservoertuigen.	Gemeente.		Stedelijk.	Verdwenen.
99	Tankversperring Bergen op Zoom	1940-1944	Betonnen wegversperringen.	Voorkomen dat tanks en andere voertuigen de Zoom oversteken.	Gemeente Bergen op Zoom.	Gemeentelijk monument.	Stedelijk.	Redelijke staat.
100	Tankversperringen Lage Zwaluwe	1940-1944	Betonnen wegversperringen.	Onderdeel van zuidelijk bruggenhoofd van de Moerdijkbruggen aangelegde tankversperring.	Diverse partijen.		Landelijk.	Redelijke staat.
101	Inundatiesluis bij Oud-Drimmelen	1665-1913	15 Meter lange, met aarde en gras bedekte, in baksteen gemetselde duikersluis.	Inundatiesluis ten baten van de inundatie rond Geertruidenberg.	Gemeente.	Rijksmonument (506190).	Landelijk.	Redelijke staat.
102	Redoute bij het Nieuw Veer	1747-1795	Eenvoudige vierkante aarden redoute.	Ter bescherming van de scheepsbrug die over de rivier de Mark aangelegd waren.	Diverse partijen.		Landelijk.	Verdwenen.
103	Pettelaarse Schans	1623-1672	Regelmatig vijfhoekig gebastioneerd fort met natte gracht, gedekte weg, wapenplaatsen en glacis.	Verdediging van het acces ten zuiden van de vestings 's-Hertogenbosch.	Gemeente.		Stadsrand.	Contouren zijn herkenbaar gemaakt.
104	Knickebein bunker	1940-1944	Een zender die opgesteld stond op een stenen of betonnen ring met rail met een doorsnee van 31,3 meter.	Straalzender om bommenwerpers te begeleiden.	Onbekend.		Landelijk.	Enkel gebouw resteert nog.

Bronnen: STICHTING MENNO VAN COELHOORN, Terminologie Verdedigingswerken (1999).
www.forten-brabant.nl, 2015. www.zuiderwaterlinie.nl, 2015. www.coehoorn.nl/verdedigingswerken, 2015.

	NAAM	TIJD	TYPE / ELEMENTEN	DOEL	EIGENDOM	STATUS	LOCATIE	STAAT
105	Kroonwerk Coehoorn	1602-1874	In eerste aanleg een lunet, later versterkt door middel van een voorgelegen hoornwerk.	Verdediging van het rivierfront van de vesting Grave.	Onbekend.		Landelijk, aan water.	Herkenbaar in het landschap.
106	Brugkazematten Grave	1937-1940	Betonnen rivierkazemat van het type B.	Verdediging van de verkeersbrug over de Maas.	Onbekend.		Landelijk, aan water.	Goede staat.
107	Brugkazemat Katwijk	1937-1940	Betonnen rivierkazemat van het type B.	Het beschermen van de spoorbrug over de Maas.	Onbekend.		Landelijk, aan water.	Goede staat.
108	Retranchement van Steenberg	1630-1673	Eenvoudige aarden wal met drie bastions en een natte gracht.	Beveiliging van de communicatie tussen het hoornwerk aan de moning van de haven en de vesting Steenberg.	Diverse partijen.		Landelijk.	Verdwenen.

	VESTINGSTEDEN	TIJD
A	Eindhoven	1388-1583
B	Helmond	1400-1648
C	Oss	1399-1568
D	Grave	1293-1874
E	Ravenstein	1380-1675
F	Megen	1357-1581
G	's-Hertogenbosch	1225-1874
H	Geertruidenberg	1213-1919
I	Heusden	1322-1854
J	Breda	1332-1868
K	Bergen op Zoom	1330-1867
L	Steenbergen	1340-1812
M	Zevenbergen	1400-1625
N	Klundert	1581-1809
O	Willemstad	1583-1926

Bronnen: STICHTING MENNO VAN COEHOORN, Terminolige Verdedigingswerken (1999).
www.forten-brabant.nl, 2015. www.zuiderwaterlinie.nl, 2015. www.coehoorn.nl/verdedigingswerken, 2015.

Literatuurlijst

Arcadis (2012) *Projectplan Oudland en Halsters Laag.*

Beek & Kooiman (2004) *Het post-militaire landschap 2.0. Een overzicht van linies en stellingen in Nederland.* VROM.

BHIC, Brabants Historisch Informatie Centrum (2015) www.bhic.nl

BrabantKennis (2014) *Het Nieuwste Cahier #01: Metropoolregio BrabantStad. Tilburg/'s-Hertogenbosch: BrabantKennis/BrabantStad.*

Bosch & Slabbers (2007) *Watercultuur, gebiedsvisie Zuiderwaterlinie, Heusden - Grave. 's-Hertogenbosch: waterschap Aa en Maas.*

Bosch & Slabbers (2007) *Van defensie tot retentie, gebiedsvisie Zuiderwaterlinie Bergen op Zoom - Waalwijk. Provincie Noord-Brabant: waterschap Brabantse Delta.*

BUITEN, Bureau voor Economie & Omgeving (2010) *Projectenboek Zuiderwaterlinie. 's-Hertogenbosch: provincie Noord-Brabant.*

Caalders, J. e.a., (2009) *Projectenboek Zuiderwaterlinie. Provincie Noord-Brabant: Bureau voor Economie & Omgeving.*

Cultural heritage counts for Europe (2015) *Europa Nostra, ENCATC, Heritage Europe, International Cultural Centre Krakow, Raymond Lemaire international centre for conservation at KU Leuven, The Heritage Alliance, uitgave Bertelsmann.*

Dijk, P.F.M. van, (2007) *Brabantse Biesbosch, natuurlijk strijdtoneel. Linies, schansen en vestingwerken tussen Breda-Noord en Geertruidenberg, toeristisch-recreatieve kansen. Visie en projectvoorstellen.*

Duenk, J. (2013) *Cultuuragenda van Brabant voor 2020. 's-Hertogenbosch: provincie Noord-Brabant.*

Dommelen, S. van & C.J. Pen (red.) (2013) *Cultureel erfgoed op waarde geschat. Economische waardering, verevening en erfgoedbeleid. Den Haag: Platform31.*

Engen, van. H. (2010) *Elshoutse Zeedijk, ontwikkelvisie. Gemeente Heusden.*

_FABRIC (2013) *De Erfgoedfabriek toont Brabantse sporen. Grote erfgoedcomplexen: Verkenningen en Projecten. Provincie Noord-Brabant.*

Feddes|Olthof Landschapsarchitecten (2014) *Het Linieboek, ontwikkelingsvisie voor de Linie 1629 in Sint-Michielsgestel, Vught, Heusden en 's-Hertogenbosch. Gemeente 's-Hertogenbosch.*

Gemeente Bergen op Zoom (2006) *Archeologische inventarisatie van het zuidelijke deel van de 'West-Brabantse Waterlinie'.*

Gemeente Oss (2015) *Kansenkaart Toerisme, Recreatie en Cultuurhistorie Noord-Oost Brabant.*

Groen, P. e.a. (2013) *Reeks Militaire Geschiedenis van Nederland: Deel 1 De Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) Van Opstand naar geregelde oorlog. Amsterdam: Boom.*

Grontmij (2005) *Het zuidelijke deel van de Linie boven water.*

Hoof van J., (2004) *Menno van Coehoorn; Vestingbouwer, belegeraar, infanterist. Utrecht: uitgever Matrij's.*

Janssen, J. & R. Beunen (2012) *De burger als erfgenaam: over de vermaatschappelijking van stedelijk erfgoed. Uit: Meijdam, H. Mr, Reijndorp, A., Reijckenberg, A.M.J (red.), Essays. Toekomst van de Stad. Den Haag: Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, pagina 26 - 31.*

Janssen, J., E. Luiten, H. Renes, J. Rouwendal i.s.m. O. Faber, C. Pen & E. Stegmeijer (2014) *Karakterschetsen. Nationale onderzoeksagenda Erfgoed en Ruimte; deel 1 Kennisagenda. Amersfoort: Netwerk Erfgoed en Ruimte/Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.*

Kwant, R. (2013) *Van Alva Tot Bond, Masterplan voor toegankelijk militair erfgoed in Brabant. 's-Hertogenbosch: provincie Noord-Brabant.*

Kwant, R. (2014) *De troepen in beweging! Actieplan 2014 - 2015: Programma en organisatie. 's-Hertogenbosch: provincie Noord-Brabant.*

Nationale Bibliotheek van Nederland (2015) www.geheugenvannederland.nl

Maas, H. (2015) *Inspirerend Militair Erfgoed, De Zuiderwaterlinie in Noord-Oost Brabant. Geertruidenberg: Stichting Behoud Monumenten Brabant.*

Meurs, P. (2011) *Beschermde stads- en dorpsgezichten. Vijftig jaar erfgoed en ruimte: van reconstructie tot stadsvernieuwing. Uit: College voor Rijksadviseurs, Toekomst Beschermd Gezicht. Stads en dorpsgezichten, archeologie en cultuurlandschap. Den Haag: CRA, pagina 14-39.*

Morh, A.H., Van Kerkum, P.C. (1999) *Terminologie verdedigingswerken, inrichting, aanval en verdediging. Een herziene en uitgebreide bewerking van vestingbouwkundige termen.*

Mourik, M.J.A. (2013) *Stichting vestingwerken Ravenstein. 's-Hertogenbosch: provincie Noord-Brabant.*

OCW (1999) *Belvedere. Beleidsnota over de relatie tussen cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.*

OCW (2009) *Beleidsbrief Modernisering van de Monumentenzorg. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.*

OCW (2011) *Kiezen voor Karakter. Visie Erfgoed en Ruimte. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.*

Rooijakkers, G. (2005) *De musealisering van het dagelijks leven. Cultureel erfgoed tussen bewaren en vergeten, Uit: R. van der Laarse (red.), Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering. Amsterdam: Het Spinhuis, pagina 207-217.*

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2015) *Energielinies. Duurzame stroom uit waterlinies. Uit: Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, nummer 2, pagina 20-21.*

Rijksmuseum Digitaal Archief (2015)

Rijksuniversiteit van Groningen (2015) www.leestekensvanhetlandschap.nl

Sijmons, D. (2014) *Landschap en energie. Ontwerpen voor de transitie. Rotterdam: 010NAI Uitgevers.*

Sneep, J. e.a. (1996) *Atlas Historische vestingwerken in Nederland, Noord-Brabant. Zutphen: Stichting Menno van Coehoorn.*

Stegmeijer, E. & J. Janssen (2015) *Erfgoedzorg in de nieuwe realiteit, uit: Rooilijn, tijdschrift voor wetenschap en beleid in de ruimtelijke ordening, Jg 48, Nr. 3, pagina 380-389.*

Stuurgroep Nationaal Project Nieuwe Hollandse Waterlinie (2004) *Panorama Krayenhoff Linieperspectief. Utrecht.*

Strootman Landschapsarchitecten (2014) *Over de Maas. Verkenning en advies voor meer recreatie en toeristme. Gemeente Oss: Agro as de Peel.*

Taverne, E. (2008) *Vechten om een fort. Uit: L. Jans & E. Luermans, Fort Altena en de A27: 10 ontwerpen. Breda: NBKS, pagina 9-13.*

Timmermans, P. (2006) *Over de hele linie, verleden, heden en toekomst van de Zuiderwaterlinie. 's-Hertogenbosch: provincie Noord-Brabant.*

Tordoir, P. (2014) *Brabantse netwerken. Kartering van verplaatsingsstromen en motieven. 's-Hertogenbosch: provincie Noord-Brabant.*

Twist, M. e.a. (2015) *Sterke stedelijke netwerken. Een langetermijnperspectief voor verbonden steden. Den Haag: NSOB.*

Colofon

Opdrachtgever en uitgever

provincie Noord-Brabant

Concept, ontwerpend onderzoek, kaarten, visualisaties en grafisch ontwerp

Studio Marco Vermeulen, Marco Vermeulen en Bram Willemse

Projectleiding

BureauKwant, René Kwant

Redactie

Huibert Crijns (gemeente 's-Hertogenbosch), Hans van Engen (provincie Noord-Brabant), Paul Versijp (gemeente Bergen op Zoom), Joost Findhammer, René Kwant en Marco Vermeulen

Auteurs

Arnoud-Jan Bijsterveld (Tilburg University), Wim Haarmann (Telos), Joks Janssen (BrabantKennis), René Kwant, Patrick Timmermans (Erfgoed Brabant), Marco Vermeulen, Kristel Zegers (Telos)

Tekst en eindredactie

Fijnland tekstproducties, Janine Reichgelt, Lisette Blankestijn en Leonie Soemers

Dank aan

Graafs Museum, Gouverneurshuis Heusden, Jeroen Akkermans (Beneden Sas), Brenda Arends (waterschap Aa en Maas), Ans van den Berg (Kring Vrienden West Brabantse Waterlinie), Henk Buijks (gemeente Bergen op Zoom), Henk Hellegers (Brabants Heem), Janique Huijbregts (ANWB), Jan Janse (Staatsbosbeheer), Henk-Jan Keur (gemeente Steenberg), Wim Klinkert, Sjoerd Koenraadt (Brabantse Delta), Frank Petter (gemeente Bergen op Zoom), Joost van Rijckevoorsel (Fort Sabina), Ingrid Simons, Rob Smouter (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed), Huib van Olden (gemeente 's-Hertogenbosch), Lambert Verheijen (waterschap Aa en Maas)

Druk

Tripiti, Rotterdam

1^e druk, mei 2016, oplage 1000

Copyright

Alle rechten voorbehouden.

Beeldmateriaal: copyright Studio Marco Vermeulen (SMV)

2016, tenzij anders aangegeven. Niets in deze uitgave (tekst en beeld) mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande toestemming van de betreffende auteur. Pas na toestemming van de auteur kunnen tekst en beelden gebruikt worden onder voorwaarde van naamsvermelding. Tekst en beelden mogen niet voor commerciële doeleinden worden gebruikt. Tekst en beelden mogen niet worden aangepast of gebruikt worden in andere teksten of beelden. Niet alle rechthebbenden van de gebruikte illustraties konden worden achterhaald. Belanghebbenden worden verzocht contact op te nemen met de provincie Noord-Brabant, Postbus 90151, 5200 MC 's-Hertogenbosch.

Disclaimer

Dit boek dient als visiedocument; er kunnen geen rechten aan ontleend worden. De uitgever en makers aanvaarden geen aansprakelijkheid voor schade als gevolg van onjuistheden en/of gedateerde informatie. Binnen dit document zijn zoveel mogelijk informatiebronnen vernoemd. De uitgever en makers zijn niet verantwoordelijk voor de inhoud van de bronnen waarnaar wordt verwezen.

Hebt u aanvullingen of opmerkingen bij deze inspiratieatlas?

We zijn benieuwd. Geef ze door via info@zuiderwaterlinie.nl.

Voor meer informatie kijk op www.zuiderwaterlinie.nl

Provincie Noord-Brabant

STUDIO MARCO VERMEULEN
architectuur stedenbouw landschap onderzoek

bureauKwant
cultuur x vrijetijdseconomie x regiomarketing

Provincie Noord-Brabant

